Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БІЛОЦЕРКОВЕЦЬ НАЗАР ВІКТОРОВИЧ

УДК 342.9

ДИСЕРТАЦІЯ

«АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ НАДАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОВІРЧИХ ПОСЛУГ»

Спеціальність 081 «Право»
Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____

Білоцерковець Н.В. (підпис)

Науковий керівник **Заярний Олег Анатолійович,**
доктор юридичних наук, доцент

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Білоцерковець Н. В. **Адміністративно-правове регулювання у сфері надання електронних довірчих послуг**. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – юридичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, Київ, 2020.

Дисертація є першим в Україні комплексним науковим дослідженням механізму адміністративно-правового регулювання у сфері надання електронних довірчих послуг, в межах якого з використанням сучасних методів наукового пізнання, врахуванням здобутків юридичної науки окреслено правові засади, об'єкт, мету та інші ознаки адміністративно-правового регулювання у цій сфері.

У дисертації розглядаються основні риси, сутність та призначення електронної довірчої послуги як об'єкта адміністративно-правового регулювання. На основі досягнень юридичної науки вперше у вітчизняному правознавстві доведено публічно-правову природу електронної довірчої послуги та обґрунтовано її належність до адміністративних послуг, розкрито функціональний взаємозв'язок між електронними довірчими послугами та іншими електронними адміністративними послугами. На основі сформульованих у роботі теоретичних висновків автором обґрунтовано науковий щодо погляд щодо необхідності у розширенні об'єкта адміністративного правового регулювання шляхом включення до нього діяльності з надання некваліфікованих довірчих послуг, а також діяльності з надання послуг електронного архівування та гібридного електронного підпису.

Автором проаналізовано та удосконалено доктринальні підходи до визначення системи суб'єктів адміністративних правовідносин у сфері надання електронних довірчих послуг, в результаті чого запропоновано таку систему суб'єктів, яка може застосовуватись до правовідносин з надання усіх видів довірчих послуг, а також включає у себе не лише приватних осіб, а й суб'єктів публічної адміністрації, які здійснюють адміністративно-правове регулювання сфери електронних довірчих послуг. Доведено, що надавачі кваліфікованих

довірчих послуг є суб'єктами делегованих повноважень, на яких державою покладається завдання щодо забезпечення доступності інших адміністративних послуг для всіх фізичних та юридичних осіб та зручності їх отримання. Запропоновано механізм реформування системи органів публічної влади, що здійснюють адміністративно-правове регулювання у сфері надання довірчих послуг, в основу якої покладено необхідність позбавлення Міністерства цифрової трансформації регулятивних повноважень у сфері надання довірчих послуг та позбавлення Національного банку України повноважень щодо застосування заходів адміністративного примусу у цій сфері.

У роботі в системному взаємозв'язку досліджені інструменти публічного адміністрування, що використовуються для регулювання різних видів правовідносин у сфері надання довірчих послуг, а саме: правовідносин з набуття приватними особами права надавати кваліфіковані довірчі послуги; правовідносин, пов'язаних з безпосереднім провадженням діяльності з надання кваліфікованих довірчих послуг, та правовідносин, пов'язаних з припиненням права надавати кваліфіковані довірчі послуги.

Значну увагу в роботі приділено проблематиці використання інструментів діяльності публічної адміністрації під час реалізації контрольних, наглядових повноважень у сфері надання довірчих послуг. Доведено, що при здійсненні контрольних, наглядових функцій у цій сфері має бути дотримано баланс приватно-правових та публічно-правових інтересів. З одного боку, здійснення контролю, нагляду за діяльністю надавачів довірчих послуг має забезпечувати реалізацію приватними особами права на отримання якісних довірчих послуг. З іншого боку, контрольно-наглядова діяльність суб'єктів публічної адміністрації має забезпечувати лібералізацію державного контролю та мінімально можливе втручання в діяльність таких надавачів.

За результатами аналізу проблем, пов'язаних з ефективністю впливу припису контролюючого органу на суб'єктів правовідносин у сфері електронних довірчих послуг, було обґрунтовано доцільність перегляду закріпленого у нормах Кодексу України про адміністративні правопорушення складу адміністративного

інформаційного правопорушення, пов’язаного з невиконанням цього припису. Обґрунтовано, що метою такого перегляду є узгодження складу цього правопорушення з новими напрямками діяльності у сфері надання довірчих послуг, розширення переліку суб’єктів цього правопорушення шляхом включення до його орбіти не лише фізичних осіб приватного права, а й фізичних осіб-підприємців, посадових осіб суб’єктів публічної адміністрації та безпосередньо суб’єктів публічної адміністрації, а також посилення санкцій за його вчинення. Проілюстровано спрямовуюче значення рішення про виключення кваліфікованого надавача довірчих послуг з довірчого списку як заходу адміністративної відповідальності для запобігання вчиненню адміністративних інформаційних правопорушень у сфері надання електронних довірчих послуг.

Предметом окремої уваги в дисертаційній роботі стали особливості реалізації права особи на електронні довірчі послуги в окремих сферах публічного адміністрування, таких як електронна взаємодія між приватними особами та суб’єктами публічної адміністрації та використання електронних публічних реєстрів. Обґрунтовано, що право особи на електронні довірчі послуги є суб’єктивним публічним правом, належна реалізація якого має стати має стати метою правового регулювання у сфері надання довірчих послуг в цілому та адміністративно-правового регулювання у цій сфері зокрема. Крім цього, доведено, що забезпечення реалізації права особи на довірчі послуги та права на інформаційну безпеку учасників правовідносин з надання довірчих послуг є предметом контролю, нагляду у цій сфері. Тоді як об’єктом контролю, нагляду виступає діяльність з надання кваліфікованих довірчих послуг.

Викладені у дисертації висновки та пропозиції становлять науково-теоретичний та практичний інтерес і можуть бути використані у правотворчій та правозастосовній діяльності для оновлення механізму адміністративно-правового регулювання у сфері надання електронних довірчих послуг, містять конкретні пропозиції для вдосконалення діяльності адміністративних судів, суб’єктів публічної адміністрації під час їх електронної взаємодії з приватними особами у

процесі надання відповідей на електронні звернення, інформаційні запити, видання індивідуальних адміністративних актів в електронній формі тощо.

Результати дисертаційного дослідження використовуються у навчальному процесі на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка при викладанні навчальної дисципліни «Адміністративне право» та спецкурсів «Правові режими обігу інформації в Україні», «Право інформаційних технологій Європейського Союзу», «Захист інформаційних прав особи», «Теоретичні проблеми інформаційного права», «Інформаційна деліктологія» (Акт від 18.06.2020 року).

Крім того, викладені в дисертації висновки та практичні рекомендації були використані в науковій діяльності Науково-дослідного інституту інформатики і права Національної академії правових наук України (Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження від 07.04.2020 року).

Сформульовані за наслідками наукового дослідження положення наукової новизни та всі результати роботи отримані на підставі особистого вивчення та аналізу теоретичних і законодавчих положень, практики правозастосування.

Окремі висновки містять конкретні пропозиції з удосконалення чинного в Україні адміністративного законодавства, зокрема: нову редакцію ст. 1, 7-9, 11-13, 30-31, 33 Закону України «Про електронні довірчі послуги», ст. 5, 15 Закону України «Про звернення громадян», ст. 19 Закону України «Про доступ до публічної інформації», ст. 9 Закону України «Про адміністративні послуги», ст. 188-31 Кодексу України про адміністративні правопорушення, а також запропоновано доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення новою статтею 156-4 «Незаконна відмова у наданні довірчої послуги».

Ключові слова: адміністративна послуга, електронна довірча послуга, електронний підпис, електронна печатка, електронні інформаційні ресурси, механізм адміністративно-правового регулювання, кваліфікований надавач електронних довірчих послуг, довірчий список, публічна адміністрація, інструмент публічного адміністрування, контроль, адміністративна відповідальність, право на електронні довірчі послуги, імплементація.

ABSTRACT

Bilotserkovets N. V. **Administrative legal regulation in the field of electronic trust services provision.** – Qualifying scientific work, manuscript copyright.

Thesis for a Doctor of Philosophy degree, research specialization – Law (081). – Law Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv of Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, in 2020.

The thesis is the first complex and scientific research of administrative legal regulation mechanism in the field of electronic trust services in Ukraine. Considering the achievements of the legal science, the author defined legal principles, object, goals and other aspects of administrative legal regulation in this field.

The author researched into the main features, legal nature and intended purpose of electronic trust service as the main object of administrative legal regulation. Based on domestic and foreign legal science, for the first time in the field of Ukrainian jurisprudence, the public-law nature of the electronic trust service has been proved and its affiliation with administrative services has been substantiated, and the functional relationship between electronic trust services and other electronic administrative services has been revealed. On the basis of theoretical conclusions, the researcher proved that it is necessary to broaden the object of administrative legal regulation in the field of electronic trust services. That is, activities of non-qualified electronic trust services provision as well as activities of electronic archiving and hybrid electronic signature services provision should be included therein.

The author analyzed and improved doctrinal approaches concerning the concept of subjects of administrative legal relations system in the field of electronic trust services provision. After having provided insight into these approaches, the author have elaborated such a system which can be applied for all kinds of electronic trust services provision, and includes not only private actors, but also public administration performing administrative legal regulation in the field of electronic trust services. The author argued that providers of qualified trust services belong to delegated authorities who are empowered by the state to ensure the accessibility of other administrative services for all individuals and legal entities and the convenience of obtaining thereof.

The author introduced a mechanism of reforming the system of state bodies, which are regulating administrative relations in the field of electronic trust services provision. In particular, the author proposed to divest the Ministry of Digital Transformation of its regulatory powers in the field of electronic trust services, and to divest the National Bank of Ukraine of its powers for administrative enforcement.

The tools of public administration activities, which are used for regulating the procedure of various trust services provision, are highlighted by the author with reference to each other. Namely, the author delineated the features of tools related (1) to the acquisition of the right to qualified trust services provision, (2) to the direct pursuit of qualified trust services and (3) to the termination of the right to provide qualified trust services.

Much attention is paid to the problems of using the tools of public administration activities in the field of the provision of trust services control. It is proved that within control procedures in the field of electronic trust services provision the balance of private legal and public legal interests must be observed. On the one hand, the control over trust service providers activities should ensure the individuals' right to obtention trust services of the highest quality. On the other hand, the control activities of public administration should ensure the liberalization of state control and the least possible interference with the business activities of such providers.

Issues related to the effectiveness of the influence of the control body's prescription are explored. Therefore, the author proved the expediency to review the elements of administrative offenses related to non-compliance with this kind of prescriptions set out in the norms of the Code of Administrative Offenses of Ukraine. It was argued that the elements of this administrative tort should be conformed with new areas of activity in the provision of electronic trust services; moreover, the list of wrongdoers within this kind of offences should be expanded, and not only private individuals, but also entrepreneurs, public administration subjects and their officials should be included therein. The value of the decision to exclude a qualified trust service provider from the trust list as a measure of administrative responsibility to prevent the commission of administrative information offenses in the field of electronic trust services is illustrated.

The thesis pays special attention to the issues of enforcement of the individuals' right to electronic trust services in various fields of public administration, to wit electronic interoperating between private actors and public administration subjects as well as usage of electronic public registrars. The author has developed the doctrinal position whereby the right to electronic trust services is considered to be a personal public right; therefore the enforcement of this right should become the goal of legal regulation in the field of electronic trust services, in particular, administrative legal regulation thereof.

The thesis conclusions are of a theoretical and practical interest and could be used in research, law-making and law-enforcement activities in order to innovate the mechanism of administrative legal regulation in the field of electronic trust services provision. The results of the research contain certain proposals on the improvement of Ukraine's administrative courts activity, executive bodies with administrative and jurisdictional powers during their electronic intercommunion with private actors, in particular while responding to electronic applications and information requests, issuing electronic individual administrative acts etc.

The research results are widely used in the educational process at the Law Faculty of Taras Shevchenko National University of Kyiv in the teaching of «Administrative Law» discipline and «Legal modes of circulation of information in Ukraine», «Protection of the Informational Human Rights», «Law of Information Technologies of the European Union», «Theoretical problems of Information Law», «Information delictology» special educational courses (Act dated of June 18, 2020).

Moreover, the theoretical conclusions and practical recommendations formulated in the thesis were used in the scientific activity of the Scientific Research Institute of Informatics and Law of the National Academy of Law Sciences of Ukraine (Act on the implementation of the thesis results dated of April 7, 2020).

The scientific novelty positions, which are formulated in a research, and all the results thereof have been obtained on the basis of author's personal research and analysis of the theoretical and legal provisions.

Some conclusions contain certain proposals on the improvement of the existing administrative legislation of Ukraine, in particular: new version of Articles 1, 7-9, 11-13,

30-31, 33 of the Law of Ukraine «On Electronic Trust Services»; Articles 5, 15 of the Law of Ukraine «On citizens' applications»; Article 19 of the Law of Ukraine «On Access to Public Information», Article 9 of the Law of Ukraine «On Administrative Services»; Article 188-31 of the Code of Ukraine on Administrative Offences, as well as proposal to insert Article 156-4 «Refusal of electronic trust service provision» into the Code of Ukraine on Administrative Offences.

Keywords: administrative service, electronic trust service, electronic signature, electronic seal, electronic intercommunion, electronic information resources, mechanism of administrative legal regulation, qualified provider of electronic trust services, trust list, public administration, instrument of public administration, control, administrative responsibility, right to electronic trust services, implementation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ.

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Білоцерковець Н. В. Технологічна нейтральність державного регулювання електронних довірчих послуг: способи імплементації. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 6. С. 7-13
2. Білоцерковець Н. В. Державне регулювання діяльності провайдера електронних довірчих послуг як суб'єкта правовідносин у сфері електронної ідентифікації. *Адміністративне право і процес*. 2018. № 2 (21). С. 42-51
3. Білоцерковець Н. В. Технологічна нейтральність та заборона дискримінації як ключові принципи державного регулювання електронних довірчих послуг: поняття та ознаки. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 1. С. 103-109
4. Білоцерковець Н. В. Інструменти публічного адміністрування у сфері набуття права на здійснення діяльності з надання електронних довірчих послуг. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2019. № 2 (109). С. 5-9
5. Білоцерковець Н. В. Адміністративно-правове регулювання державного нагляду (контролю) у сфері надання електронних довірчих послуг та напрямки його вдосконалення. *Право і суспільство.* 2019. № 6 (2). С. 16-26

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Білоцерковець Н. В. Електронна ідентифікація та електронна автентифікація: співвідношення понять. *Актуальні питання державотворення в Україні:* Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Київ, 19 трав. 2017 р.). Київ, 2017. Т. 1. С. 255-256
7. Білоцерковець Н. В. Електронна печатка як один із видів електронних довірчих послуг: поняття, ознаки та функції. *Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 15-16 груд. 2017 р.). Харків, 2017. Ч. 2. С. 23-26

8. Білоцерковець Н. В. Проблемні аспекти співвідношення функцій та ознак електронного і власноручного підписів у доктрині інформаційного права / Н. В. Білоцерковець. *Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві:* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 29-30 груд. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 115-118

9. Білоцерковець Н. В. Власник електронного підпису як суб'єкт правовідносин у сфері електронних довірчих послуг. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 12-13 січн. 2018 р.). Дніпро, 2018. С. 51-53

10. Білоцерковець Н. В. Класифікація суб'єктів правовідносин у сфері електронної ідентифікації та надання електронних довірчих послуг. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики:* Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18 трав. 2018 р.). Київ, 2018. Т. 1. С. 302-303

11. Білоцерковець Н. В. Електронна довірча послуга та цивільно-правова послуга: порівняльно-правовий аспект. *Збірник тез доповідей і наукових повідомлень учасників II Міжнародної науково-практичної конференції «Прикладні системи та технології в інформаційному суспільстві»* (м. Київ, 01 жовт. 2018 р.). Київ, 2018. С. 19-21

12. Білоцерковець Н. В. Право особи на електронні довірчі послуги як суб'єктивне публічне право: поняття та ознаки. *Актуальні питання розвитку правової держави в умовах сучасного становлення громадянського суспільства в Україні*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 14-15 черв. 2019 р.). м. Харків, 2019. С. 45-47

13. Білоцерковець Н. В. Окремі адміністративно-правові гарантії реалізації права особи на електронні довірчі послуги у правовідносинах з публічною адміністрацією. *Актуальні проблеми захисту інформаційних прав особи в умовах технологічних викликів та цифрової реальності*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 17-18. вер. 2019 р.). Херсон, 2019. С. 146-150

14. Білоцерковець Н. В. Деякі аспекти ефективності реалізації контрольно-наглядових повноважень у сфері надання електронних довірчих послуг. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики:* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених до Всесвітнього Дня науки (м. Київ, 15 лист. 2019 р.). Київ, 2019. С. 246-249

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень……15

ВСТУП……16

Розділ 1. ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ НАДАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОВІРЧИХ ПОСЛУГ……...30

1.1 Поняття, сутність та юридичне призначення електронних довірчих послуг як об'єкта адміністративно-правового регулювання……...30

1.2 Види електронних довірчих послуг та їх правова характеристика……44

1.3 Державні стандарти надання електронних довірчих послуг…….....58

1.4 Досвід держав-членів ЄС у сфері адміністративно-правового регулювання надання електронних довірчих послуг та напрями використання цього досвіду в Україні……...71

Висновки до розділу 1…….....86

Розділ 2. МЕХАНІЗМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОВІРЧИХ ПОСЛУГ..……88

2.1 Нормативні засади адміністративно-правового регулювання надання електронних довірчих послуг в Україні.……88

2.2 Правовідносини у сфері адміністративно-правового регулювання електронних довірчих послуг, їх структура та види……..……99

2.3 Інструменти адміністративно-правового регулювання правовідносин у сфері надання електронних довірчих послуг……...123

Висновки до розділу 2……156

Розділ 3. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЕЛЕКТРОННІ ДОВІРЧІ ПОСЛУГИ В ОКРЕМИХ СФЕРАХ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ……159

3.1 Право особи на електронні довірчі послуги та адміністративно-правові гарантії його реалізації.……159

3.2 Реалізація права на електронні довірчі послуги у взаємовідносинах між приватними особами та публічною адміністрацією…….……..176

3.3 Право на електронні довірчі послуги у сфері використання електронних публічних реєстрів та особливості його адміністративно-правового регулювання…….……..188

Висновки до розділу 3……196

ВИСНОВКИ……..198

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….206

ДОДАТКИ ..……..239

Перелік умовних скорочень

ВАКС – Вищий антикорупційний суд

ВАСУ – Вищий адміністративний суд України

ВРУ – Верховна Рада України

ЄС – Європейський Союз

ЄСІТС – Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

Держспецзв'язку України – Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України

ЕДП – електронна довірча послуга

ЕЦП – електронний цифровий підпис

КАС ВС – Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду

КМУ – Кабінет Міністрів України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

Мінцифри – Міністерство цифрової трансформації України

НАЗК – Національне агентство з питань запобігання корупції

Регламент № 910/2014 – Регламент (ЄС) № 910/2014 Європейського Парламенту та Ради від 23.07.2014 року «Про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій в межах внутрішнього ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС»

СПА – суб'єкт публічної адміністрації

ЦЗО – центральний засвідчувальний орган

ЦОВВ – центральний орган виконавчої влади

ВСТУП

Актуальність теми. Конституція України, визначаючи нашу державу як соціальну та правову, водночас закріплює такі принципи формування суспільних відносин як політична, економічна й ідеологічна багатоманітність, право на вільне збирання, зберігання та поширення інформації [1].

В сучасному суспільстві інформація набуває ознак невід'ємного інструмента забезпечення правопорядку, перетворюючись на важливий ресурс для впливу держави на соціальне та економічне життя людей. Внаслідок цього відбувається трансформація форм взаємодії суб'єктів публічної адміністрації (далі – «СПА») та приватних осіб, а також змінюються засоби їх ідентифікації під час такої взаємодії, які з традиційних паперових перетворюються на сучасні електронні. Поряд з цим, трансформації зазнає і мета діяльності держави в цілому, яка з командно-адміністративної перетворюється на антропоцентричну сервісно-регуляторну.

Саме тому сучасна сервісно-регуляторна діяльність держави передбачає законодавче закріплення системи економічних, правових і соціальних засобів, дія яких спрямовується на формування сприятливих, конкурентних умов для провадження інформаційної діяльності.

Не є винятком інформаційна діяльність у сфері надання електронних довірчих послуг (далі – «ЕДП»). Ефективне адміністративно-правове регулювання цієї діяльності має важливе значення для побудови довіри в онлайн-середовищі, в тому числі для підвищення рівня довіри приватних осіб до електронних транзакцій, оптимізації процедур отримання електронних адміністративних послуг, розвитку електронного урядування, в тому числі автоматизації процесів обміну інформацією між СПА та їхніми інформаційними системами. Поширене використання ЕДП у суспільних відносинах, їх основоположне значення для електронної взаємодії СПА та приватних осіб зумовлює потребу в якісному та достатньому правовому регулюванні процедур отримання доступу до цієї діяльності та її здійснення.

Основною передумовою якісного адміністративно-правового регулювання у цій сфері є визначення правової природи ЕДП як його об'єкта. Однак, питання галузевої природи ЕДП, її місця в системі послуг та належності до приватно-

правових чи публічних послуг залишається малодослідженим. У свою чергу, визначення ЕДП саме як адміністративної послуги обумовлює актуальність дослідження стандартів її надання, прав та обов'язків СПА, які її надають, підстав і порядку притягнення їх до адміністративної відповідальності.

Однак, комплексне дослідження механізму адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП в Україні наразі відсутнє. Зазначене обумовлює актуальність наукового дослідження нормативних засад адміністративно-правового регулювання цієї сфери суспільних відносин з метою визначення правового статусу суб'єктів такого регулювання та особливостей використання ними інструментів адміністративно-правового впливу на інформаційну діяльність з надання ЕДП.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі адміністративного права юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка відповідно до таких бюджетних тем: «Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС» № 16 БФ 042-01, що діяла з 01.01.2016 року по 31.12.2018 року; «Розробка системного вчення про основні права людини з метою втілення в Україні європейських правових цінностей у контексті розбудови громадянського суспільства» № 19BF042-01, що виконується на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка з 01.01.2019 року.

Тему дисертаційної роботи було затверджено рішенням Вченої ради юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, протокол № 3 від 21.11.2016 року та уточнено рішенням Вченої ради юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, протокол № 4 від 22.10.2018 року.

Тема дисертаційного дослідження сформульована відповідно до вимог законів України «Про інформацію», «Про електронні довірчі послуги», «Про електронні документи та електронний документообіг», положень Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 року № 386-р, пунктів 3, 4 розділу «Правові

механізми забезпечення і захисту прав та свобод людини», пунктів 1, 3, 5, 7, 8, 15, 19 розділу «Проблеми формування національної правової системи України та її адаптація до європейського права», пунктів 3, 7, 8, 10 розділу «Правове забезпечення державного будівництва та розвитку політичної системи», пунктів 1-5, 9-10 розділу «Правове забезпечення інформаційної сфери України» Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 роки, закріплених у Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки.

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає в тому, щоб на основі вивчення та систематизації наявних доктринальних підходів, аналізу чинного законодавства України та зарубіжних країн, міжнародно-правових актів, матеріалів судової практики, наукових праць вчених-правників розкрити сутність та сформувати теоретичні засади механізму адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП, а також на цій основі – виробити пропозиції і рекомендації щодо вдосконалення нормативного адміністративно-правового забезпечення вказаної сфери суспільних відносин.

Для досягнення зазначеної мети в дисертації були визначені такі основні *завдання*:

- охарактеризувати поняття та правову природу електронної довірчої послуги як об’єкта адміністративно-правового регулювання, визначити її роль та місце у системі публічних послуг;
- проаналізувати види ЕДП та запропонувати нові критерії для їх класифікації з метою вдосконалення адміністративно-правового регулювання у сфері надання окремих видів ЕДП;
- розкрити досвід Держав-членів ЄС у сфері адміністративно-правового регулювання надання ЕДП та запропонувати напрями його використання в Україні з метою вдосконалення адміністративно-правового регулювання надання ЕДП;
- з’ясувати сутність, структуру та особливості механізму адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП, а також окреслити мету адміністративно-правового регулювання цієї сфери суспільних відносин;

- охарактеризувати місце адміністративних та інших правових норм у механізмі адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП та окреслити нормативні засади, які мають забезпечувати належне адміністративно-правове регулювання у сфері надання ЕДП в Україні;

- надати характеристику системі суб'єктів правовідносин у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП та визначити особливості адміністративно-правового статусу цих суб'єктів;

- розкрити особливості використання інструментів публічного адміністрування під час адміністративно-правового регулювання різних видів правовідносин у сфері надання ЕДП, а саме: правовідносин з набуття приватними особами права надавати кваліфіковані ЕДП; правовідносин, пов'язаних з безпосереднім провадженням діяльності з надання кваліфікованих ЕДП та правовідносин, пов'язаних з припиненням права надавати кваліфіковані ЕДП;

- дослідити сутність права особи на ЕДП як суб'єктивного публічного права та охарактеризувати адміністративно-правові гарантії його реалізації;

- розкрити особливості реалізації права особи на ЕДП у взаємовідносинах між приватними особами та публічною адміністрацією, а також під час використання приватними особами електронних публічних реєстрів;

- сформулювати конкретні теоретичні та практичні висновки, які містять пропозиції щодо удосконалення норм чинного в Україні адміністративного законодавства, дія якого поширюється на правовідносини з надання ЕДП.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються у зв'язку із організацією та здійсненням адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП.

Предметом дослідження є сукупність правових норм, що складають основу механізму адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП, матеріали судової та юрисдикційної практики, пов'язані із застосуванням таких правових норм.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є система загальнофілософських, загально-наукових і конкретно-наукових методів наукового пізнання.

Застосування діалектичного методу як одного із загальнофілософських методів дослідження дало змогу визначити властивості ЕДП як адміністративної послуги (підрозділ 1.1), а також виявити загальні властивості інших понять, які становлять теоретичну основу цієї роботи: «адміністративна послуга», «публічна послуга» (підрозділ 1.1), «механізм адміністративно-правового регулювання» (підрозділ 2.2), «право особи на ЕДП» (підрозділ 3.1). Також цей метод був використаний для встановлення критеріїв класифікації ЕДП (підрозділ 1.2), визначення ознак адміністративних процедур, які завершуються набуттям особою права здійснювати діяльність з надання кваліфікованих ЕДП, та припиненням цього права (підрозділ 2.3).

У свою чергу, герменевтичний метод дослідження слугував для визначення місця засвідчувального центру Національного банку України у системі СПА, які здійснюють адміністративно-правове регулювання у сфері надання ЕДП (підрозділ 2.2); з'ясування сутності окремих адміністративних процедур, які обумовлюють взаємодію СПА та приватних осіб, на предмет їх відповідності принципу технологічної нейтральності (підрозділ 3.2).

Загальнонаукові методи спостереження, опису та порівняння були використані для дослідження досвіду Держав-членів ЄС щодо адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП (підрозділи 1.4, 2.3). За допомогою аксіоматичного та гіпотетико-дедуктивного методів вдалося висвітлити інституціональний вимір адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП (підрозділи 1.4, 2.2). Розмежування понять «вигодонабувач ЕДП» та «користувач ЕДП» (підрозділ 2.2) стало можливим завдяки методу формалізації.

У дослідженні також були задіяні логічні загальнонаукові методи. Методи аналізу та синтезу, індукції та дедукції, абстрагування й узагальнення, екстраполяції були використані для з'ясування змісту понять «електронна довірча послуга» (підрозділ 1.1), «стандарт електронної довірчої послуги» (підрозділ 1.3);

аналізу особливостей нормативних актів як джерел адміністративного права, що регулюють правовідносини у сфері ЕДП, визначення загальних нормативних засад адміністративно-правового регулювання надання ЕДП в Україні (підрозділ 2.1); окреслення видів адміністративно-правових відносин у сфері ЕДП та визначення їх ознак, характеристики користувачів ЕДП як суб'єктів цих відносин (підрозділ 2.2).

Широкого застосування у дисертаційній роботі набули конкретно-наукові методи наукового пізнання. Порівняльно-правовий та формально-юридичний методи були використані для характеристики джерел права ЄС та національного законодавства Держав-членів ЄС у сфері надання ЕДП (підрозділ 1.4), вироблення пропозицій щодо формулювання таких понять як «користувач ЕДП», «надавач ЕДП» та обґрунтування в останнього статусу СПА як суб'єкта делегованих повноважень (підрозділ 2.2); розроблення напрямків систематизації (кодифікації) адміністративних норм, які регулюють електронну взаємодію приватних осіб та СПА з використанням ЕДП (підрозділи 3.2, 3.3).

Завдяки системно-структурному методу було визначено місце ЕДП в системі публічних та адміністративних послуг (підрозділ 1.1), окреслено систему суб'єктів адміністративних правовідносин у сфері надання ЕДП та взаємозв'язки між її структурними елементами (підрозділ 2.2), досліджено адміністративні процедури набуття та припинення права надавати ЕДП (підрозділ 2.3), окреслено місце права на ЕДП в системі прав людини (підрозділ 3.1).

Для розкриття змісту та правової природи таких понять як «стандарт електронної довірчої послуги» (підрозділ 1.3), «механізм адміністративно-правового регулювання надання ЕДП» (підрозділ 2.1), «правовідносини у сфері надання ЕДП» (підрозділ 2.2), «адміністративно-правові гарантії реалізації права на ЕДП» (підрозділ 3.1) було також використано формально-логічний метод наукового дослідження.

Теоретична основа дослідження. Сформульовані в роботі висновки та пропозиції ґрунтуються на досягненнях науки теорії права і держави, адміністративного права, інформаційного права, інших галузевих правових наук, філософських, економічних та філологічних наук, які викладені, зокрема, у працях

таких дослідників як: Е. Е. Аблякимов, В. Б. Авер'янов, С. С. Алєксєєв, О. Ф. Андрійко, А. А. Барікова, І. Л. Бачило, В. М. Бевзенко, А. І. Берлач, Т. О. Буренко, О. М. Буханевич, Ю. В. Ващенко, К. Вердюр, Н. В. Вітрук, К. Ю. Галинська, Д. Гобер, І. П. Голосніченко, М. Демулін, Ж. Ерве, М. Етьєн, О. В. Зайчук, О. А. Заярний, П. В. Діхтієвський, К. В. Ільгова, Е. Капріолі, Л. Кастелані, І. В. Клименко, А. Кляйн, Дж. Кокот, Ю. О. Ковальова, М. І. Козюбра, Ж.-Н. Колін, Т. О. Коломоєць, А. Т. Комзюк, Ю. В. Кривицький, І. У. Кулдибаєва, Є. О. Легеза, В. Г. Логвінов, О. Р. Мандюк, І. В. Мельник, Р. С. Мельник, Є. В. Михайленко, М. С. Міхровська, Е. Монтеро, Д. Мутон, Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко, І. В. Патерило, І. В. Полякова, А. А. Пухтецька, Н. Разе, В. В. Решота, Ж. Ріккі, Д. Б. Савчишкін, О. Ф. Скакун, К. Спіреллі, Н. І. Солов'яненко, В. М. Сороко, Ю. М. Старилов, С. Г. Стеценко, А. О. Суворов, В. П. Тимощук, О. І. Тищенкова, Н. І. Ткачук, Р. О. Халіков, Н. Ю. Хаманева, О. Г. Циганов, А. В. Шамраєв, Ю. С. Шемшученко, Д. В. Шибаєв, Е. Шмідт Ассманн та інших.

Нормативну основу дисертаційного дослідження становлять норми Конституції та законів України, акти Президента України та Кабінету Міністрів України (далі – «КМУ»), центральних органів виконавчої влади (далі – «ЦОВВ»), положення міжнародних конвенцій і угод, ратифікованих Верховною Радою України (далі – «ВРУ»), норми права ЄС та законодавства зарубіжних країн, зокрема, Французької Республіки, Королівства Бельгія, Великого Герцогства Люксембург та інших держав.

Емпіричну базу дисертаційної роботи складають матеріали судової практики Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду (далі – «КАС ВС»), Вищого адміністративного суду України (далі – «ВАСУ»), Вищого антикорупційного суду (далі – «ВАКС»), рішення Європейського суду з прав людини (далі – «ЄСПЛ») про застосування положень ст. 8 Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод, а також політико-правова публіцистика та довідкові видання.

Наукова новизна полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням механізму адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП, в якому з використанням сучасних методів наукового пізнання, врахуванням здобутків юридичної науки окреслено загально-теоретичні засади та практичні проблеми адміністративно-правового регулювання у цій сфері.

Наукова новизна одержаних результатів конкретизується в таких положеннях, які виносяться на захист:

уперше:

- надано правову характеристику сутності ЕДП як адміністративної послуги, та визначено її як врегульовану нормами права діяльність кваліфікованого надавача ЕДП, що задовольняє публічний інтерес у побудові довіри в онлайн-середовищі, та спрямована на надання відомостей або формування, перевірку та/або підтвердження чинності та цілісності електронних даних, які забезпечують електронну взаємодію учасників правовідносин, а з іншого боку – як результат цієї інформаційної діяльності у вигляді відповідних електронних даних чи відомостей, які власне становлять собою адміністративну послугу;

- доведено, що кваліфіковані надавачі ЕДП є суб'єктами публічної адміністрації – суб'єктами делегованих повноважень, яким делегована чітко визначена частина публічних повноважень щодо забезпечення доступності адміністративних послуг для всіх фізичних і юридичних осіб та зручності їх отримання, а також завдань щодо сприяння підвищенню рівня довіри під час електронної взаємодії між приватними особами та публічною адміністрацією;

- визначено поняття «право особи на ЕДП» та запропоновано розуміти його як активне суб'єктивне публічне індивідуальне право кожної фізичної чи юридичної особи, що включає в себе право на отримання ЕДП у відповідності до державних стандартів надання цих послуг, право вільного вибору між отриманням кваліфікованих чи некваліфікованих ЕДП, право на вільне використання результатів надання ЕДП в різних сферах суспільних відносин, а також на відмову від використання ЕДП, з урахуванням обмежень, встановлених законом. Доведено, що належна реалізація приватними особами права на ЕДП має стати метою

правового регулювання у сфері надання ЕДП в цілому та адміністративно-правового регулювання зокрема.

удосконалено:

- систему нормативних засад адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП, в якій ключове місце мають займати принцип дворівневого (дуалістичного) нормативного регулювання відносин у сфері надання ЕДП; принцип мінімально достатнього регулювання суспільних відносин у сфері ЕДП; принцип поваги до прав людини та культурної різноманітності;

- розуміння категорії «правовідносини у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП», яку запропоновано визначити як врегульовані нормами адміністративного права нормативні моделі суспільних відносин між суб'єктами адміністративного права, які пов'язані з реалізацією та захистом права особи на ЕДП, з виконанням публічних завдань щодо забезпечення доступності і зручності отримання адміністративних послуг, та мають своєю основою публічний інтерес у побудові довіри в онлайн-середовищі в цілому та належному регулюванні ринку ЕДП зокрема;

- систему суб'єктів адміністративних правовідносин у сфері надання ЕДП, до яких дисертантом пропонується включити (1) приватних осіб: користувачів кваліфікованих ЕДП та осіб, які мають намір надавати кваліфіковані ЕДП; (2) суб'єктів публічної адміністрації: суб'єктів делегованих повноважень (кваліфікованих надавачів ЕДП) та органи публічної влади, які виконують функції центрального засвідчувального органу та здійснюють адміністративно-правове регулювання у сфері ЕДП;

- поняття «кваліфікований надавач (провайдер) ЕДП», якого пропонується розуміти як суб'єкта делегованих повноважень (юридичну особу незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, фізичну особу – підприємця), відомості про якого внесені до довірчого списку, а також орган публічної влади у випадках, передбачених законом, який має право надавати одну або більше ЕДП, та має інші права та обов'язки, закріплені у нормах адміністративного права;

- визначення предмета та об’єкта державного контролю у сфері надання ЕДП. Доведено, що предметом контролю у цій сфері є забезпечення реалізації права особи на ЕДП та права на інформаційну безпеку учасників правовідносин з надання ЕДП. Тоді як його об’єктом виступає діяльність з надання кваліфікованих ЕДП;

- механізм реалізації права особи на ЕДП шляхом окреслення системи адміністративно-правових гарантій реалізації права особи на ЕДП, ключовими з яких мають бути доступність ЕДП для приватних осіб; заборона відмови у наданні ЕДП, крім випадків, прямо передбачених законом; можливість оскарження неправомірних дій суб’єктів правовідносин у сфері ЕДП; встановлення обмежень у реалізації права на ЕДП виключно законом; рівнозначність електронного та паперового документів і процесів їх створення, яка, у свою чергу, має забезпечуватися нормативним закріпленням принципів функціональної еквівалентності та заборони дискримінації.

дістали подальшого розвитку положення щодо:

- розуміння правової природи таких понять як «електронна адміністративна послуга», «електронна публічна послуга», «електронний підпис», «електронна довірча послуга», «стандарт надання електронної довірчої послуги»;

- концепції довіри як змістоутворюючого елемента у понятті «електронна довірча послуга», розуміння правової природи якої дозволило обґрунтувати, що побудова довіри в онлайн-середовищі є ключовим призначення довірчих послуг як об’єкта адміністративно-правового регулювання;

- різновидів довірчих послуг, на підставі чого запропоновано авторську класифікацію ЕДП за критерієм етапу їх надання та використання їх результатів: первинні та похідні довірчі послуги;

- розширення змісту ЕДП як об’єкта адміністративно-правового регулювання шляхом включення до нього діяльності з надання послуги гібридного рекомендованого відправлення та послуги електронного архівування, а також включення до нього діяльності з надання не лише кваліфікованих ЕДП, а й некваліфікованих;

- запровадження стандартів надання ЕДП, серед яких ключове місце мають займати стандарти безпеки; стандарти захисту персональних даних користувачів ЕДП; стандарти інформування користувачів та державних органів про порушення вимог у сфері безпеки чи захисту персональних даних; стандарти належного інформування користувачів про послуги, що їм надаються; стандарти професіоналізму персоналу, що надає послуги; стандарти доступності ЕДП для осіб з обмеженими можливостями; стандарти безперервності, довгостроковості, системності, комплексності надання ЕДП та контролю за їх якістю.

- розмежування понять «користувач ЕДП» і «вигодонабувач ЕДП», завдяки чому обґрунтовано, що користувачі ЕДП, які отримують похідні довірчі послуги *перевірки* електронних підписів, печаток, позначок часу, під час електронної взаємодії з користувачами первинних довірчих послуг водночас набувають статусу вигодонабувачів довірчої послуги *створення* електронного підпису, печатки чи позначки часу;

- оновлення підходів до правового регулювання порядку здійснення адміністративних процедур, спрямованих на забезпечення доступу на ринок надання ЕДП;

- розмежування контролю та нагляду як інструментів діяльності публічної адміністрації, що дозволило визначити правовий статус Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України як контролюючого органу у сфері надання ЕДП з елементами наглядових повноважень;

- реорганізації системи органів публічної влади, що здійснюють адміністративно-правове регулювання у сфері надання ЕДП шляхом позбавлення Міністерства цифрової трансформації регулятивних повноважень у сфері надання ЕДП та позбавлення Національного банку України повноважень щодо застосування заходів адміністративного примусу у цій сфері, та обґрунтовано необхідність закріплення цих повноважень виключно за контролюючим органом;

- притягнення кваліфікованих надавачів ЕДП до адміністративної відповідальності за делікти, вчинені під час здійснення діяльності з надання ЕДП, шляхом закріплення обов'язку контролюючого органу у випадку виявлення

правопорушення пріоритетно виносити припис про його усунення, і лише у разі невиконання цього припису застосовувати захід адміністративної відповідальності у формі рішення про виключення надавача ЕДП з довірчого списку;

- нормативного регулювання правовідносин у сфері електронної взаємодії приватних осіб та СПА шляхом його адаптації до принципів функціональної еквівалентності, заборони дискримінації, технологічної нейтральності та його складової – принципу термінологічної нейтральності;

- застосування принципу пропорційності, згідно з яким законодавець має забезпечувати можливість отримання приватними особами доступу до інформації з електронних публічних реєстрів *без використання довірчих послуг* або будь-яких інших засобів, які унеможливлюють анонімне отримання запитуваної інформації, або ж з використанням ЕДП, але з одночасним технічним *забезпеченням анонімності користувачів довірчих послуг*.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що вони становлять як науково-теоретичний, так і практичний інтерес і можуть бути використані у:

- *науково-дослідній сфері* – для подальших наукових досліджень у царині правового регулювання надання та використання ЕДП у суспільних відносинах з метою підвищення ефективності електронної взаємодії між приватними особами та СПА, а також власне між СПА;

- *правотворчості* – для удосконалення і розробки нових актів адміністративного та інформаційного законодавства, зокрема, Адміністративно-процедурного кодексу, дія норм якого спрямована на забезпечення адміністративно-правової охорони інформаційних прав, свобод особи, перш за все права особи на ЕДП;

- *правозастосуванні* – для удосконалення механізму адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП з метою забезпечення функціонування прозорого та відкритого ринку надання довірчих послуг, удосконалення діяльності контролюючого та інших державних органів, що здійснюють адміністративно-правове регулювання у цій сфері;

- *навчальному процесі* – для підготовки лекцій, навчальних посібників та підручників з дисципліни «Адміністративне право» та спецкурсів: «Правові режими обігу інформації в Україні», «Право інформаційних технологій Європейського Союзу», «Захист інформаційних прав особи», «Теоретичні проблеми інформаційного права», «Інформаційна деліктологія».

Окремі положення дисертації можуть слугувати основою для подальших наукових досліджень проблем електронної взаємодії між суб'єктами публічної адміністрації, а також між приватними особами та публічною адміністрацією, для удосконалення чинного в нашій державі адміністративного та інформаційного законодавства, запровадження в навчальний процес нових спецкурсів.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Результати дослідження, викладені в ньому теоретичні висновки та практичні рекомендації були оприлюднені на Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Актуальні питання державотворення в Україні (м. Київ, 19 травня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі» (м. Харків, 15-16 грудня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві» (м. Одеса, 29-30 грудня 2017 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього» (м. Дніпро, 12-13 січня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики» (м. Київ, 18 травня 2018 р.), ІІ Міжнародній науково-практичній конференції «Прикладні системи та технології в інформаційному суспільстві» (м. Київ, 01 жовтня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання розвитку правової держави в умовах сучасного становлення громадянського суспільства в Україні» (м. Харків, 14-15 червня 2019 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми захисту інформаційних прав особи в умовах технологічних викликів та цифрової реальності (м. Київ, 17-18 вересня 2019 р.),

Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених до Всесвітнього Дня науки (м. Київ, 15 листопада 2019 р.).

Публікації. Основні положення проведеного дослідження викладено в п’яти наукових статтях, що опубліковані у наукових фахових виданнях, одна з яких – у науковому фаховому виданні інших держав, а також у дев’яти тезах доповідей на національних і міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертація складається з анотації; вступу; трьох розділів, які включають десять підрозділів; висновків; списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 257 сторінок, з яких основного тексту - 176 сторінок. Список використаних джерел нараховує 311 найменувань.

Розділ 1. ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ НАДАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОВІРЧИХ ПОСЛУГ

1.1. Поняття, сутність та юридичне призначення електронних довірчих послуг як об'єкта адміністративно-правового регулювання

Враховуючи те, що людина, її права та свободи визнані в Україні головною соціальною цінністю [1], підвищення ефективності та зручності електронної взаємодії людини із суб'єктами публічної адміністрації є одним з ключових завдань держави. Така електронна взаємодія є можливою лише за умови належного адміністративно-правового забезпечення надання ЕДП приватним особам.

Передумовою розкриття сутності ЕДП має стати окреслення змісту поняття «послуга» як родового поняття для ЕДП, а також виявлення видів послуг за критерієм їх галузевої приналежності. Зазначене дозволить встановити наявність підстав для віднесення ЕДП до публічних (адміністративних) чи цивільно-правових послуг.

В науці адміністративного права склались різноманітні підходи до розуміння «послуги» як дефініції, що становить теоретичну основу для обґрунтування сервісно-регуляторної мети діяльності держави [42, с. 149].

Визначення поняття «послуга» міститься у дослідженнях науковців-адміністративістів (О. М. Буханевича [35, с. 48], І. О. Тищенкової [207, с. 8], Є. О. Легези [94, с. 29]), а також знаходить своє відображення у тлумачних словниках сучасної української мови [41, с. 1080]. Однак, незважаючи на численність наукових підходів, спільним для них є визначення мети будь-якої послуги, яка полягає в задоволенні потреб особи та наданні їй певної користі.

Різноманітність поглядів щодо визначення поняття «послуга» зумовила наявність наукового обґрунтування численних критеріїв для класифікації цієї категорії. Ключовим серед них є критерій галузевої правової природи, за яким послуги поділяють на публічні та приватно-правові [34, с. 10].

Узагальнюючи підходи дослідників у галузі адміністративного права, зокрема, Ю. О. Ковальової [76, с. 247], Т. О. Коломоєць [83, с. 179], Є. О. Легези [94, с. 130], можемо виділити ознаки публічних послуг, які мають ключове значення для аналізу їх співвідношення з ЕДП. Серед таких ознак слід відзначити: (1) наявність публічного інтересу у наданні послуги; (2) безпосередня ініціатива (заява) фізичних та юридичних осіб для їх отримання; (3) загальнодоступний характер; (4) можливість розглядати публічну послугу і як діяльність і як результат відповідної діяльності; (5) споживання публічної послуги не в процесі її надання, а після її отримання.

У свою чергу, аналіз ознак ЕДП, закріплених у нормативно-правових актах України та Держав-членів ЄС [139; 306], що регулюють правовідносини щодо надання та отримання цих послуг, дозволяє виділити ряд спільних ознак, притаманних одночасно публічним послугам та електронним довірчим послугам.

По-перше, надання ЕДП має публічний інтерес, який полягає у побудові довіри в онлайн-середовищі в цілому та належному регулюванні ринку ЕДП зокрема, і проявляється через призначення ЕДП для розвитку практично усіх сфер суспільних відносин, виходячи за межі окремої особистості.

По-друге, надання електронної довірчої послуги, як і публічної послуги, здійснюється виключно за ініціативою (заявою) фізичних та юридичних осіб.

По-третє, ЕДП, як і публічні послуги, мають загальнодоступний характер.

По-четверте, як ЕДП, так і публічну послугу можна розглядати і як діяльність, і як результат цієї діяльності.

Слід також звернути увагу на наявність ознак, які не лише вказують на приналежність ЕДП до публічних послуг, а й підтверджують їх суттєву відмінність від цивільно-правових послуг.

Як зазначають О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, визначальним для цивільно-правової послуги є діяльність суб'єкта, який надає послугу; послуга споживається у процесі її надання, а сам результат послуги не має оречевленого змісту [65, с. 498].

Тоді як визначальною ознакою для ЕДП, як і більшості публічних послуг, є саме результат їх надання. Результатом надання ЕДП є створення певного продукту – електронних даних, і саме ці дані мають ключове значення для користувачів послуги та використовуються ними в інших правовідносинах [20, с. 20].

Отже, ЕДП, як і публічна послуга, зазвичай споживається не у процесі її надання, а вже після її отримання.

Крім цього, результат надання ЕДП має значно більший (у порівнянні з цивільно-правовою послугою) ступінь відділення від надавача цієї послуги, адже її результат (електронний підпис, електронна печатка тощо) можуть неодноразово в подальшому використовуватися користувачем послуги без участі її надавача.

Додатковими ознаками, які відрізняють цивільно-правові послуги та довірчі послуги, є вищий ступінь правового регулювання надання ЕДП та можливість безоплатного отримання ЕДП в силу закону.

Так, правове регулювання послуг у цивільно-правових відносинах обмежується визначенням договору про надання послуг та встановленням загальних положень щодо їх надання та оплати [222]. В іншій частині ці правовідносини регулюються на підставі укладених між сторонами договорів.

Тоді як свобода договірних відносин у сфері ЕДП обмежена, адже держава встановлює стандарти та порядок надання ЕДП, вимоги до надавачів цих послуг, підстави притягнення їх до адміністративної відповідальності [18, с. 44-45] тощо.

Крім цього, приватно-правова послуга може надаватися безоплатно лише у випадку наявності домовленості про це у договорі (ст. 901 ЦК України) [222].

У свою чергу, в західноєвропейській науці підтримується можливість безоплатного надання ЕДП в силу закону, зокрема, бельгійським науковцем Ерве Жакмен [284, с. 107]. Ця позиція знайшла своє відображення в нормах права ЄС [171], а також в законодавстві України, норми якого встановлюють обов’язковість безоплатного надання ЕДП в окремих випадках, зокрема, для органів державної влади та місцевого самоврядування [139].

З огляду на викладене вище доходимо висновку, що сутність та правова природа ЕДП вказує на наявність у неї усіх ознак публічної послуги, що дозволяє визначити ЕДП як один з видів саме публічних, а не приватноправових послуг.

Незважаючи на те, що у вітчизняній науці склались різні підходи щодо поділу публічних послуг, більшість дослідників поділяють позицію щодо визначення адміністративної послуги як виду саме публічних послуг [93, с. 68; 36, с. 3]. Втім, підходи до визначення поняття «адміністративна послуга» в дослідженнях науковців залишаються суперечливими та нетотожними.

Першу спробу сформулювати поняття «адміністративні послуги» здійснили вітчизняні дослідники у праці «Адміністративна реформа для людини». На їхню думку, адміністративна послуга – це передбачена законом розпорядча діяльність уповноважених органів, що здійснюється за ініціативою фізичних та юридичних осіб і спрямована на реалізацію їхніх прав, свобод та законних інтересів [36, с. 2]. В .Б. Авер'янов до ознак адміністративних послуг відносить такі: вони надаються конкретним приватним особам, як правило, за їх ініціативою (зверненням); їх надання спрямоване на створення належних умов для повноцінної реалізації приватними особами належних їм прав та виконання покладених на них обов'язків; приватні особи мають право на свій розсуд (окрім вчинення неправомірних дій) користуватися результатами наданих послуг [42, с. 150].

В. П. Тимощук надає ширше визначення цього поняття, виділяючи два аспекти адміністративної послуги: публічно-владну діяльність адміністративного органу, спрямовану на забезпечення (юридичне оформлення) умов для реалізації прав фізичної або юридичної особи, яка здійснюється за заявою цієї особи, та результат публічно-владної діяльності адміністративного органу, спрямованої на забезпечення (юридичне оформлення) умов для реалізації суб'єктивних прав фізичної або юридичної особи, яка здійснювалась за заявою особи [209, с. 9]. Ми погоджуємось з таким підходом та вважаємо, що адміністративну послугу слід розглядати як діяльність адміністративного органу та як результат цієї діяльності.

Позиція В. П. Тимощука частково узгоджується з класифікацією адміністративних послуг, запропонованою О. Г. Циганови м, який за критерієм

необхідності для споживача виділяє основні та додаткові послуги [223, с. 63]. Схожої позиції дотримується С. Л. Дембіцька, яка залежно від форми реалізації адміністративних послуг поділяє їх на послуги, пов'язані з реальним здійсненням конституційних прав і свобод громадян, та власне адміністративні послуги, пов'язані з юридичним оформленням умов, необхідних для реалізації прав і свобод громадян [59, с. 13].

О. М. Буханевич визначає адміністративну послугу як публічно-владну діяльність суб'єкта надання адміністративних послуг за зверненням фізичної або юридичної особи, спрямованим на набуття, зміну чи припинення прав, обов'язків та/або задоволення законних інтересів такої особи відповідно до закону, що призводить до певного результату [36, с. 3].

Як зауважує Т. О. Буренко, систему надання адміністративних послуг доцільно розглядати у широкому розумінні, що включає функцію вироблення політики та функцію реалізації політики щодо цих послуг [30, с. 10]. Розвиваючи цей підхід, Ю. О. Ковальова та О. М. Буханевич виділяють додаткову ознаку адміністративної послуги: обов'язок публічної влади забезпечити її надання, тобто створити умови для реалізації суб'єктивних прав конкретної особи, та гарантування державою надання адміністративної послуги [35, с. 35; 76, с. 247].

Отже, на нашу думку, доцільно виділити п'ять ознак адміністративних послуг, які мають ключове значення для їх співвідношення з ЕДП: (1) держава забезпечує та гарантує надання адміністративних послуг; (2) процедура надання цих послуг визначається законом; (3) діяльність з їх надання призводить до певного результату у вигляді набуття, зміни чи припинення прав та обов'язків особи та/або юридичного оформлення передумов, необхідних для подальшої реалізації прав і свобод особи; (4) наявність права у приватних осіб на свій розсуд (окрім вчинення неправомірних дій) користуватися результатами наданих їм адміністративних послуг; (5) надаються СПА, перелік та повноваження яких визначені законом.

Ми вважаємо, що існують підстави стверджувати, що ЕДП належать саме до адміністративних послуг, адже зазначені п'ять ключових ознак адміністративних послуг також властиві довірчим послугам.

По-перше, держава взяла на себе обов’язок забезпечити надання ЕДП приватним особам. В. Б. Авер’янов слушно зауважує, що дефініція «послуги» акцентує увагу на виконанні обов'язків держави перед приватними особами, спрямованих на юридичне оформлення умов, необхідних для забезпечення належної реалізації ними своїх прав та інтересів [42, с. 149].

Саме тому в ч. 1 ст. 4 Закону України «Про електронні довірчі послуги» зазначено, що державне регулювання та управління у сфері ЕДП здійснюється, зокрема, на засадах створення сприятливих та конкурентних умов для розвитку та функціонування сфер ЕДП і вільного обігу ЕДП в Україні [139].

По-друге, порядок надання ЕДП чітко врегульований Законом України «Про електронні довірчі послуги» [139] та підзаконними нормативно-правовими актами [142]. Більше того, регламенти діяльності кваліфікованих надавачів ЕДП, відповідно до яких надаються довірчі послуги, підлягають затвердженню спеціально уповноваженим ЦОВВ з питань організації спеціального зв’язку та захисту інформації у сферах ЕДП та електронної ідентифікації [142], повноваження якого виконує Державна служба спеціального зв’язку та захисту інформації (далі – «Держспецзв’язку України») [134].

У правовому регулюванні правовідносин у сфері ЕДП превалює саме адміністративно-правове регулювання, адже нормативну основу їх правового регулювання становлять норми адміністративного права (норми, що закріплюють державні стандарти та умови надання ЕДП; норми, що закріплюють повноваження СПА у сфері контролю за діяльністю надавачів ЕДП; норми, що встановлюють адміністративні процедури, необхідні для набуття статусу надавача ЕДП, підстави та порядок притягнення надавачів ЕДП до адміністративної відповідальності тощо) [20, с. 20]. Більше того, в структурі правовідносин як елемента механізму правового регулювання ЕДП превалюють саме адміністративні правовідносини. Адже суб’єктом більшості правовідносин у сфері надання ЕДП є СПА, а їх компетенція закріплена в нормах адміністративного права.

По-третє, надання ЕДП спрямоване на забезпечення умов для реалізації суб’єктивних прав фізичних та юридичних осіб, а саме: їхньої юридично значущої

електронної взаємодії між собою та/або зі СПА, а також для забезпечення взаємодії між окремими органами влади і їхніми інформаційними системами [203]. Тобто, результат ЕДП, з-поміж іншого, є інструментом та засобом забезпечення доступності та ефективності отримання інших публічних, в тому числі адміністративних, послуг.

У зв'язку з цим, електронні довірчі послуги, на нашу думку, є додатковими адміністративними послугами, які супроводжують та опосередковують отримання інших («основних») адміністративних послуг та пов'язані з юридичним оформленням умов, необхідних для реалізації прав і свобод громадян.

Незважаючи на те, що результатом надання довірчої послуги є електронні дані, а не індивідуальний акт, ЕДП не втрачає ознак адміністративної послуги.

Так, слід погодитись з І. В. Патерило, що саме по собі надання адміністративної послуги не спрямоване на видання адміністративного акта, вона має своїм результатом надання певних благ, що випливає вже із самої природи поняття «послуга». Адміністративний акт опосередковує надання адміністративних послуг, однак результатом її надання є власне послуга (видача ліцензії, державна реєстрація юридичної особи тощо), яка супроводжується наданням документа заявнику (ліцензія, дозвіл, довідка тощо) [124, с. 11].

Тому, враховуючи те, що результатом надання довірчої послуги є певне благо у вигляді електронних даних та/або електронних документів (сертифікатів), які використовуються для реалізації суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб, ЕДП, на нашу думку, може вважатися адміністративною послугою.

По-четверте, користувачі ЕДП мають право на свій розсуд (крім вчинення неправомірних дій) використовувати результати наданих їм послуг.

Насамкінець*, по-п'яте,* суб'єктами надання ЕДП є саме СПА: як органи публічної влади, так і приватні особи, які в результаті делегування набувають повноважень зі здійснення публічного адміністрування.

Правовий статус надавачів ЕДП як СПА, зокрема, як суб'єктів делегованих повноважень, буде предметом дослідження у підрозділі 2.2 цієї роботи.

Водночас, слід зауважити, що не всі ЕДП можна назвати адміністративними послугами. Так, законодавство України встановлює вимоги виключно до діяльності кваліфікованих надавачів ЕДП, а також гарантує визнання результатів наданих лише ними кваліфікованих ЕДП у всіх сферах суспільного життя. При цьому, ані порядок набуття та припинення статусу *не*кваліфікованих надавачів ЕДП, ані порядок контролю за їх діяльністю не є об'єктом правового регулювання в Україні.

У зв'язку з тим, що наразі адміністративно-правове регулювання надання некваліфікованих ЕДП в Україні відсутнє, а некваліфіковані ЕДП за загальним правилом не визнаються державою, підстави відносити некваліфіковані довірчі послуги до адміністративних послуг, на нашу думку, відсутні. Таким чином, усі ознаки адміністративної послуги в Україні притаманні лише кваліфікованій ЕДП.

Форма надання адміністративних послуг є зовнішнім вираженням результату надання адміністративної послуги [113, с. 12]. Як зазначає І. О. Тищенкова, публічні послуги можуть надаватися у різній формі: усній, письмовій та електронній. При цьому, ключовою ознакою електронних послуг, що надаються публічною адміністрацією, на її думку, є використання інформаційно-комунікаційних технологій під час їх надання [207, с. 12, 24].

Досліджуючи питання електронної форми державних послуг, російська дослідниця І. У. Кулдибаєва визначає електронні державні послуги як діяльність суб'єкта надання державних послуг, яка здійснюється через інформаційно-телекомунікаційні мережі з використанням засобів електронного підпису без безпосередньої взаємодії із заявником державних послуг [89, с. 109].

Схожої правової позиції дотримується І. О. Тищенкова, яка під електронними послугами в діяльності публічної адміністрації розуміє правовідносин, що виникають завдяки інформаційно-комунікаційним технологіям з приводу реалізації суб'єктивних прав фізичної чи юридичної особи переважно за їх заявою у процесі публічно-владної діяльності публічної адміністрації [207, с. 17].

Окреме бачення природи електронних послуг має Є. О. Легеза, який визначає електронну послугу як вид публічної послуги поряд з іншими, наприклад, адміністративними послугами [94, с. 88]. Ми не можемо погодитись із таким

твердженням, адже електронна послуга є лише формою надання та отримання публічних, в тому числі адміністративних послуг.

Враховуючи те, що електронні послуги є формою надання публічних послуг [207, с. 12], то ЕДП властиві усі ознаки, притаманні публічним послугам як родовому поняттю.

Разом з тим, за результатами аналізу підходів дослідників до визначення поняття електронних послуг, можна виділити особливі ознаки електронних публічних послуг, які відрізняють їх від звичайних публічних послуг, а саме: (1) надання послуг з використанням інформаційно-комунікаційних технологій; (2) неможливість отримати послугу без використання інформаційно-комунікаційних технологій; (3) наявність спеціального правового регулювання порядку надання електронної послуги; (4) відсутність особистого контакту між особою та адміністратором послуги або на окремих стадіях отримання послуги, або протягом усієї процедури [207, с. 19]; (5) доступність адміністративних послуг у будь-який час незалежно від місця перебування суб'єкта звернення [34, с. 32].

На нашу думку, перелічені ознаки електронних публічних та електронних адміністративних послуг можуть бути застосовані і до ЕДП.

З приводу співвідношення електронної довірчої послуги з одного боку та електронної публічної (електронної адміністративної) послуги з іншого боку, слід додатково зазначити про їх функціональний взаємозв'язок.

ЕДП є засобом, інструментом, який забезпечує як надання, так і отримання електронних публічних (електронних адміністративних) послуг. Адже завдяки ЕДП є можливою відсутність особистого контакту між особою та адміністратором електронної публічної (електронної адміністративної) послуги, їх доступність незалежно від місця суб'єкта звернення, а також можливість використання результатів надання цих послуг в інших матеріальних правовідносинах.

В той же час слід зауважити, що не всі види електронних публічних (адміністративних) послуг потребують використання ЕДП. Так, І. В. Клименко пропонує класифікувати електронні адміністративні послуги за критерієм «інтерактивність-глибина автоматизації» на інформаційні послуги (надання

публічно доступної інформації через Інтернет), загальні інтерактивні послуги (листування за допомогою електронної пошти) та індивідуалізовані (трансакційні) послуги [75, с. 27].

Послуги першого виду, на нашу думку, безпосередньо не пов’язані з використанням результатів ЕДП, адже не потребують ідентифікації сторін електронної взаємодії. Тоді як ефективне надання послуг другого та третього виду є неможливим без використання ЕДП, що вказує на важливу роль ЕДП у механізмі надання адміністративних послуг.

Водночас, між цими послугами наявний і зворотній функціональний зв'язок. Так, передумовою надання усіх кваліфікованих ЕДП є отримання публічних послуг та адміністративних послуг як їх різновиду. До прикладу, відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону України «Про електронні довірчі послуги» Міністерство цифрової трансформації (далі – «Мінцифри») забезпечує надання адміністративної послуги шляхом внесення юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців, які мають намір надавати електронні довірчі послуги, до довірчого списку [139]. Тоді як отримання адміністративної послуги у вигляді внесення особи до довірчого списку є обов’язковою умовою надання цією особою кваліфікованих довірчих послуг.

Електронна форма довірчої послуги є її невід’ємною ознакою. У ст. 3 Регламенту (ЄС) № 910/2014 Європейського Парламенту та Ради від 23.07.2014 року «Про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій в межах внутрішнього ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС» (далі – «Регламент № 910/2014»), яким було закладено основи правового регулювання ЕДП в ЄС, надано визначення «довірчої послуги» як «електронної послуги, яка надається на відплатній основі…» [306].

Тобто, законодавчий орган ЄС, на відміну від вітчизняного законодавця, використовує поняття «довірча послуга», а не «електронна довірча послуга»; при цьому «довірчу послугу» він визначає саме як електронну послугу. На нашу думку, це свідчить про те, що довірча послуга не може бути не-електронною. У зв’язку з цим, вживання прикметника «електронна» не є вкрай потрібним у словосполученні «електронна довірча послуга», яка за своєю суттю й так є електронною.

Електронна форма надання ЕДП полягає у використанні інформаційно-комунікаційних засобів та технологій при їх наданні.

Засобами інформаційних і комунікаційних технологій є програмні, програмно-апаратні, технічні засоби і пристрої, що функціонують на базі мікропроцесорної, обчислювальної техніки, а також сучасних засобів і систем трансляції інформації, інформаційного обміну, які забезпечують операції щодо збору, продукування, накопичення, зберігання, обробки, передачі інформації та можливість доступу до інформаційних ресурсів локальних і глобальних комп'ютерних мереж [71, с. 60].

Водночас, процедура надання довірчої послуги не завжди здійснюється повністю в електронній формі. До прикладу, потенційний користувач довірчої послуги, який бажає отримати електронний підпис чи електронну печатку, за певних обставин може бути змушений особисто з'явитися до центру надання ЕДП для його ідентифікації. За результатами такого безпосереднього контакту з надавачем користувач отримає електронний підпис чи печатку.

Отже, незважаючи на те, що процедура отримання ЕДП відбулася не в електронній формі, ця довірча послуга все одно вважатиметься електронною, адже результат надання цієї ЕДП матиме електронну форму за будь-яких обставин та незалежно від того, чи процедура її отримання мала повністю електронну форму.

На нашу думку, саме цей аспект є ключовим для довірчої послуги: довірча послуга називається електронною перш за все тому, що результатом надання цієї послуги є дані в електронній формі. Тому, незалежно від того, чи здійснюється процедура надання довірчої послуги в електронній формі, результат її надання в будь-якому випадку матиме електронну форму.

Отже, вживання прикметника «електронна» у словосполученні «електронна довірча послуга» вказує на електронну форму *надання* довірчої послуги та електронну форму *результату надання* довірчої послуги.

Зміст поняття «електронна довірча послуга» вказує на те, що одним з його елементів є елемент *довіри*.

За загальним правилом, у правовідносинах довіра між суб'єктами досягається завдяки безпосередньому контакту віч-на-віч, особистому знайомству; відсутності у контрагента інтересу у завданні шкоди іншому контрагенту; існуванню контролю контрагента вищою інстанцією (акредитація суб'єкта державним органом); абсолютній домінуючій позиції контрагента (довіра Державі) [302, с. 39].

Потрібно враховувати, що побудова довіри у віртуальному світі є складнішою, ніж у традиційних правовідносинах, адже потребує її досягнення за обставин, коли сторони взагалі не зустрічаються. Тому розвиток правовідносин у цифрових мережах можливий лише за умови посилення безпеки та довіри [272, с. 6].

У праві ЄС поняття «довіра» вперше з'явилося у Директиві 1999/93/ЄС «Про систему електронних підписів, що застосовується в межах співтовариства» [173] та вживалося в контексті довіри до електронних підписів та до електронного зв'язку в цілому. В подальшому воно було розвинуто у Регламенті № 910/2014. Законодавчий орган ЄС виходить із того, що для розвитку довіри у цифровій економіці важливим є гарантувати надійність ЕДП, а також доказову силу електронних документів, підписаних за їх допомогою [273, с. 37].

Французький науковець Дімітрі Мутон зазначає, що довірою є почуття безпеки, переконання у можливості покластися на наших контрагентів [302, с. 35].

Натомість, Анабель Кляйн зазначає, що регулювання процесів ідентифікації ніколи не створить довіри у соціальному розумінні, адже не дасть можливості зрозуміти наміри контрагента, незважаючи на те, що ми змогли його ідентифікувати [286, с. 29].

Серед науковців склались різні підходи до того, на кого спрямована довіра у відносинах з надання ЕДП: довіра до фізичних чи юридичних осіб, до інституцій та систем [237, с. 5], до держави [272, с. 4] тощо. В той же час, слід погодитись з французьким правником Еріком А. Капріолі, що незалежно від суб'єктного складу правовідносин, в цифровому світі довіра формується переважно навколо поняття безпеки: юридичної, технічної чи організаційної [245, с. 156].

Виходячи з визначення ЕДП, яке міститься в Законі України «Про електронні довірчі послуги» [139], адресатом довіри є саме надавач ЕДП. Опосередкованим підтвердженням цьому є позиції окремих зарубіжних дослідників, які іменують надавача ЕДП «довіреною третьою особою» (фр. – «tiers de confiance) [271, с. 1].

Однак, на нашу думку, поняття довіри у досліджуваних правовідносинах є комплексним, і його слід розглядати в різних аспектах.

Так, користувачі ЕДП можуть вступати у різні матеріальні правовідносини, безпосередньо не пов'язані з наданням ЕДП. Це можуть бути як приватно-правові, так і публічно-правові відносини (надання публічних послуг). Для того, щоб вступити у ці правовідносини за відсутності безпосереднього контакту один з одним, сторони звертаються до відповідного посередника – надавача довірчої послуги, який може ідентифікувати кожну зі сторін та підтвердити відповідним сторонам цю ідентифікацію. При цьому, такий надавач повинен бути об'єктом державного контролю в тій мірі, щоб кожна зі сторін могла без сумніву покладатися на надані ним відомості про іншу сторону.

Таким чином, на нашу думку, елемент довіри наявний у наступних відносинах:

- між користувачами ЕДП та її надавачем (довіра до надавача послуги);
- між користувачами довірчої послуги у правовідносинах, в яких вони беруть участь (довіра один до одного та впевненість у тому, що сторона цих правовідносин є саме тією особою, за кого вона себе видає);
- між користувачами ЕДП та державою (довіра до держави та впевненість у якісному адміністративно-правовому регулюванні ринку ЕДП).

Виходячи з викладеного вище, ключовим призначенням ЕДП як об'єкта адміністративно-правового регулювання є побудова довіри в онлайн-середовищі, в тому числі підвищення рівня довіри фізичних та юридичних осіб до електронних транзакцій. Побудова такої довіри здійснюється завдяки створенню підґрунтя для безпечної електронної взаємодії між юридичними, фізичними особами та СПА.

Крім цього, отримання та поширене використання ЕДП сприятиме (1) розвитку електронного урядування, в тому числі автоматизації процесів обміну інформацією між СПА та їхніми інформаційними системами; (2) підвищенню

ефективності, зручності електронних публічних послуг, в т.ч. видачі індивідуальних адміністративних актів, дозвільних документів в електронній формі, регуляторних адміністративних актів; (3) спрощенню транскордонного надання публічних послуг; (4) розвитку електронної взаємодії у сфері звернень громадян до СПА; (5) розвитку електронної взаємодії у сфері державного регулювання економіки, в тому числі у сфері публічних закупівель, подання податкової звітності, податкових декларацій; (6) надійному зберіганню електронних даних про стан здоров'я, відкриттю транскордонного доступу до цих даних, в тому числі шляхом пришвидшення передачі даних в рамках транскордонної системи охорони здоров'я завдяки заходам автентифікації та ідентифікації; (7) дематеріалізації національних архівів; (8) наданню можливості бізнесу вести зовнішньоекономічну діяльність, не стикаючись з бюрократичними перешкодами під час взаємодії зі СПА; (9) належному функціонуванню «електронного суду», в тому числі використанню електронних доказів.

Таким чином, на основі аналізу сутності та ознак довірчої послуги як виду адміністративних послуг, електронну довірчу послугу пропонуємо визначити як:

- врегульовану нормами права діяльність кваліфікованого надавача ЕДП, що задовольняє публічний інтерес у побудові довіри в онлайн-середовищі, та спрямована на надання відомостей або формування, перевірку та/або підтвердження чинності та цілісності електронних даних, які забезпечують електронну взаємодію учасників правовідносин.
- результат діяльності кваліфікованого надавача ЕДП у вигляді електронних даних чи відомостей, сформованих та/або одержаних надавачем, і наданих користувачу ЕДП, які можуть бути використані користувачем ЕДП в майбутньому для набуття, зміни чи припинення його прав та/або обов'язків та/або для забезпечення умов реалізації ним своїх прав і обов'язків в онлайн середовищі.

1.2. Види електронних довірчих послуг та їх правова характеристика

Одним із методів наукового пізнання сутності та особливостей ЕДП є їх класифікація за різними критеріями, виробленими теорією інформаційного права та сприйнятими правозастосовною діяльністю.

Як обґрунтовано зазначає О. А. Заярний, класифікація має важливе значення для виявлення правової природи об'єкта дослідження, постає інструментом систематизації знань у відповідній сфері, а також виконує пояснювальну, евристичну, прогностичну функції [54, с. 80].

На нашу думку, евристична функція класифікації видів ЕДП полягає в тому, що така класифікація допомагає більш глибоко зрозуміти сутність, правову природу ЕДП. Прогностична функція полягає в тому, що на підставі розроблених критеріїв класифікації можна більш ефективно визначити, надання яких видів ЕДП та в яких сферах суспільного життя буде необхідним у майбутньому.

Практична цінність класифікації цього поняття полягає в забезпеченні більш ефективної правотворчої роботи та якісного адміністративно-правового регулювання використання результатів надання ЕДП. Класифікація ЕДП дозволяє визначити, надання яких саме ЕДП має бути врегульовано законом, і які саме ЕДП мають використовуватися СПА під час взаємодії з приватними особами.

Як у науці, так і в законодавстві України та зарубіжних країн існують різні підходи до класифікації ЕДП.

Залежно від правового статусу суб'єкта їх надання бельгійські дослідники поділяють довірчі послуги на кваліфіковані («якісні») та некваліфіковані. Кваліфікованою довірчою послугою є послуга, що надається кваліфікованим надавачем, а некваліфікованою довірчою послугою – послуга, що надається некваліфікованим надавачем [283, с. 77; 271, с. 7].

На нашу думку, *залежно від етапу надання та використання їх результатів* довірчі послуги слід класифікувати на первинні та похідні. До первинних ЕДП ми пропонуємо віднести, зокрема, послуги створення електронних підписів та

електронних печаток, формування сертифікатів електронних підписів та печаток, рекомендованого електронного відправлення, електронної позначки часу. Тоді як до похідних пропонуємо включати, з поміж інших, послуги перевірки, підтвердження чинності та зберігання первинних ЕДП. Такий підхід обумовлений тим, що надання довірчих послуг перевірки та/або підтвердження чинності електронних підписів, печаток, позначок часу тощо завжди обумовлено фактом отримання та використання первинних довірчих послуг.

Залежно від результату, який може бути отримано в результаті надання ЕДП, європейські дослідники виділяють послуги електронного підпису, електронної печатки, рекомендованого електронного відправлення, електронної позначки часу, автентифікації веб-сайтів [240, с. 417], послуги анонімності, рекомендації та рейтингу [236, с. 12-14]. Національне законодавство Бельгії до ЕДП відносить послуги блокування грошових коштів на банківських рахунках, електронного архівування тощо [272, с. 5; 284, с. 103].

Дослідник Ерік А. Капріолі серед переліку ЕДП називає послугу ідентифікації [243, с. 2], що, на нашу думку, є підміною понять, адже ідентифікація є лише метою надання окремих ЕДП (наприклад, електронного підпису).

Електронні підписи як один з найпоширеніших видів ЕДП також поділяють на види за різними критеріями.

Російський науковець А. В. Шамраєв залежно від виду засобів створення електронних підписів, що використовуються, поділяє електронні підписи на ті, що створюються сертифікованими і несертифікованими засобами [224, с. 46]. Класифікація за цією підставою відіграє важливу роль при використанні електронних підписів в інформаційних системах загального користування.

Залежно від способів розповсюдження відкритих ключів Р. О. Халіков пропонує класифікувати електронні підписи на електронні підписи, що розповсюджуються із застосуванням паперових носіїв та електронних носіїв. Залежно від суб’єкта розповсюдження: на ті, що розповсюджуються через спеціалізованого посередника і ті, що розповсюджуються за домовленістю між учасниками обміну електронними документами [218, с. 168].

Залежно від власника сертифіката електронного підпису В. І. Квашнін пропонує поділ електронних підписів на: електронні підписи, які ґрунтуються на сертифікатах для використання від підприємств; електронні підписи, які ґрунтуються на сертифікатах для використання від власного імені [72, с. 89].

Деякі європейські науковці, такі як Йохан Вандендріссі, стверджують, що особливості правовідносин у сфері електронного документообігу роблять необхідним врегулювання правового статусу гібридного підпису. Гібридним підписом, на його думку, є репродукція електронного підпису у будь-якій еквівалентній формі, яка відповідає вимогам, що ставляться до відповідного підпису. Гібридні підписи формуються шляхом додавання спеціальної печатки (зображення, коду тощо) до електронного документа, яка включає в себе зміст електронного документа. Завдяки скануванню цієї електронної печатки (чи перевірки коду) після роздрукування документа зміст паперового документа може бути співвіднесений зі змістом його електронного еквівалента.

На його думку, гібридний підпис є «цікавим інструментом, який може заповнити прогалину між електронним середовищем, в якому копії електронного документа прирівнюються до оригіналу, та середовищем, у якому паперова форма документа ще є обов'язковою» [309, с. 80], з чим ми обґрунтовано погоджуємося.

Тому, на нашу думку, підписи також слід класифікувати за ступенем їх матеріалізації на три групи: (1) повністю електронні; (2) власноручні; (3) гібридні.

З точки зору класифікації електронних підписів як результатів ЕДП, важливою є класифікація електронних підписів за рівнем безпеки.

Регламент № 910/2014 за рівнем безпеки передбачає два види електронних підписів: (1) звичайний електронний підпис; (2) удосконалений електронний підпис, який, у свою чергу, класифікується на два види: а) кваліфікований електронний підпис; б) некваліфікований електронний підпис [306].

Аналогічний підхід до класифікації електронних підписів викладений в новому Федеральному Законі РФ «Про електронний підпис» [116] та в Законі України «Про електронні довірчі послуги» [139].

Схожого підходу дотримується латвійський законодавець, який поділяє електронні підписи на звичайні та безпечні електронні підписи [267] та французький законодавець, який класифікує електронні підписи на звичайні, безпечні та електронні підписи, безпечність яких презюмується [256].

Визначивши основні підходи до класифікації ЕДП, вважаємо за доцільне надати характеристику окремим видам ЕДП.

На нашу думку, в першу чергу слід охарактеризувати види ЕДП за критерієм суб'єкта їх надання – кваліфіковані та некваліфіковані довірчі послуги.

В підрозділі 1.1 цієї роботи нами було зазначено, що об'єктом адміністративно-правового регулювання у сфері ЕДП в Україні є діяльність саме кваліфікованих надавачів ЕДП, які надають кваліфіковані довірчі послуги.

Правове регулювання кваліфікованих ЕДП спрямоване на забезпечення високого рівня безпеки продуктів, що використовуються або надаються з використанням цих кваліфікованих ЕДП [271, с. 25].

Водночас, високий рівень вимог до кваліфікованих ЕДП, а також до кваліфікованих надавачів цих послуг, контроль за цими надавачами має наслідком отримання користувачами їх послуг ряду переваг, а саме: презумпції застосування принципу асиміляції; презумпції дотримання усіх необхідних вимог та виконання усіх обов'язкових функцій; міжнародне визнання [284, с. 128]. Зміст деяких з цих презумпцій буде розкритий в подальших розділах цієї роботи.

З іншого боку, некваліфіковані довірчі послуги не користуються жодними презумпціями, а їх доказова сила підлягає доведенню у суді. На них розповсюджується лише принцип заборони дискримінації, суть якого в цій частині зводиться до неможливості позбавлення результату надання електронної послуги юридичної сили виключно на тій підставі, що він не відповідає вимогам до кваліфікованої електронної послуги [238, с. 409-411].

Таким чином, законодавець має надавати користувачам вибір: користуватися кваліфікованими чи некваліфікованими послугами, залежно від обставин та цілей використання тієї чи іншої довірчої послуги.

Вважаємо за необхідне також надати характеристику окремим видам ЕДП, класифікованих за критерієм результату, який може бути отримано в результаті їх надання, а саме: електронного підпису, електронної печатки, електронної позначки часу та рекомендованого електронного відправлення.

Поняття електронного підпису використовується в багатьох міжнародних та національних актах країн світу. Однак, єдиний нормативний підхід до визначення цього поняття відсутній. Системний аналіз законодавчих актів різних країн світу дозволяє нам виділити два ключових підходи до визначення цього поняття.

Згідно з першим з них, дефініції електронного підпису носять технічний характер та визначаються через категорії електронного звуку, символу, даних, процесів тощо. Прикладом такого підходу є Закон США 2002 року «Про електронні підписи в міжнародному та національному комерційному обороті» [268].

Відповідно до другого підходу, визначення електронного підпису здійснюється у спосіб перелічення функцій, що можуть виконуватися цим підписом. Прикладом такого підходу є Закон Великобританії від 25.05.2000 року «Про електронні комунікації», який зазначає про виконання електронним підписом функції встановлення достовірності даних, їх цілісності [266], а також Федеральний закон РФ «Про електронний підпис» [116], Закон Латвійської Республіки «Про електронні документи» [267], Цивільний кодекс Бельгії [251] та наднаціональне законодавство ЄС [306; 173], згідно з нормами яких електронний підпис повинен виконати функцію визначення особи, яка підписує інформацію, а в окремих випадках, залежно від виду підпису – функцію забезпечення цілісності документа.

На нашу думку, визначення електронного підпису через поняття електронних даних, інформації, знаків, процедур, символів тощо є скоріше технічним, а не правовим визначенням. Тоді як з юридичної точки зору електронний підпис, як обґрунтовано зазначає Марі Демулін, слід характеризувати з використанням функціонального підходу, розкриваючи це поняття через виконувані ним функції [262, с. 373].

Саме такий підхід підтриманий багатьма дослідниками у галузі інформаційного права. Так, Н. І. Солов’яненко вказує на те, що електронний підпис

«підтверджує дійсність написаного» [193, с. 76]. К. Спіреллі наголошує на виконанні електронним підписом функції ідентифікації [308, с. 6]. Тоді як С. Бернет та С. Пейн вважають, що електронний підпис пов'язує запис з обов'язком чи засвідчує дійсність цього запису [14, с. 289].

Натомість, у п. 12) ч. 1 ст. 1 Закону України «Про електронні довірчі послуги» електронний підпис визначено як електронні дані, які додаються підписувачем до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються ним як підпис [139]. Тобто, функціональний підхід вітчизняним законодавцем не використовується, а згадки про функції електронного підпису у його легальній дефініції відсутні.

Тому, імплементуючи функціональний підхід у визначенні електронного підпису, пропонуємо визначити поняття «електронний підпис» як реквізит електронного документа, який підтверджує згоду підписувача зі змістом електронного документа, взяття на себе певних зобов'язань, ідентифікацію підписувача та, в окремих випадках – забезпечує цілісність електронних даних, з якими пов'язаний цей електронний підпис.

Розкриття поняття електронного підпису є можливим, на нашу думку, завдяки аналізу функцій двох видів електронних підписів за рівнем безпеки: простого та удосконаленого (кваліфікованого та некваліфікованого) електронного підпису.

На думку Р. В. Амеліна, технічні ознаки простого електронного підпису передбачають використання кодів (символів, цифр, букв, піктограм тощо), паролів та інших засобів. Простий електронний підпис лише вказує на особу, яка підписала документ. При цьому він не дозволяє встановити незмінюваність електронного документа після його підписання. В порівнянні з іншими видами електронних підписів, простий електронний підпис має найменший ступінь захисту, і тому його використання для підписання електронних документів, які містять державну таємницю, не допускається [85].

Французький науковець Давид Бенішу підтверджує, що юридична сила цього підпису є дуже слабкою, адже суддя залишається вільним у тому, щоб позбавити цей підпис юридичної сили з певних підстав. Не може бути оспорена лише його

прийнятність у якості доказу з тих підстав, що підпис має електронну форму [238, с. 409].

У свою чергу, удосконалений електронний підпис наділений, згідно з нормами Регламенту № 910/2014, додатковою ознакою – нерозривною пов'язаністю підпису з підписувачем [306].

Як зауважує бельгійська дослідниця Бенедикта Лосдік, така ознака як нерозривна пов'язаність з підписувачем означає, що підпис дозволяє однозначно ідентифікувати підписувача, перевірити його особу [288, с.143].

На нашу думку, удосконалений електронний підпис дозволяє не лише ідентифікувати відправника, а й провести його автентифікацію – перевірити, чи дійсно відправник є тією особою, за яку себе видає. Адже, за загальним правилом, саме для використання удосконаленого електронного підпису необхідно отримати сертифікат ключа, який слугує засобом автентифікації відправника.

Важливою функцією удосконаленого електронного підпису також є забезпечення цілісності електронного документа, яка уможливлює виявлення будь-яких змін, внесених до змісту електронного документа з моменту його підписання і до моменту його отримання адресатом, або під час його зберігання [244, с. 103]. На відміну від простого електронного підпису, удосконалений підпис дозволяє підтвердити, що з моменту підписання документ ніхто не змінював [245, с. 164].

Ця функція, на думку деяких дослідників, становить ключову та найбільшу відмінність між функціями як звичайного та удосконаленого електронних підписів, так і функціями електронного та власноручного підписів в цілому [288, с. 143, 164].

У порівнянні з некваліфікованим удосконаленим підписом, кваліфікований підпис має дві додаткові ознаки: для його створення і перевірки використовуються засоби електронного підпису, які отримали підтвердження відповідності вимогам, встановленим законодавством; ключ перевірки електронного підпису вказується при отриманні кваліфікованого сертифікату [306]. Аналіз цих ознак вказує на їх часткову співвідносність з ознаками посиленого електронного цифрового підпису (далі – «ЕЦП») [86, с. 31].

За результатами дослідження класифікації електронних підписів залежно від рівня безпеки, ми доходимо висновку, що технологія створення електронного підпису безпосередньо впливає на його ознаки, функції та юридичну значимість. Тобто, з юридичної точки зору звичайний електронний підпис, удосконалений електронний підпис та кваліфікований електронний підпис – це принципово різні засоби, використання яких по-різному впливатиме на права та обов'язки учасників електронної взаємодії.

При цьому, електронний підпис слід розглядати як вид підпису поряд з таким видом підпису як власноручний підпис, адже лише за таких умов електронний підпис з відповідним рівнем безпеки зможе бути прирівняний до власноручного.

Окремі французькі дослідники ще до прийняття Регламенту № 910/2014 обґрунтовували доцільність виокремлення *електронної печатки* як самостійного виду ЕДП, поряд з електронним підписом. Так, Ерік А. Капріолі визначив електронну печатку як дані в електронній формі, які слугують для доведення того, що електронний документ був виданий певною юридичною особою та для гарантування походження і цілісності документа [244, с. 163].

З технічної точки зору, а також з точки зору безпеки, кваліфікований електронний підпис та кваліфікована електронна печатка є двома ідентичними інструментами, які ґрунтуються на кваліфікованих електронних сертифікатах та на використанні двох асиметричних ключів. Рівні безпеки електронної печатки є ідентичними рівням безпеки електронного підпису (проста, удосконалена та кваліфікована). Презумпція юридичної сили кваліфікованої електронної печатки є аналогічною з презумпцією юридичної сили електронного підпису.

Водночас, ці інструменти відрізняються суб'єктами їх накладення – електронний підпис накладається фізичною особою, а електронна печатка проставляється юридичною особою.

Крім цього, вони виконують різні функції: електронний підпис виконує функцію власноручного підпису (ідентифікація підписувача, згода зі змістом документа), а електронна печатка, ґрунтуючись на функціональному підході, надає інформацію про походження (автентичність) даних, тобто ідентифікує юридичну

особу, забезпечує цілісність електронних даних, до яких вона приєднується [244, с. 165; 264, с. 92], або ж вказує на сервер, що використовується юридичною особою [302, с. 191].

Таким чином, електронна печатка виконує дві ключові функції: (1) дозволяє довести, що електронний документ був виданий конкретною юридичною особою, гарантуючи джерело походження та цілісність документа; (2) дозволяє здійснити автентифікацію будь-яких цифрових активів юридичної особи, наприклад, програмного коду, серверів. Електронну печатку та електронний підпис відрізняють дві функції: функція згоди зі змістом документа, яка властива лише підпису, та функція підтвердження цілісності документа, яка закріплена у Регламенті № 910/2014 за печаткою, але є спірною для застосування щодо підпису.

В контексті функцій електронної печатки важливим є дослідження питання, чи може електронна печатка юридичної особи повністю замінити електронний підпис її представника.

Електронний підпис використовується фізичною особою «для підписання», тобто має зобов'язуючу силу для цієї особи. При цьому, за загальним правилом, проставляння електронної печатки саме по собі не може зобов'язувати юридичну особу [280, с. 193]. Водночас, Дідьє Гобер зазначає, що Держави-члени ЄС мають свободу передбачити на національному рівні, що проставляння електронної печатки спричиняє виникнення у юридичної особи правових обов'язків. Користуючись цією свободою, бельгійський законодавець прирівняв юридичні наслідки проставляння кваліфікованої електронної печатки до наслідків накладення власноручного підпису представником юридичної особи [272, с. 17].

Отже, виходячи з цього підходу, електронна печатка може повністю заміняти проставляння електронного підпису, якщо це прямо передбачено законом, а юридична особа в результаті її проставлення набуває статусу підписувача електронного документа.

Однак, з такою позицією ми не можемо повністю погодитись. Так, юридична особа не може здійснювати свої права, набувати обов'язки (і, відповідно, вступати у правовідносини та ставити підписи) самостійно, а лише через свої органи чи

інших уповноважених представників. А тому згода зі змістом документа, на який ставиться печатка юридичної особи, має бути оформлена лише електронним підписом представника такої особи [22, с. 25].

Водночас, електронна печатка дозволяє СПА автоматично ставити печатки на документах, підписання яких не має наслідком набуття прав чи обов'язків. Такі документи не потребують підписання фізичною особою. Це правило стосується автоматичних та/або повторюваних юридичних дій та підписання документів, які потребують лише підтвердження їх цілісності та встановлення автора (підписання електронних листів, річних бухгалтерських звітів [280, с. 191], оголошень про проведення процедур публічних закупівель, ліцензій в електронній формі тощо). За Загальним податковим кодексом Французької Республіки, підписання податкових накладних може здійснюватися за допомогою лише електронної печатки [249].

Яскравим прикладом використання електронної печатки без електронного підпису є шифрування за її допомогою тих даних, що передаються між СПА за допомогою онлайн-системи «Трембіта») [160].

Ерік А. Капріолі стверджує, що за таких умов електронна печатка юридичної особи виконуватиме всі необхідні юридичні функції (ідентифікацію, цілісність документа) [244, с. 167], а тому може використовуватись без одночасного проставляння електронного підпису фізичної особи.

Отже, електронна печатка може використовуватись без електронного підпису при скріпленні нею документів, для використання яких буде достатньо встановити їх походження від певної юридичної особи та незмінюваність змісту. Кваліфікована електронна печатка може використовуватись замість підпису фізичної особи-представника у тих випадках, якщо це прямо передбачено законом. В той же час, проставляння кваліфікованого електронного підпису представника юридичної особи може завжди замінити накладення печатки цього підприємства.

Електронні печатки також використовуються для підписання електронних сертифікатів, електронних списків відкликаних сертифікатів (щоб убезпечити незаконне вилучення із цих списків номерів певних сертифікатів) та відміток часу підписання електронних документів. За допомогою електронних печаток може

бути підписана кожна версія електронного документа у разі внесення до нього змін: це забезпечить відстеження сутності змін та особи, яка внесла ці зміни [297, с. 194].

Одночасне використання електронного підпису та електронної печатки не заборонено. Навпаки, їх одночасне використання є додатковою гарантією надійності контрагента, який їх використовує, та правової безпеки угоди.

Варто враховувати, що проставлення електронного підпису та/або електронної печатки на документі не завжди є достатнім для гарантування безпечної електронної взаємодії. Для фіксування дати та часу підписання електронного документа важливе значення має довірча послуга *електронної позначки часу*.

Фіксування дати за допомогою програмного забезпечення відправника (зокрема, комп'ютера) є недостатнім. Існує можливість легко змінити дату та час направлення електронного повідомлення, так само як і час операційної системи. Тому є необхідність в тому, щоб дата, яка ставиться на електронному файлі чи повідомленні, мала фіксований статус та унеможливлювала маніпуляції.

Процес фіксування часу включає в себе передання підписаного документа до відповідного сервера, який встановлює час підписання документа, правильність якого забезпечується одним або кількома зовнішніми джерелами часу. Такий сервер додає дату до документа. Це дозволяє гарантувати, що документ існував до проставлення цієї дати [261, с. 43], та убезпечитись від маніпулювань у використанні електронного підпису, який не може сам по собі гарантувати дату і час створення електронних даних [310, с. 205].

За відсутності такої позначки часу залишається можливість піддати сумніву електронний підпис, який реалізується на базі технології відкритих ключів, внаслідок чого неможливо буде встановити, коли був скомпрометований ключ: до підписання документа чи після [72, с. 78]. Тоді як послуга електронної позначки часу може забезпечити як фіксацію точної дати підписання документа, так і хронологію внесення до нього змін [234, с. 125].

Ерік А. Капріолі пропонує визначати електронну позначку часу як дані в електронній формі, які пов’язують інші електронні дані з конкретним моментом часу, встановлюючи доказ того, що ці дані існували в той час [244, с. 172].

В основу визначення електронної позначки часу має бути покладено поняття «момент часу», а не «дата» чи будь-яке інше, вужче за змістом, поняття, адже кваліфіковані позначки часу мають базуватися на точному джерелі часу, пов’язаному з універсальним координованим часом (UTC). Крім цього, кваліфікована позначка часу повинна пов’язувати дату і час з даними в такий спосіб, що цілком виключає можливість непомітної зміни даних; бути підписаною за допомогою удосконаленого електронного підпису або містити проставлену удосконалену електронну печатку кваліфікованого надавача ЕДП, або іншим еквівалентним методом [306; 310, с. 206].

Сфера застосування електронних позначок часу є надзвичайно широкою. Електронна позначка часу дозволяє ефективно втілювати так зване «правило першості», забезпечуючи захист прав та інтересів третіх осіб; фіксуючи затримки у підписанні чи направленні документів; визначаючи (у разі конкуренції актів), який акт відміняє інші; дозволяючи встановити законодавство, яке підлягає застосуванню на момент, коли акт був виданий [244, с. 169]. Вона використовується для підтвердження вчасного надання електронної адміністративної послуги, доведення первинності існування прав на об'єкти інтелектуальної власності, відслідковування етапів виробництва та розповсюдження харчових продуктів [285, с. 165]; в електронному голосуванні, електронному архівуванні [310, с. 207].

Предметом дослідження зарубіжних науковців є ще одна ЕДП – послуга *рекомендованого електронного відправлення (реєстрованої електронної доставки).*

Французький вчений Ерік А. Капріолі визначає її як послугу, яка дозволяє передавати дані між третіми сторонами за допомогою електронних засобів та надає докази обробки переданих даних, в тому числі підтвердження передачі та прийому даних, і захищає передані дані від ризику втрати, крадіжки, пошкодження або самовільних змін [241].

Бельгійський науковець Етьєн Монтеро виділяє сім етапів надання довірчої послуги електронного повідомлення, яка розпочинається з ідентифікації та реєстрації відправника, створення електронного повідомлення на веб-сайті

посередника-суб’єкта надання послуги електронного повідомлення, та закінчується завантаженням отримувачем електронного листа з веб-сайту посередника і направленням посередником листа відправнику про дату та час прочитання листа отримувачем [299, с. 75].

Як обґрунтовано зазначає люксембурзький науковець, суддя Європейського Суду Справедливості Крістоф Вердюр, на відміну від традиційного поштового відправлення, в якому звіт про отримання листа надається лише на спеціальну вимогу відправника, послуга будь-якого електронного відправлення вже включає в себе цю функцію як невід’ємну частину послуги [310, с. 212]. Автоматичне отримання відправником відомостей про електронне відправлення надає більше гарантій користувачу цієї послуги, і, водночас, не вимагає від надавача послуги жодних додаткових зусиль та ресурсів (на відміну від традиційного відправлення) [274, с. 42]. Тому законодавство окремих Держав-членів ЄС (Бельгії, Люксембургу) висуває до електронного рекомендованого відправлення вимогу забезпечення ефективного інформування відправника про отримання повідомлення [244, с. 177].

Щоб мати статус кваліфікованої, послуга рекомендованого електронного відправлення повинна відповідати шести ключовим вимогам.

По-перше, ця послуга повинна бути надана одним чи кількома кваліфікованими надавачами. Імовірна наявність кількох надавачів у таких правовідносинах зумовлена тим, що відправник може направити своє електронне повідомлення через одного надавача, а адресат для отримання повідомлення може скористатися довірчою послугою іншого надавача [274, с. 44].

По-друге, ця послуга має гарантувати «ідентифікацію відправника з високим рівнем довіри», щоб уникнути направлення листів фіктивними відправниками, а також забезпечити надання доказів отримання листа саме тій особі, яка його відправила.

По-третє, ця послуга має гарантувати ідентифікацію адресата перед отриманням ним електронних даних, а також забезпечувати ідентифікацію відправника з високим рівнем довіри [274, с. 44]. Таку ж позицію підтримує Ерік А. Капріолі, на думку якого, без гарантії належної ідентифікації отримувача будь-

яке електронне повідомлення втрачає свою юридичну силу, а юридичні наслідки, які мали настати після отримання електронного листа, не настануть [244, с. 182].

По-четверте, безпека відправлених та отриманих електронних даних повинна гарантуватися кваліфікованими електронними підписами чи печатками у спосіб, який виключає можливість непомітної зміни даних. *По-п'яте*, відправник і отримувач даних повинні бути чітко повідомлені про будь-яку зміну даних, необхідну для відправки або отримання даних. *По-шосте*, дата і час відправки, отримання та будь-яка зміна даних повинні бути позначені за допомогою кваліфікованої електронної позначки часу [310, с. 213].

Таким чином, кваліфіковане електронне відправлення, поєднане з кваліфікованим електронним підписом чи печаткою, дозволяє гарантувати не лише докази відправки та отримання повідомлення, а й цілісність відправки, ідентифікацію сторін, а в окремих випадках – і докази прочитання, відкриття листа адресатом, а також надає впевненість у даті їх відправлення і отримання [271, с. 5].

Послуга електронного рекомендованого повідомлення використовується у судових спорах під час комунікації між судом, сторонами спору та іншими учасниками справи під час доказування обставин отримання іншою стороною тих чи інших електронних даних [281, с. 398], а також може використовуватися в інших публічно-правових відносинах під час повідомлення СПА про прийнятий щодо фізичної чи юридичної особи індивідуальний адміністративний акт тощо.

Західноєвропейські дослідники пропонують в якості альтернативи електронному рекомендованому відправленню використовувати довірчу послугу *«гібридного рекомендованого відправлення»*, надання якої є предметом регулювання у Кодексі господарського права Бельгії [252], однак правовідносини з отримання якої не є предметом правового регулювання в Україні.

Суть цієї довірчої послуги полягає в тому, що адресант може направити надавачу ЕДП лист та/або інші документи в електронній формі, а надавач (яким зазвичай є оператор поштового зв'язку за місцезнаходженням одержувача) друкує лист та/або інший документ на папері та доставляє його одержувачу у традиційній (паперовій) формі [272, с. 36].

Зазначені переваги використання цієї довірчої послуги свідчать, на нашу думку, про необхідність розширення змісту ЕДП як об’єкта адміністративно-правового регулювання шляхом включення до нього діяльності з надання послуги гібридного рекомендованого відправлення.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що для дослідження механізму адміністративно-правового регулювання ЕДП найважливіше значення має класифікація ЕДП за критерієм суб’єкта їх надання та за критерієм результату, який може бути отримано у результаті надання ЕДП.

Так, класифікація ЕДП за суб’єктом їх надання на кваліфіковані та некваліфіковані дозволяє ідентифікувати довірчі послуги як об’єкт адміністративно-правового регулювання: таким об’єктом є виключно кваліфіковані довірчі послуги. Тоді як класифікація ЕДП за критерієм результату їх надання дозволяє обрати оптимальні інструменти механізму адміністративно-правового регулювання надання окремих видів ЕДП.

1.3. Державні стандарти надання електронних довірчих послуг.

В науці існують різні підходи до визначення поняття «стандарт».

За часів Радянського Союзу стандарт визначався як нормативно-технічний документ, що встановлює одиниці виміру, терміни їх визначення, вимоги до продукції, послуг, виробничих процесів тощо [201, с. 470]. В сучасній європейській науці стандарт визначається як зразок, еталон, модель, що приймається за висхідну точку для співставлення з ним інших подібних явищ [73].

Досліджуючи природу правових стандартів, М. Г. Хаустова вказує на наявність як обов’язкових стандартів, так і стандартів, що мають рекомендаційний характер. Саме обов’язкові стандарти, які виражені у правових нормах, належать до норм-принципів та мають установчий характер [220, с. 166].

Легальна дефініція стандарту як правової категорії, яка міститься в Законі України «Про стандартизацію» [174], вказує на те, що вітчизняний законодавець наділяє «стандарт» ознакою загальнообов'язковості.

З метою більш глибокого розуміння поняття «стандарт ЕДП» та його складових слід проаналізувати законодавчі та наукові підходи до визначення стандартів окремих видів публічних послуг.

Враховуючи те, що ЕДП є одним з видів адміністративних послуг, в даному випадку доцільним є використання методу індукції для визначення поняття «стандарт електронної довірчої послуги». Виявивши всі ознаки поняття «стандарт публічної послуги» чи «стандарт адміністративної послуги», ми зможемо застосувати ці загальні ознаки для належного дослідження поняття «стандарт електронної довірчої послуги» як виду адміністративних послуг.

Легальне визначення поняття «стандарт надання адміністративної послуги» містилося в Методичних рекомендаціях щодо розроблення стандартів надання адміністративних послуг, затверджених наказом Міністерства економіки України від 12.07.2007 року № 219, відповідно до яких стандартом надання адміністративної послуги є акт адміністративного органу, в якому визначаються вимоги щодо надання адміністративної послуги [145]. Тобто, в основу законодавчої дефініції стандарту надання адміністративної послуги було покладено форму закріплення цього стандарту.

Тоді як в науковій літературі знайшли своє відображення й інші підходи до визначення цієї категорії, акцент в яких зроблено на змісті цього стандарту. Так, під стандартом державної послуги В. М. Сороко розуміє встановлені нормативно-правовими актами вимоги до обсягу, якості і умов надання державної послуги [194, с. 30]. Поділяючи близьку доктринальну позицію, І. В. Клименко вказує, що стандарт має включати вимоги, що забезпечують необхідний рівень якості адміністративної послуги в цілому, на кожному етапі її надання [75, с. 32].

На думку В. М. Сороко, до стандартів державних послуг слід відносити передусім вимоги до якості та умов їх надання. На його думку, основні вимоги до якості цих послуг передбачають наявність: (1) стандарту виконавця; (2) стандарту

установи; (3) стандарту результату. Тоді як вимоги до умов надання державних послуг мають включати: стандарт доступності (стандарти місця і часу); стандарт документа; завершеність дій державного органу щодо надання послуги для фізичної або юридичної особи; здійснення більшої частини юридично значущих дій, включаючи збирання документованої інформації про клієнта; строки здійснення дій; технічні умови надання послуг [194, с. 31].

Розглядаючи стандарти публічних послуг, Є. О. Легеза виділяє такі їх види: (1) стандарти організаційної побудови та функціонального призначення суб'єктів їх надання; (2) стандартів надання публічних послуг (запровадження принципів транспарентності, професіоналізму, ініціативності, недискримінації тощо); (3) стандартів контролю за наданням публічних послуг; (4) стандартів якості публічних послуг [94, с. 373].

Не виокремлюючи групи стандартів адміністративної послуги як виду публічних послуг, І. В. Клименко зауважує, що стандарт адміністративної послуги повинен містити: перелік категорій отримувачів; перелік документів, необхідних для надання адміністративної послуги; склад і послідовність дій отримувача та адміністративного органу, опис етапів надання послуги; вимоги до строку надання послуги; вичерпний перелік підстав для відмови у наданні послуги; опис результату, який має одержати користувач послуги; інформацію про платність або безоплатність надання адміністративної послуги та розмір плати за її надання, якщо плата передбачена; вимоги до посадових осіб, які безпосередньо забезпечують надання адміністративної послуги; вимоги до місця надання послуги; режим роботи адміністративного органу, порядок прийому отримувачів; черговість надання адміністративної послуги у разі перевищення попиту на послугу над можливістю її надання без очікування [75, с. 32].

Отже, аналіз підходів до визначення стандартів публічних послуг в цілому та адміністративних послуг зокрема, дозволяє нам дійти висновку, що стандарт публічної (адміністративної) послуги як такий:

- затверджується певним СПА, зокрема, суб'єктом делегованих повноважень;

- має визначену форму його затвердження (закріплення);
- встановлює вимоги до якості послуги, умов надання послуги;
- закріплює вимоги до надавачів цих послуг та контролю за якістю послуг, що ними надаються.

В Україні стандарти надання ЕДП затверджуються органом законодавчої влади – ВРУ – шляхом прийняття Закону України «Про електронні довірчі послуги», яким врегульовано основні вимоги до якості та умов надання ЕДП та затверджено порядок державного контролю за діяльністю надавачів ЕДП. Крім цього, стандарти надання ЕДП можуть встановлюватися КМУ, Мінцифри, НБУ, Державним агентством з питань електронного урядування України, до повноважень яких законом віднесено розроблення нормативно-правових актів та стандартів у сфері ЕДП [139]. Формою закріплення стандартів надання ЕДП будуть нормативно-правові акти, прийняті у відповідності до компетенції вказаних СПА.

Тоді як на теренах ЄС стандарти надання ЕДП врегульовані переважно нормами наднаціонального законодавства – Регламентом № 910/2014 (ст. 4, 15, 19, 24) [306], з одночасною відсутністю повноважень у Держав-членів ЄС розширювати перелік обов’язків та вимог до діяльності кваліфікованих надавачів ЕДП, які передбачені ч. 2 ст. 24 Регламенту № 910/2014 [275, с. 76].

Поряд з цим, як за законодавством України, так і за законодавством ЄС, надавач ЕДП не позбавлений права встановлювати додаткові стандарти надання ним ЕДП у локальних нормативних актах за умови, що ці стандарти не суперечать стандартам надання ЕДП, встановленим нормативно-правовими актами.

Досліджуючи стандарти надання ЕДП, а також враховуючи те, що інститут ЕДП є новим у законодавстві України, слід враховувати наступне. На думку Дж. Кокота, виникнення правового стандарту в деяких випадках подібне до виникнення міжнародного звичаю: спочатку зароджується практика, яка повторюється протягом певного періоду часу, а згодом за цією практикою визнається сила юридичної норми [94, с. 23; 287, с. 24]. У зв’язку з цим, правовий стандарт інколи виникає як *consensus omnium*, тобто загальноприйнятна база для

функціонування певного правопорядку. Зрештою, правовий стандарт може стати наслідком реалізації певної правової доктрини на нормативному рівні [73].

Таким чином, до стандартів надання ЕДП слід включати не лише стандарти, прямо закріплені у нормативно-правових актах, а й стандарти, які випливають з принципів правовідносин у сфері ЕДП.

Найголовнішим стандартом якості надання ЕДП, в силу їх природи, є *стандарт безпеки* надання та використання послуг [284, с. 130]. Як обґрунтовано зазначає Ерік А. Капріолі, без безпеки не може бути довіри [244, с. 248].

Важливість безпеки надання електронних послуг була підкреслена Європейським Парламентом у Резолюції від 21.09.2010 року «Про завершення формування внутрішнього ринку, що стосується електронної торгівлі» [307]. Крім цього, про необхідність забезпечення високого рівня безпеки всіх кваліфікованих ЕДП зазначено у пунктах 28, 32, 44 Регламенту № 910/2014, які вказують на необхідність накладення на всіх надавачів зобов'язань застосовувати належні практики безпеки, що відповідали б ризикам, пов'язаним з їх діяльністю [306].

Стандарти безпеки ЕДП забезпечуються у першу чергу суб'єктами, що надають ці послуги, та органами публічної влади, які уповноважені здійснювати контроль за їх діяльністю. В цьому контексті французький дослідник Ерік А. Капріолі зауважує, що задля безпеки надання ЕДП і захисту інформації надавачі зобов'язані ідентифікувати ризики, які можуть завдати шкоди безпеці інформаційних систем; визначити цілі безпеки інформаційних систем; виходячи з них – визначити необхідний рівень безпеки [244, с. 248].

Цей теоретичний підхід знайшов своє легальне закріплення в ч. 1 ст. 19 Регламенту № 910/2014, яка передбачає, що заходи з управління ризиками, які пов'язані з безпекою ЕДП, мають гарантувати, що рівень гарантії пропорційно відповідає ступеню ризику. Зокрема, повинні бути вжиті заходи для запобігання й мінімізації наслідків інцидентів у галузі безпеки та інформування зацікавлених сторін про їх негативні наслідки [306]. Цей підхід також відображений у ч. 2 ст. 13 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139].

У світовій практиці мають місце випадки порушення цього стандарту безпеки надання ЕДП. Так, датський центр сертифікації DigiNotar став об'єктом хакерської атаки у 2011 році, в результаті якої була викрадена значна кількість закритих ключів. Злочинці спромоглися «видати» фальшивий сертифікат, який в подальшому був наданий одному з веб-сайтів компанії Google та був використаний для незаконного стеження за громадянами Ірану. Посадовим особам DigiNotar було відомо про таке втручання, однак вони замовчували про нього з метою збереження репутації, що в результаті призвело до завдання значної майнової шкоди учасникам електронного документообігу [297, с. 6].

З метою недопущення таких випадків надавачами ЕДП мають вживатися заходи для запобігання наслідків інцидентів у галузі безпеки та інформування зацікавлених сторін про їх негативні наслідки. Крім цього, на надавачах ЕДП лежить обов'язок негайно повідомити орган контролю, інші компетентні органи, користувачів про будь-які порушення безпеки. Орган контролю, у свою чергу, може обмежити діяльність надавача ЕДП задля забезпечення інформаційної безпеки [244, с. 250].

На нашу думку, вимоги щодо безпеки ЕДП забезпечуються за наявності засобів, що дозволяють не лише безпечно отримувати ЕДП, а й безпечно користуватися результатами наданих ЕДП. Саме тому виконання надавачами ЕДП обов'язків з технічної підтримки та обслуговування наданих засобів електронних підписів, забезпечення унеможливлення використання особистого ключа у разі його компрометації, надійного зберігання особистих ключів, захисту від доступу до них сторонніх осіб, їх конфіденційності, забезпечення унікальності пар цих ключів тощо [245, с. 174] слід також включити до стандартів надання ЕДП.

Адже будь-яке неправомірне отримання третьою особою контролю над засобом створення електронного підпису може потягнути за собою накладення підробленого підпису, який повністю відповідатиме «оригінальному» підпису та користуватиметься презумпцією належності його законному власнику [238, с. 412].

Таким чином, стандарт безпеки ЕДП має два аспекти та включає в себе безпекові вимоги до надавачів ЕДП під час надання ними ЕДП, а також гарантування безпечного використання вже наданих ЕДП.

Поряд з цим, безпосередній вплив на безпечність використання ЕДП користувачами має *стандарт безперервності надання ЕДП*.

Як зауважує Є. О. Легеза, принцип безперервності полягає в постійному наданні суб'єктами публічних послуг [94, с. 137].

У сфері надання ЕДП цей принцип, на нашу думку, реалізується шляхом покладення на надавачів ЕДП обов'язків підтримувати в актуальному стані реєстр чинних, блокованих та скасованих сертифікатів відкритих ключів, забезпечувати до нього цілодобовий доступ, забезпечувати цілодобовий прийом та перевірку заяв підписувачів та створювачів електронних печаток про скасування, блокування та поновлення їхніх сертифікатів відкритих ключів (ч. 2 ст. 13 Закону України «Про електронні довірчі послуги») [139]. Лише за умови виконання надавачами ЕДП цих обов'язків з безперервного обслуговування користувачів може бути гарантовано безпечний режим використання ЕДП.

Крім цього, стандарт безперервності надання ЕДП набуває важливості з огляду на те, що результати ЕДП використовуються користувачами протягом тривалого часу, а необхідність у перевірці чинності ключів електронних підписів та печаток станом на певний момент часу може виникнути через кілька років після їх фактичного використання.

У цьому контексті Дідьє Гобер доречно зауважує, що з метою забезпечення постійності та тривалості ЕДП, а разом з цим – посилення довіри користувачів до ЕДП, законодавець має детально врегулювати процедуру припинення діяльності кваліфікованого надавача ЕДП, щоб уникнути потенційних ризиків [272, с. 41].

Враховуючи те, що надання будь-якої довірчої послуги передбачає високий рівень ідентифікації користувача, одним з найважливіших стандартів надання ЕДП є *забезпечення захисту персональних даних* користувачів цих послуг [284, с. 129; 301, с. 144; 244, с. 251].

Норми права ЄС (ч. 1 ст. 5 Регламенту № 910/2014) [301] приділяють першочергове значення необхідності його дотримання, зобов'язуючи надавачів забезпечити захист персональних даних користувачів ЕДП. У свою чергу, вітчизняний законодавець висуває обов'язок забезпечення захисту персональних даних під час надання ЕДП на рівень основного принципу правового регулювання цієї сфери, підкреслюючи важливість цього стандарту [139].

Ми вважаємо, що контролюючі органи у сфері надання ЕДП повинні співпрацювати з органами з нагляду за дотриманням законодавства про захист персональних даних, наприклад інформуючи останніх про результати перевірок надавачів кваліфікованих ЕДП, якщо виявиться, що ними були порушені норми в сфері захисту персональних даних.

У зв'язку з цим, ми підтримуємо положення ст. 13 Закону України «Про електронні довірчі послуги», яка передбачає обов'язок надавачів інформувати контролюючий орган про порушення конфіденційності та/або цілісності інформації, що стосуються персональних даних користувачів ЕДП не пізніше 24 годин з моменту, коли їм стало відомо про такі порушення [139].

Французький дослідник Ерік А. Капріолі вважає, що надавачі мають виконувати три групи обов'язків з метою дотримання законодавства у сфері захисту персональних даних під час надання ЕДП: здійснювати обробку персональних даних в порядку, передбаченому законом; обмежити обробку персональних даних виключно мінімально необхідними даними, які потрібні для обслуговування сертифікату або для надання ЕДП; гарантувати конфіденційність та цілісність даних, які стосуються користувача ЕДП [244, с. 251].

Дискусійним у науці та неоднозначно врегульованим у законодавстві залишається питання застосування псевдонімів у сфері використання ЕДП.

До прикладу, російський законодавець прямо виключає можливість використання псевдоніму у сертифікатах кваліфікованих електронних підписів, водночас не забороняючи їх використання під час проставлення простих електронних підписів [116]. Тоді як можливість зазначення псевдонімів

передбачена статтями 5, 32 та Додатком І до Регламенту № 910/2014 навіть для кваліфікованих електронних підписів [306].

У свою чергу, Закон України «Про електронні довірчі послуги» [139] взагалі не регулює питання використання псевдонімів ані у сертифікатах електронних підписів, ані під час використання інших ЕДП. Виходячи з переліку вимог до кваліфікованих сертифікатів відкритих ключів, встановлених статтею 23 цього Закону, використання псевдонімів у цих сертифікатах є неможливим. Адже однією з вимог до реквізитів таких сертифікатів є зазначення прізвища, імені, по батькові (за наявності) підписувача.

З цього приводу висловлював свою думку Є. В. Михайленко, який писав, що причина виникнення негативних явищ в мережі Інтернет – можливість користувачів залишатися анонімними. Будь-який користувач Інтернету повинен мати можливість бути неанонімним, причому бути захищеним від дій осіб, які видають себе за нього. Будь-який користувач Інтернету повинен мати можливість, за наявності такого бажання, користуватись лише неанонімним сегментом мережі [112, с. 9].

Погоджуючись з думкою Є. В. Михайленка, зауважимо, що законодавець може передбачити заборону використання псевдонімів у деяких видах сертифікатів (наприклад, посилених, кваліфікованих тощо), і особа, яка хоче уберегти себе від обману чи шахрайства та хоче мати можливість для неанонімного обміну інформацією, може вимагати використання у відповідних правовідносинах саме таких кваліфікованих сертифікатів ключів.

Російський науковець В. І. Квашнін пропонує взагалі прямо заборонити використання псевдонімів, адже можливість їх використання робить ідентифікацію особи ще більш складною та протирічить законодавству [72, с. 118].

Не погоджуючись повністю його думкою, зазначимо, що не варто повністю законодавчо забороняти використання псевдонімів у даній сфері. Варто дозволити їх використання у сертифікатах, видання яких не має на меті забезпечення найвищого рівня достовірності та безпеки. Не можна заперечувати, що в майбутньому, за певного рівня розвитку інформаційного суспільства, електронні

підписи будуть використовуватись у тих сферах, де законодавство наділяє особу правом використовувати псевдонім, наприклад, у сфері інтелектуальної власності (ч. 2 ст. 28 ЦК України [222]). Тому повна заборона використовувати псевдонім при виконанні електронного підпису може сприяти порушенню особистих немайнових прав фізичних осіб.

Таким чином, ми підтримуємо підхід, який полягає у забороні використовувати псевдоніми у сертифікатах кваліфікованих електронних підписів чи печаток. Водночас, ми вважаємо за можливе використовувати псевдоніми під час проставлення некваліфікованих електронних підписів і печаток.

Стандарти надання ЕДП, як і будь-якого іншого виду послуг, включають кваліфікаційні та компетенційні вимоги до персоналу, який здійснює надання ЕДП чи відповідає за дотримання безпеки під час їх надання.

Професійність та належний рівень кваліфікації працівників як принцип надання публічних послуг виокремлюють Є. О. Легеза [94, с. 133], В. М. Сороко [194, с. 31], І. О. Тищенкова [207, с. 23] та інші дослідники. Досліджуючи вимоги до здійснення діяльності з надання ЕДП, Ерік А. Капріолі наголошує на обов'язку кваліфікованих надавачів ЕДП наймати кваліфікований персонал [245, с. 175].

Особливу увагу дотриманню цього принципу під час надання адміністративних послуг приділяє О. М. Буханевич, висуваючи десять ключових вимог до компетенції державного службовця, на якого покладено обов'язки з надання адміністративних послуг [34, с. 21]. Найважливіше значення серед компетентнісних якостей, виділених О. М. Буханевичем, для сфери надання ЕДП, на нашу думку, має вимога професійно володіти інформаційно-телекомунікаційними технологіями у фаховій діяльності.

Досліджуваний стандарт закріплений як у нормах наднаціонального законодавства ЄС, так і в нормах законодавства України, які регулюють процедури з надання ЕДП. Так, ч. 2 ст. 24 Регламенту № 910/2014 закріплює обов'язок кваліфікованих надавачів ЕДП наймати персонал, який володіє необхідним професіоналізмом, надійністю, досвідом та кваліфікацією, та які отримали відповідну підготовку щодо дотримання правил безпеки та захисту персональних

даних [306]. У свою чергу, п. 7 Вимог у сфері електронних довірчих послуг, затверджених постановою КМУ від 07.11.2018 року № 992, вимагає, щоб адміністратором сертифікації, адміністратором безпеки та аудиту, системним адміністратором була особа, яка має вищу освіту за спеціальністю у сферах інформаційних технологій, захисту інформації або кібербезпеки, а також стаж роботи за фахом у зазначених сферах не менше трьох років [142].

Особлива увага в західноєвропейській літературі приділяється такому стандарту як *доступність ЕДП для осіб з обмеженими можливостями*. Так, Жакмен Ерве зазначає, що в міру можливого довірчі послуги повинні бути доступні для осіб з обмеженими можливостями [284, с. 130].

Не менш важливим є *стандарт відкритості довірчої послуги* як виду публічних послуг. Відкритість та загальнодоступність правової та іншої необхідної інформації про процедуру надання публічних послуг є одним з принципів процедури їх надання [92, с. 47]. Відкритість публічної послуги є одним з критеріїв її якості та полягає в безперешкодному одержанні необхідної для отримання публічної послуги інформації з усіх наявних засобів інформування [203, с. 36]. До такої інформації слід віднести відомості стосовно процедури надання певної послуги, переліку документів для її отримання зі зразками заповнення таких документів, розміру та порядку оплати публічної послуги тощо) [94, с. 203].

На нашу думку, обов’язок доведення інформації про процедуру надання ЕДП має покладатися на відповідні органи публічної влади (до прикладу, до повноважень Мінцифри віднесено надання суб’єктам відносин у сфері ЕДП консультацій з питань, пов’язаних з наданням ЕДП) [139]. На нашу думку, консультування користувачів щодо порядку надання ЕДП за своєю природою є адміністративною послугою інформування, що має надаватися відповідним СПА.

Крім цього, такий обов’язок має покладатися на надавачів ЕДП. Окрім надання інформації про процедуру надання ЕДП, відомості про строки та умови використання послуги, надавач зобов’язаний чітко інформувати користувачів про види послуг, які ним надаються (зокрема, про те, чи надає він кваліфіковані чи

виключно некваліфіковані послуги), а також про обмеження у використанні ЕДП, що ним надаються [272, с. 29].

Російський науковець В. І. Квашнін зазначає, що надавачі послуг електронного підпису зобов'язані повідомляти власника сертифіката про факти, які суттєвим чином можуть відобразитися на можливості подальшого використання сертифіката ключа підпису [72, с. 101].

Стандарт інформування користувачів забезпечується шляхом повідомлення користувачам інформації про послуги, що їм надаються, у прозорий та всебічний спосіб до набуття з ними договірних відносин (ч. 2 ст. 24 Регламенту № 910/2014) [306]. Д. Гобер слушно зазначає, що надавач, який надає одночасно кваліфіковані та некваліфіковані послуги, не може інформувати користувачів лише про надання ним кваліфікованих послуг, адже користувачі, отримуючи некваліфіковану послугу, гадатимуть, що отримали кваліфіковану [272, с. 29].

На відміну від п. (d) ч. 2 ст. 24 Регламенту № 910/2014 [306], Закон України «Про електронні довірчі послуги» не передбачає ані вимог до інформації про довірчу послугу, що має бути надана надавачем користувачу, ані обов'язку надавача довірчої послуги надавати користувачам цю інформацію [139]. Більше того, пунктом 43 Вимог у сфері електронних довірчих послуг надавачу надано право самостійно визначати обсяг положень регламенту його роботи та інших документів, що підлягають розміщенню на офіційному веб-сайті надавача для ознайомлення [142], що суперечить досліджуваному стандарту.

Тому пропонуємо абз. 4 ч. 2 ст. 13 Закону України «Про електронні довірчі послуги», який визначає обов'язки кваліфікованих надавачів ЕДП, викласти в такій редакції: «створення та функціонування свого веб-сайту з розміщенням на ньому інформації про порядок надання електронних довірчих послуг, види електронних довірчих послуг, що надаються, та обмеження у їх використанні (за наявності)».

Невід'ємним стандартом надання ЕДП є *системність і комплексність* їх надання. Так, надавач, який надає довірчу послугу створення електронного підпису чи електронної печатки, повинен також надавати послугу перевірки та підтвердження електронного підпису та печатки і їх сертифікатів, послугу

зберігання електронних підписів, печаток та сертифікатів, пов’язаних з цими послугами. Ці ж вимоги розповсюджуються на надання інших ЕДП.

В силу цього стандарту, надавачі ЕДП електронного підпису зобов’язані зберігати видані сертифікати ключів підпису в електронному вигляді після закінчення строку дії сертифікатів ключів протягом визначеного часу; забезпечувати актуальність ключів; своєчасно вносити дані щодо призупинених чи анульованих ключів [227].

Дотримання окреслених вище стандартів забезпечується *контролем за якістю надання ЕДП*, який може бути виділений як самостійний стандарт надання ЕДП.

Контроль за діяльністю СПА щодо надання публічних послуг: парламентський контроль, судовий контроль, контроль з боку ЦОВВ, є однією з гарантій забезпечення законності надання публічних послуг [94, 228].

Однак, особливістю контролю за якістю надання ЕДП є те, що саме на кваліфікованих надавачів ЕДП покладено обов’язок доведення відповідності довірчих послуг, що ними надаються, державним стандартам. Так, відповідно до ч. 4 ст. 22 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139] кваліфіковані надавачі зобов’язані кожні 24 місяці за власний рахунок проводити процедуру оцінки відповідності ЕДП, що ними надаються, вимогам законодавства, і повідомляти контролюючий орган про результати проведення цієї оцінки. На відміну від Закону України «Про електронні довірчі послуги», ч. 2 ст. 20 Регламенту № 910/2014 передбачає, що цей аудит може бути здійснений також у будь-який час за запитом контролюючого органу [306].

Особливості здійснення державного контролю за діяльністю кваліфікованих надавачів ЕДП будуть предметом дослідження в наступному розділі дисертаційної роботи.

Отже, з урахуванням правової природи та особливостей ЕДП як виду адміністративних послуг, ключовими державними стандартами їх надання є:

- стандарти безпеки надання ЕДП та безпеки використання їх результатів;
- стандарти безперервності та довгостроковості надання ЕДП;
- стандарти належного захисту персональних даних користувачів ЕДП;

- стандарти належного інформування користувачів та державних органів про порушення вимог у сфері безпеки чи захисту персональних даних;
- стандарти належного інформування користувачів про послуги, що їм надаються;
- стандарти професіоналізму персоналу, що надає довірчі послуги;
- стандарти доступності ЕДП для осіб з обмеженими можливостями;
- стандарти системності та комплексності надання ЕДП;
- стандарти контролю за якістю послуг.

1.4. Досвід держав-членів ЄС у сфері адміністративно-правового регулювання надання електронних довірчих послуг та напрями використання цього досвіду в Україні.

Теоретичні засади адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП охоплюють і відповідний зарубіжний досвід адміністративно-правового регулювання у цій сфері.

Враховуючи те, що Україна перебуває на початковому етапі правового регулювання надання ЕДП в цілому та адміністративно-правового регулювання зокрема, світовий досвід, зокрема, досвід Держав-членів ЄС у цій сфері є актуальним для України.

З метою визначення напрямків запровадження в Україні передових підходів зарубіжних країн до нормативного адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП, слід систематизувати ці підходи, окреслити передумови їх формування у відповідних країнах, а також дослідити систему та зміст адміністративно-правових норм, які регулюють адміністративні правовідносини у сфері надання ЕДП.

Для виконання цього завдання практичного значення набуває підхід британської дослідниці Крістіни Спіреллі, позиція якої підтримується більшістю

європейських науковців, на думку якої на основі аналізу міжнародного права та національного законодавства країн світу можна помітити, що існує три основних підходи до нормативного регулювання відносин у сфері надання ЕДП: (1) мінімалістський підхід (The Minimalist Approach); (2) технологічний підхід чи підхід цифрового підпису (The Digital Signature Approach); (3) дворівневий чи дуалістичний підхід (The Two-tier Approach) [308].

Мінімалістський підхід передбачає, що в якості електронного підпису мають розглядатися будь-які елементи, що включаються в електронний документ, які тим чи іншим способом пов'язані з відправником цього документа; спеціальні вимоги до унікальності, незмінюваності електронного підпису чи інших ЕДП, до процедур їх надання чи перевірки на законодавчому рівні не закріплюються, законними вважаються всі підписи, які визнаються сторонами електронної взаємодії [308].

Перевага цього підходу в тому, що ринок сам може обирати, яку технологію використовувати для проставляння електронного підпису [128, с. 4-47]; технології є рівними, а принцип технологічної нейтральності дотриманий [246, с. 260].

Другий підхід – підхід цифрового підпису – зосереджений виключно на криптографічній технології та використанні посилених сертифікатів. Законодавство в межах цього підходу накладає певні вимоги до центрів сертифікації, передбачає адміністративну відповідальність власників сертифікатів та державне регулювання процедури їх отримання і використання [308]. Цей підхід виправдовує наявність суворіших вимог для ідентифікації сторін під час електронної взаємодії, в порівнянні з правовідносинами, заснованими на папері. Його недоліком є те, що кожна зміна технології потребує внесення змін до законодавства з метою її легалізації, що в свою чергу сповільнює розвиток технологій [246, с. 261].

Третій, дворівневий підхід, є «гібридним» підходом. Його метою є створення системи правового регулювання, в якій буде досягнуто баланс між безпекою з одного боку та гнучкістю законодавства з іншого боку [233, с. 29].

Згідно з цим підходом, перший рівень норм є загальним та технологічно нейтральним, який доповнюється другим – «технологічним». Зазвичай норми

першого рівня ґрунтуються на мінімалістському підході, який включає функціональний підхід до визначень та застереження про заборону дискримінації будь-яких технологій. Другий рівень норм визначає «направляючу технологію», тобто надає розширені права певним технологіям, певним видам підписів, але не зобов'язує використовувати лише їх [308].

Законодавці обирають цей підхід для того, щоб: (1) одночасно уникнути дискримінації між технологіями та забезпечити довіру користувачів у відносинах електронного документообігу; (2) не гальмувати розвиток технологій і водночас стимулювати користувачів до використання тих технологій, надійність яких уже перевірена, тобто, для правової безпеки; (3) досягнути технологічної безпеки, адже свого часу лише технологія криптографії була технологією, яка дозволяла виконати усі функції власноручного підпису [262, с. 385].

Вибір між цими моделями здійснюється кожною державою залежно від того, чи надає вона перевагу довірити пошук найбільш прийнятних засобів забезпечення безпеки документообігу ринковим механізмам чи хоче взяти на себе спеціальні функції з контролю та нагляду, щоб захистити ринок від вірогідних загроз.

Водночас, італійський дослідник Лука Кастелані відзначає, що країни «загального права» надають перевагу мінімалістському підходу; країни з перехідною економікою та країни, що розвиваються, прийняли другий, імперативний підхід; країни романо-германської правової сім'ї, зокрема, Держави-члени ЄС, притримуються дуалістичного підходу.

Натомість, Колумбія, Індія, Малайзія та Російська Федерація нещодавно відійшли від імперативного підходу на користь дуалістичного. Сінгапур, законодавство якого з 1998 року було прикладом дуалістичного підходу, прийняв мінімалістський підхід [246, с. 263].

Беручи до уваги законодавство Держав-членів ЄС, система та зміст правових норм яких є яскравим прикладом «гібридного» підходу, зауважимо, що особливості адміністративно-правового регулювання надання ЕДП в цих країнах зумовлені наявністю наднаціонального рівня правового регулювання.

Ключовим актом наднаціонального законодавства ЄС, яким було закріплено засади правового регулювання відносин у сфері надання ЕДП, є Регламент № 910/2014 [306].

Слід зауважити, що регламенти як один з видів юридичних актів ЄС є обов'язковими у всіх своїх елементах для всіх суб'єктів права ЄС і є актами прямої дії [125, с. 48]. На нашу думку, формою регулювання правовідносин у сфері ЕДП в ЄС було обрано не директиву, а регламент, адже можливість прямого застосування регламенту дозволяє досягти більш ефективної гармонізації законодавства Держав-членів ЄС.

З прийняттям Регламенту № 910/2014 було суттєво змінено підходи ЄС до використання технологій створення та отримання електронних підписів, а також до адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП.

Бельгійський правник та один з розробників Регламенту № 910/2014 Дідьє Гобер слушно зазначає, що Державам-членам ЄС досить складно чітко визначити, в якій частині довірчі послуги та процедури їх надання мають повністю відповідати Регламенту № 910/2014, а в якій частині вони мають свободу у регулюванні правовідносин на національному рівні [275, с. 74].

У зв'язку з цим та з метою подальшого аналізу національного законодавства Держав-членів ЄС, слід окреслити межі реалізації Державами-членами ЄС їх повноважень щодо регулювання правовідносин у сфері ЕДП.

Держави-члени ЄС мають повноваження, зокрема:

- встановити правило, що в межах внутрішньодержавних правовідносин окремі види некваліфікованих електронних підписів мають таку ж саму юридичну силу, що й кваліфіковані підписи;
- врегулювати правовідносини, які взагалі не врегульовані Регламентом № 910/2014 (зокрема, визнати кваліфікованими інші ЕДП);
- ввести санкції за порушення законодавства у сфері ЕДП [272, с. 4];
- визначити повноваження органу, що здійснює контроль за діяльністю кваліфікованих надавачів ЕДП [275, с. 75].

Щодо обмежень, то Держави-члени ЄС не мають повноважень, зокрема:

- змінювати вимоги до кваліфікованих сертифікатів [292, с. 166];
- розширювати перелік обов'язків та вимог до кваліфікованих надавачів ЕДП, які передбачені ч. 2 ст. 24 Регламенту № 910/2014;
- встановлювати положення, що на національному рівні кваліфікований електронний підпис має меншу юридичну силу, ніж власноручний;
- встановлювати положення, що некваліфіковані електронні підписи (наприклад, скан-копія власноручного підпису) не мають юридичної та доказової сили і не можуть досліджуватись судом [275, с. 76].

Таким чином, можна констатувати, що у відношенні до широкого кола питань Регламент № 910/2014 передбачає повну гармонізацію правового регулювання, однак містить і значну кількість винятків – випадків, у яких Держави-члени ЄС можуть на власний розсуд врегулювати певні правовідносини.

Саме тому адміністративно-правове регулювання більшості правовідносин у сфері надання ЕДП, зокрема, визначення компетенції контролюючого органу, порядку та підстав притягнення надавачів до адміністративної відповідальності, видів та розмірів санкцій за правопорушення, здійснюється на рівні адміністративно-правових норм національного законодавства Держав-членів ЄС.

Незважаючи на те, що норми Регламенту № 910/2014 є нормами прямої дії, його прийняття мало наслідком оновлення правової бази Держав-членів ЄС у сфері надання ЕДП в межах тих окреслених вище повноважень, які були надані цим актом наднаціонального законодавства. В той же час, окремі нормативно-правові акти, приписи яких не суперечили Регламенту № 910/2014, залишились чинними.

Так, у Французький Республіці, особливістю законодавства якої є значний регулятивний масив у сфері надання ЕДП, на рівні законів було створено передумови здійснення діяльності з надання кваліфікованих ЕДП, а саме: (1) закріплено обов'язок уряду спростити відносини між адміністрацією та громадянами і право громадян звертатися до СПА з використанням рекомендованих електронних відправлень (Закон № 2013-1005 від 12.11.2013 року

[295]); (2) визначено основи свободи онлайн-комунікацій, порядок використання засобів створення кваліфікованих електронних підписів та заходи адміністративного впливу у випадку порушення цього порядку (Закон № 2004-575 від 21.06.2004 року про довіру у цифровій економіці [294]) та (3) встановлено правовий статус оригіналів та копій електронних документів (статті 1353-1386 Цивільного кодексу) [250].

У 2019 році нормативно-правове регулювання щодо електронної взаємодії між СПА та приватними особами з використанням ЕДП у Франції було систематизовано з прийняттям Кодексу відносин між громадськістю та адміністрацією від 18.01.2019 року [248], яким було закріплено принципи обміну інформацією в електронній формі між приватними особами та СПА, а також врегульовано порядок прийняття та підписання адміністративних актів, питання доступу до адміністративних документів та використання публічної інформації, а також порядок вирішення адміністративних справ.

У свою чергу, підзаконними нормативно-правовими актами визначено правові засади використання ЕДП у правовідносинах зі СПА, зокрема, встановлено порядок обміну інформацією в електронній формі між користувачами та СПА, а також між СПА [258] та встановлено обов’язок СПА розглянути звернення приватних осіб, направлені в електронній формі, та надати на них відповідь в електронній формі [303].

Крім цього, нормативно-правовими актами цього рівня безпосередньо врегульовано процедури з надання кваліфікованих ЕДП, а саме: (1) встановлено вимоги (державні стандарти) до удосконаленого та кваліфікованого електронних підписів) [260]; (2) врегульовано порядок надання довірчої послуги рекомендованого електронного відправлення [257]); (3) регламентовано адміністративну процедуру набуття особою статусу кваліфікованого набувача ЕДП [259]; (4) визначено повноваження Національного агентства з питань безпеки інформаційних систем у сфері надання ЕДП) [235].

Саме на цей орган, який підпорядкований Генеральному секретарю з питань оборони та національної безпеки, у Франції покладено повноваження щодо ведення

довірчого списку, прийняття рішень про включення та виключення надавачів ЕДП з довірчого списку, а також здійснення контролю за їх діяльністю.

Особливістю адміністративно-правового регулювання надання ЕДП у Франції є, з одного боку, значна кількість підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють адміністративні процедури у сфері надання ЕДП, а з іншого боку – наявність єдиного кодифікованого акту, який регулює відносини у сфері електронної взаємодії СПА та приватних осіб.

Використання досвіду Французької Республіки є, на нашу думку, прийнятним в частині розробки та ухвалення в Україні єдиного кодифікованого акту, що регулюватиме адміністративно-процедурні правовідносини між СПА та приватними особами. Необхідність ухвалення такого акту була неодноразово обґрунтована В. П. Тимощуком [210, с. 36], В. Й. Развадовським, І. П. Голосніченком, І. Д. Голосніченком [181, с. 162] та іншими дослідниками у галузі адміністративного права [98, с. 27; 105, с. 80; 229, с. 33]. В такому акті слід закріпити принципи взаємовідносин громадськості та СПА з використанням ЕДП.

Законодавство Великого Герцогства Люксембург у сфері ЕДП розпочало свій розвиток з прийняттям Закону про електронну комерцію від 14.08.2000 року [290], який визначив правовий статус надавачів послуг електронної сертифікації, порядок їх акредитації, а також особливості державного контролю за їх діяльністю.

З прийняттям Регламенту № 910/2014 до норм цього Закону про електронну комерцію та інших законів було внесено ряд змін та включено такі поняття як «електронна печатка», «електронне датування», «автентифікація веб-сайту», які раніше не були відомі законодавству цієї країни [305, с. 305]. Крім цього, 25.07.2015 року було прийнято Закон Люксембургу про електронне архівування, а також ряд підзаконних нормативних актів на його виконання [292].

Повноваження контролюючого органу у сфері надання ЕДП покладено на Інститут нормалізації, акредитації, безпеки та якості продукції та послуг, який знаходиться у підпорядкуванні міністра економіки [289].

У Королівстві Бельгія регулюванню правовідносин з надання ЕДП присвячено Закон від 21.07.2016 року про запровадження положень Регламенту № 910/2014 та

про внесення змін до Кодексу господарського права [291]. Цим Законом до книги XII Кодексу господарського права Бельгії було включено новий розділ «Право цифрової економіки», яким врегульовано порядок надання кваліфікованих ЕДП.

З прийняттям вказаного Закону було доповнено Книгу XII Кодексу господарського права Бельгії спеціальним підрозділом, яким визначено порядок отримання статусу кваліфікованого надавача ЕДП та припинення цього статусу, врегульовано порядок використання та знищення персональних даних користувачів ЕДП у випадку припинення діяльності кваліфікованого надавача ЕДП; окреслено повноваження контролюючого органу у вказаній сфері. Повноваження контролюючого органу в Бельгії були покладені на Загальну дирекцію якості та безпеки у складі Федеральної державної служби економіки, малих та середніх підприємств, середніх класів та енергетики [272, с. 35].

Аналіз адміністративно-правового регулювання надання ЕДП у Бельгії та Люксембурзі як на національному, так і на наднаціональному рівні, дозволяє нам окреслити наступні напрямки використання досвіду цих держав в Україні.

Перш за все, вкрай важливим для України з метою розвитку електронного урядування є розширення переліку видів ЕДП, надання яких є предметом адміністративно-правового регулювання.

Так, системний аналіз норм Закону України «Про електронні довірчі послуги» дозволяє зробити висновок, що предметом його регулювання є правовідносини, пов’язані з наданням лише тих ЕДП, які є предметом регулювання Регламенту № 910/2014. У зв’язку з цим доречно зазначити, що бельгійський законодавець та законодавець Люксембургу не обмежились правовим регулюванням ЕДП, які були визначені в Регламенті № 910/2014, та створили нормативну базу для регулювання послуги електронного архівування.

Надання послуги електронного архівування (дематеріалізації та зберігання) було врегульовано законодавцем Люксембургу з прийняттям Закону про електронне архівування 25.07.2015 року. Цим законом було визначено статус надавачів цієї послуги, вимоги до їх діяльності та порядок притягнення їх до адміністративної відповідальності у разі порушення вимог цього закону;

врегульовано процес знищення оригіналів документів та умов зберігання їх цифрових копій, закріплено принцип еквівалентності між оригіналом паперового документа та його електронною копією у разі знищення оригіналу [292].

Нормативну базу для регулювання правовідносин з надання цієї послуги було створено бельгійським законодавцем. Специфікою бельгійського законодавства є те, що СПА, які надають собі за власний рахунок послугу електронного архівування офіційних документів, набувають у цих правовідносинах статусу надавача довірчої послуги без проходження спеціальних процедур [272, с. 6, 45].

Запозичення досвіду цих країн щодо врегулювання процедури надання довірчої послуги електронного архівування, перш за все для її використання у сфері діяльності СПА, є актуальним та доречним, адже використання цієї ЕДП має важливе значення для розвитку електронного урядування.

Поряд з цим, дискусійною є доцільність розширення видів ЕДП, які є предметом адміністративно-правого регулювання, за критерієм правового статусу суб'єкта їх надання. Так, особливістю правового регулювання відносин державного контролю у сфері ЕДП в ЄС є закріплення у ч. 3 ст. 17 Регламенту № 910/2014 права Держав-членів ЄС запровадити контроль за *не*кваліфікованими надавачами ЕДП. Натомість, в Україні предметом адміністративно-правового регулювання є діяльність з надання виключно кваліфікованих ЕДП.

Бельгійський дослідник Дідьє Гобер не підтримує такий вузький підхід до визначення об'єкта адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП та пропонує поширити адміністративно-правове регулювання на діяльність *не*кваліфікованих надавачів ЕДП.

Нам імпонує позиція цього науковця, який зазначає про компроміс між даними підходами та пропонує закріпити право контролюючого органу проводити контроль за надавачами *не*кваліфікованих довірчих послуг, шляхом проведення перевірок їх діяльності виключно за заявами користувачів ЕДП та лише у випадку наявності підстав вважати, що такими надавачами було грубо порушено вимоги законодавства у сфері ЕДП. Адже повна відсутність контролю за їх діяльністю, на його думку, є неприйнятною [274, с. 29].

Законодавче закріплення такого підходу матиме наслідком розширення як об'єкта правовідносин у сфері адміністративно-правого регулювання ЕДП, до якого буде включено діяльність з надання некваліфікованих ЕДП, так і розширення суб'єктного складу цих правовідносин шляхом його доповнення *не*кваліфікованими надавачами ЕДП.

Поряд з цим, цікавим для України є досвід Бельгії та Люксембургу в частині забезпечення такого стандарту надання ЕДП як стандарт чіткого та прозорого інформування користувачів про послуги, що їм надаються. Дотримання цього стандарту забезпечується посиленням адміністративних санкцій щодо надавача ЕДП, який позиціонує себе кваліфікованим надавачем ЕДП, не будучи таким. Так, згідно зі ст. 10 Закону Люксембургу про електронне архівування за вказане порушення встановлено адміністративну відповідальність у вигляді штрафу у розмірі до 125 000 євро [305, с. 314], а за законодавством Бельгії – у розмірі до 100 000 євро [272, с. 29].

Тоді як в Україні вчинення подібного правопорушення може мати наслідком притягнення кваліфікованого надавача ЕДП до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 164 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – «КУпАП») та накладення штрафу у розмірі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. На нашу думку, такий розмір штрафу не є співмірним з негативними наслідками, які можуть настати для користувачів ЕДП у разі, якщо вони отримуватимуть та використовуватимуть *не*кваліфіковану ЕДП, вважаючи, що використовують кваліфіковану ЕДП. Зазначене зумовлює необхідність у посиленні санкцій за вчинення адміністративного правопорушення у формі надання некваліфікованих ЕДП під виглядом кваліфікованих.

Не менш важливим є використання в Україні європейського досвіду в *інституційному вимірі*.

Так, у кожній з досліджуваних нами Держав-членів ЄС функціонує орган публічної влади, до повноважень якого віднесено здійснення державного контролю у сфері надання ЕДП. Цей орган в Державах-членах ЄС виконує одночасно як регулятивні (вирішує питання про надання особі статусу кваліфікованого надавача

ЕДП, включення її до довірчого списку та виключення з довірчого списку), так і контрольні повноваження.

До прикладу, статті 8-15 Декрету Державної Ради Французької Республіки № 2015-350 від 27.03.2015 року передбачають, що контролюючий орган також перевіряє та погоджує регламенти діяльності суб'єктів господарювання, які мають намір надавати ЕДП, приймає рішення про надання їм статусу кваліфікованих надавачів ЕДП, а також про припинення цього статусу [259]. Норми з аналогічним змістом містяться у ст.ст. 29-30 Закону про електронну комерцію Люксембургу [290] та у статті XII.28 Кодексу господарського права Бельгії [252].

Саме такий стан адміністративно-правового регулювання досліджуваних правовідносин відповідає підходу, прийнятому ЄС у Регламенті № 910/2014, відповідно до п. (g) ч. 4 ст. 17 якого завдання контролюючого органу включають «надання надавачам довірчих послуг та послугам, які вони надають, статусу кваліфікованих, та скасування цього статусу» [306]. Тобто, згідно з підходом ЄС, саме контролюючий орган має надавати адміністративну послугу щодо прийняття рішення про внесення особи до довірчого списку та про її виключення з нього.

Натомість, особливістю існуючої моделі адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП в Україні є покладення повноважень національного регулятивного органу на різні органи влади. Зокрема, контрольні та наглядові повноваження з можливістю застосування заходів адміністративного примусу покладені на Держспецзв'язку України [139; 134]. Тоді як повноваження щодо прийняття рішень про внесення особи до довірчого списку та про її виключення з нього, а також повноваження щодо контролю за дотриманням законодавства під час припинення надавачем ЕДП своєї діяльності, покладено на інші СПА, які не є контролюючими органами у цій сфері: на Мінцифри та Національний банк України (далі – «НБУ») [139].

Водночас, відповідно до розділу I Закону України «Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до ЄС, а згідно з розділом II вказаного

Закону регламенти є джерелом acquis communautaire, у відповідність до яких мають бути приведені закони України на інші нормативно-правові акти [140].

Таким чином, враховуючи відповідний досвід наднаціонального законодавства ЄС та національного законодавства Держав-членів ЄС, а також враховуючи те, що законодавство України допускає поєднання в межах компетенції ЦОВВ одночасно регулятивних та контрольних функцій [57, с. 297], ми пропонуємо залишити за Держспецзв'язку України вже закріплені за нею повноваження з прийняття рішень про погодження регламентів діяльності майбутніх надавачів ЕДП. Але в той же час вважаємо за необхідне додатково закріпити за контролюючим органом повноваження приймати рішення про внесення особи до довірчого списку, виключення з нього, погоджувати плани припинення діяльності надавачів кваліфікованих ЕДП, а також повноваження щодо приймання та зберігання документованої інформації, кваліфікованих сертифікатів ключів, реєстру кваліфікованих сертифікатів відкритих ключів у разі припинення діяльності кваліфікованого надавача ЕДП, які наразі закріплені за Мінцифри.

Принагідно зауважимо, що навіть за умови позбавлення Мінцифри вказаних регулятивних повноважень у сфері надання ЕДП, об'єктом контролю Держспецзв'язку України залишатиметься діяльність тих СПА, які забезпечують технологічні (технічні) аспекти діяльності надавачів ЕДП та виконують функції засвідчувального центру (НБУ) [158] чи центрального засвідчувального органу (далі – «ЦЗО») (Мінцифри) [159].

Враховуючи зазначене, набувають актуальності позиції дослідників у галузі адміністративного права щодо потреби у наявності адміністративної відповідальності СПА під час здійснення ними своїх повноважень.

Так, А. А. Пухтецька зауважує, що адміністративна відповідальність СПА не може бути абстрактною, натомість має бути встановлена низка спеціальних процедур притягнення їх до відповідальності [179, с. 73].

А. І. Берлач, поділяючи цю думку, зазначає, що адміністративна відповідальність за прийняття незаконних адміністративних рішень повинна також застосовуватись посадових осіб СПА – державних службовців [239, с. 57-58].

Тому діяльність відповідних СПА в цій частині повинна залишатися об’єктом контролю, що узгоджується з принципами адміністративної відповідальності СПА та їх посадових осіб, за яким кожний адміністративний орган повинен бути відповідальним за свої дії та прийняті рішення перед іншими органами та не може бути звільнений від контролю та перевірок з їх боку [111, с. 18].

Виходячи з викладеного, контрольні функції у сфері ЕДП можуть бути покладені виключно на орган, організаційно незалежний та не підпорядкований НБУ та Мінцифри, діяльність яких є об’єктом контролю. З огляду на це ми підтримуємо покладення контрольних, наглядових функцій у цій сфері саме на Держспецзв’язку України як на ЦОВВ зі спеціальним статусом.

Наділення саме Держспецзв’язку України повноваженнями контролюючого органу у сфері надання ЕДП обумовлено, на нашу думку, тим, що розвиток інформаційної сфери за своєрідними, властивими лише їй законами, поряд зі зростанням питомої ваги інформації серед інших видів суспільно важливої діяльності [53, с. 24] стає причиною включення до механізму формування та здійснення адміністративно-деліктної політики ЦОВВ зі спеціальним статусом та визнання за ними широкого кола повноважень [57, с. 299]. Контроль за діяльністю у сфері надання ЕДП не має бути винятком із вказаного правила.

Адже, як обґрунтовано зазначає Ю. В. Ващенко, ЦОВВ зі спеціальним статусом мають особливий порядок утворення, реорганізації та ліквідації, а також призначення на посади та звільнення з посад їх керівників, відмінний від інших ЦОВВ, особливі управлінські відносини з іншими органами влади [40, с. 137].

Тому підконтрольність Держспецзв’язку України безпосередньо ВРУ [134] забезпечує її організаційну незалежність від СПА, діяльність яких є об’єктом її контролю, нагляду.

Поряд з цим, досвід Держав-членів ЄС показує, що повноваження контролюючого органу у сфері надання ЕДП покладаються на СПА, які не мають спеціального статусу та знаходяться у підпорядкуванні інших СПА: у Франції – на Національне агентство з питань безпеки інформаційних систем у сфері надання ЕДП, підпорядковане Генеральному секретарю з питань оборони та національної

безпеки; у Бельгії та Люксембурзі – на Інститут нормалізації, акредитації, безпеки та якості продукції та послуг, підпорядкований міністру економіки.

Тому в цій частині використання досвіду Франції, Бельгії та Люксембургу не є доречним, адже може призвести до звуження існуючого рівня незалежності контролюючого органу від тих СПА, які є об'єктом його контролю, нагляду.

Цікавим у цьому розрізі є також досвід Російської Федерації, адже ст. 8 Федерального закону РФ «Про електронний підпис» від 06.04.2011 року покладає повноваження здійснювати функції головного засвідчувального центру (в Україні – ЦЗО) та повноваження здійснювати перевірки акредитованих засвідчувальних центрів (в Україні – кваліфіковані надавачі ЕДП) на один і той самий «уповноважений федеральний орган», який визнається Урядом РФ [116].

Однак, за підходу, обраного законодавцем РФ, контролюючий орган не може проводити незалежні перевірки центрального засвідчувального органу, адже центральний засвідчувальний орган є структурною частиною контролюючого органу. Тому напрям використання досвіду РФ в Україні, на нашу думку, може виявитися занадто радикальним та призведе до суттєвого обмеження незалежності контролюючого органу у сфері надання ЕДП від об'єкта контролю.

Таким чином, у якості загального висновку потрібно констатувати, що західноєвропейська практика адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП формувалася під впливом традицій правової системи відповідних держав, а також зовнішніх факторів. До останніх можна віднести усталену в цих країнах практику відносин у сфері надання послуг електронної сертифікації, а також оновлені правові рамки наднаціонального законодавства.

Адже з прийняттям Регламенту № 910/2014 адміністративно-правове регулювання у сфері надання ЕДП на теренах ЄС зазнало істотних змін, пов'язаних як з розширенням переліку ЕДП, так і зі зміною підходів до інституційного оформлення системи СПА, що здійснюють адміністративно-правове регулювання у цій сфері, та їх повноважень. Тому наразі доречно вести мову не лише про національне законодавство у сфері ЕДП, а й про наднаціональний рівень цього

законодавства, який в умовах постіндустріального суспільства є невід'ємним атрибутом ефективного провадження діяльності на ринку ЕДП.

Тому для вдосконалення адміністративно-правового регулювання сфери надання ЕДП в Україні може бути використаний як досвід національного законодавства Держав-членів ЄС, так і підходи наднаціонального законодавства ЄС за такими ключовими напрямками:

- розширення об'єкта адміністративно-правового регулювання шляхом включення до нього діяльності з надання не лише кваліфікованих ЕДП, а й некваліфікованих;
- розширення об'єкта адміністративно-правового регулювання шляхом включення до нього діяльності з надання довірчої послуги електронного архівування (кваліфікованої та некваліфікованої);
- посилення адміністративних санкцій щодо надавача ЕДП, який позиціонує себе кваліфікованим надавачем ЕДП, не будучи таким;
- систематизації адміністративно-правових норм, що регулюють правовідносини у сфері взаємодії приватних осіб та СПА з використанням ЕДП, та включення цих норм до єдиного кодифікованого акту, що регулюватиме адміністративно-процедурні правовідносини між СПА та приватними особами;
- закріплення за Держспецзв'язку України як контролюючим органом повноважень щодо прийняття рішень про внесення особи до довірчого списку, виключення особи з довірчого списку, та ряду інших регулятивних повноважень, які наразі закріплені за Мінцифри як ЦЗО.

Висновки до розділу 1.

Підсумовуючи результати дослідження загально-теоретичних засад адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП, зупинимося на основних здобутках першого розділу:

1. Розкрито сутність та юридичне призначення ЕДП як об’єкта адміністративно-правового регулювання. Визначено місце ЕДП в системі електронних адміністративних послуг. Обґрунтовано, що поширене використання ЕДП як адміністративної послуги сприятиме підвищенню рівня доступності і ефективності надання СПА інших адміністративних послуг.

2. Надано правову характеристику, описано призначення та розмежовано функції таких видів ЕДП як електронний підпис, електронна печатка, електронна позначка часу та електронне рекомендоване відправлення. За результатами дослідження обґрунтовано підстави та механізм автономного використання СПА електронних печаток без одночасного проставлення електронного підпису фізичної особи. Розмежовано ознаки кваліфікованих та некваліфікованих ЕДП, проаналізовано переваги та недоліки їх використання, що надало змогу виокремити та охарактеризувати ряд переваг, які можуть отримати користувачі кваліфікованих ЕДП: презумпція застосування принципу асиміляції результатів ЕДП з їх паперовими еквівалентами; презумпція дотримання усіх необхідних вимог та виконання обов’язкових функцій отриманими електронними даними.

3. На основі аналізу норм права ЄС та теоретико-правових підходів встановлено, що держава повинна забезпечувати дотримання надавачами ЕДП таких стандартів їх надання: стандартів безпеки; стандартів захисту персональних даних користувачів ЕДП; стандартів інформування користувачів та державних органів про порушення вимог у сфері безпеки чи захисту персональних даних; стандартів належного інформування користувачів про послуги, що їм надаються; стандартів професіоналізму персоналу, що надає послуги; стандартів доступності ЕДП для осіб з обмеженими можливостями; стандартів безперервності, системності, комплексності надання ЕДП та контролю за їх якістю.

4. З’ясовано, що законодавство Держав-членів ЄС є прикладом дуалістичного («гібридного») підходу як одного з трьох існуючих у світі підходів до нормативного регулювання відносин у сфері надання ЕДП. Виявлено, що незважаючи на наявність наднаціонального законодавства, повноваження визначати компетенцію контролюючого органу, порядок та підстави притягнення надавачів ЕДП до адміністративної відповідальності, встановлювати види та розміри адміністративних санкцій було залишено за Державами-членами ЄС.

Констатовано, що з прийняттям Регламенту № 910/2014 адміністративно-правове регулювання на теренах ЄС зазнало істотних змін, пов’язаних як з розширенням переліку ЕДП, так і зі зміною підходів до інституційного оформлення системи СПА, що здійснюють адміністративно-правове регулювання у цій сфері. Тому наразі доречно вести мову не лише про національне законодавство у сфері ЕДП, а й про наднаціональний рівень цього законодавства, який в умовах постіндустріального суспільства є невід’ємним атрибутом ефективного провадження діяльності на ринку ЕДП.

Висвітлено особливість моделі адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП в Україні, яка, на відміну від моделі Держав-членів ЄС, полягає у покладенні регулятивних та контрольно-наглядових повноважень на різні органи публічної влади – Держспецзв’язку України, Мінцифри та НБУ.

Розділ 2. МЕХАНІЗМ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ НАДАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОВІРЧИХ ПОСЛУГ

2.1 Нормативні засади адміністративно-правового регулювання надання електронних довірчих послуг в Україні

Ефективне функціонування сучасного суспільства та державних інституцій неможливе без збалансованої системи законодавства України, удосконалення якої відбувається під впливом інтеграційних процесів, які в цілому і спрямовують розвиток національної правової системи [61, с. 3]. Існуюча в суспільстві система відносин постійно потребує правового впливу та впорядкування. Одне з найважливіших місць у процесі впорядкування суспільних відносин належить механізму правового регулювання [202, с. 11].

В науці склались різні підходи до визначення поняття «механізм правового регулювання».

С. С. Алєксєєв під механізмом правового регулювання розуміє сукупність юридичних засобів, за допомогою яких забезпечується правовий вплив на суспільні відносини [8, с. 24]. Аналізуючи підхід С. С. Алєксєєва, Ю. М. Шишка справедливо зазначає, що незважаючи на численні дискусії щодо поняття механізму правового регулювання, «визначення С. С. Алєксєєва не втратило ні актуальності, ні логічності, ні правильності» [228, с. 79].

Розвиваючи цю правову позицію, С. В. Бобровник та Н. М. Оніщенко пропонують відмовитись від розуміння механізму правового регулювання лише як діяльності законодавця, який створює норму права. У зв’язку з цим вони визначають механізм правового регулювання як систему правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативність правового впливу на суспільні відносини [117, с. 15].

Враховуючи особливості адміністративного права як галузі права, І. П. Голосніченко визначає механізм адміністративно-правового регулювання як сукупність адміністративно-правових засобів, за допомогою яких справляється

вплив на відносини, що виникають в процесі здійснення виконавчої влади [48, с. 197]. Не обмежуючись сферою здійснення виконавчої влади, С. Г. Стеценко пропонує розглядати механізм адміністративно-правового регулювання як сукупність правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання усіх суспільних відносин у сфері адміністративного права [199, с. 64].

Аналіз наукових підходів до визначення понять «механізм правового регулювання» та «механізм адміністративно-правового регулювання» дозволяє нам визначити механізм адміністративно-правового регулювання надання ЕДП як систему засобів та інструментів адміністративно-правового регулювання, за допомогою яких на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, забезпечується правовий вплив СПА на діяльність інших суб'єктів правовідносин у сфері надання ЕДП.

Хоча питання елементів механізму правового регулювання є дискусійним серед науковців, більшість учених, серед яких С. Т. Гончарук [49, с. 23], О. Ф. Скакун [192, с. 263], Ю. В. Кривицький [88, с. 76], Ю. М. Старілов [198, с. 397], погоджуються з доцільністю включення *норми права* до елементів механізму правового регулювання.

Поширюючи науковий підхід цих класиків на структуру механізму адміністративно-правового регулювання надання ЕДП, у цьому підрозділі дисертаційної роботи ми проведемо дослідження адміністративно-правової норми як одного з елементів цього механізму та визначимо нормативні засади адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП в Україні.

Для правильного розуміння юридичних ознак нормотворчості слід визначити форму закріплення правових норм. Такими формами, зокрема, є джерела права. Таким чином, кожна норма права реалізовується у відповідних положеннях джерел [225, с. 65].

Джерела адміністративного права, які зафіксовані у формалізованому джерелі, перебувають між собою в певній супідрядності, що зумовлюється їх юридичною силою. Рівень юридичної сили джерела (норми) адміністративного права залежить насамперед від правового статусу суб'єкта його видання. Джерела

адміністративного права утворюють «ієрархічну піраміду», що включає в себе два рівні: державний рівень та місцевий (муніципальний) рівень [7, с. 69].

Враховуючи те, що адміністративно-правові норми, які регулюють правовідносини у сфері надання ЕДП в Україні, містяться у джерелах адміністративного права державного рівня, саме їх зміст є предметом цього дослідження.

Більшість науковців-адміністративістів, серед яких Ю. П. Битяк [6, с. 46], С. Г. Стеценко [199, с. 34-40], В. Б. Авер'янов [5, с. 139], В. В. Решота [188, с. 71] погоджуються з тим, що за критерієм ієрархії доцільно виокремлювати такі джерела адміністративного права державного рівня як Конституція України, міжнародні договори, ратифіковані ВРУ, закони України та підзаконні нормативно-правові акти.

У свою чергу, до підзаконних нормативно-правових актів, залежно від суб'єктів їх видання, включають акти Президента України, КМУ, ЦОВВ, інших загальнодержавних органів влади, органів Автономної Республіки Крим, місцевих органів виконавчої влади, інших юридичних осіб публічного права [105, с. 106].

В науковій літературі існують різні погляди щодо місця *Конституції України* як джерела адміністративного права. З одного боку є позиція, підтримана В. В. Решотою [189, с. 324], Ю. П. Битяком [6, с. 46] про те, що приписи Конституції України є джерелом адміністративного права. В той же час, Р. С. Мельник, враховуючи новели сучасної концепції адміністративного права, слушно зауважує, що Конституція України не є джерелом адміністративного права, але в той же час виступає базою для наповнення джерел адміністративного права конкретним змістом, оскільки дуже часто саме в нормах адміністративного права відбувається конкретизація конституційних положень [109, с. 12].

Вказаний підхід Р. С. Мельника знаходить свій вияв в адміністративно-правовому регулюванні правовідносин у сфері ЕДП. Так, законодавець у нормі ч. 1 ст. 12 Закону України «Про електронні довірчі послуги», частково закріплюючи право особи на ЕДП [26, с. 45], фактично конкретизував положення ч. 2 ст. 34 Конституції України, якою закріплено право кожного вільно збирати, зберігати,

використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір [1].

У свою чергу, на реалізацію ст. 40 Конституції України, якою закріплено право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів [1] спрямовані положення частин 3-5 ст. 18 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139], які встановлюють юридичну силу електронних підписів та печаток, що використовуються приватними особами у зверненнях до СПА та СПА – у відповідях на ці звернення.

До таких норм слід також включити ч. 3 ст. 42 Конституції України, згідно з якою держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт [1]. Адже на реалізацію саме цієї конституційної норми у статтях 32-34 Закону України «Про електронні довірчі послуги» врегульовано особливості здійснення державної адміністративно-деліктної політики у сфері ЕДП [139].

Вказані конституційні норми здійснюють вагомий вплив на механізм адміністративно-правового регулювання надання ЕДП, адже наділяють приватних осіб як учасників правовідносин у сфері надання ЕДП певними суб'єктивними публічними правами, та водночас закріплюють обов'язок держави в особі відповідних органів здійснювати контроль, нагляд за дотриманням державних стандартів якості та безпеки під час надання ЕДП, що гарантує реалізацію приватними особами відповідних суб'єктивних публічних прав.

З-поміж *міжнародних договорів* як джерел адміністративного права у сфері надання ЕДП слід виділити Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифіковану Законом України № 1678-VII від 16.09.2014 року. Ця Угода закладає основи організації міжнародного співробітництва у сфері ЕДП, зокрема, у сфері захисту персональних даних (ст. 15 Угоди), визнання сертифікатів електронних підписів (ст. 140 Угоди) [213].

З огляду на приписи ч. 2 ст. 19 Конституції України [1] можемо констатувати, що саме *закони України* становлять нормативну основу адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП. Адже саме у законах містяться адміністративно-правові норми, які визначають зміст та межі діяльності СПА, їх правовий статус [105, с. 171-177], регламентують порядок утворення органів державної влади [42, с. 84], зокрема, у сфері надання ЕДП.

Так, у нормах Закону України «Про електронні довірчі послуги» визначено основи правового статусу (зокрема, адміністративну компетенцію та адміністративні повноваження) відповідних СПА у сфері надання ЕДП (ст. 6-9 Закону); особливості обігу документів, що містять державні інформаційні ресурси або інформацію з обмеженим доступом, порядок використання ЕДП публічною адміністрацією (ст. 15, 17 Закону); адміністративні процедури набуття права на здійснення діяльності з надання кваліфікованих ЕДП та припинення цієї діяльності (ст. 30-31 Закону) [139].

Адміністративно-правові норми містяться не лише у законах, які регулюють порядок надання ЕДП, а й у законах, що регулюють порядок використання результатів наданих ЕДП. До таких норм слід віднести ч. 6 ст. 5, ст. 14, ст. 15 Закону України «Про звернення громадян» [164], які закріплюють обов'язок СПА розглянути звернення громадян, направлені в електронній формі, зокрема ті звернення, які направлені з використанням ЕДП – як кваліфікованих, так і некваліфікованих.

Адміністративне право як галузь права характеризується величезною кількістю *підзаконних нормативно-правових актів*, які мають на меті доповнити правове регулювання закону [188, с. 123].

Оскільки виконавча влада займає центральне місце у предметі дослідження науки адміністративного права, акти КМУ, перш за все його постанови, мають важливе значення для вивчення питання джерел адміністративного права [187, с. 241], у тому числі в питанні регулювання сфери надання ЕДП.

Так, у сфері надання ЕДП КМУ приймає постанови, якими, зокрема, визначено стандарти та вимоги до процедур надання кваліфікованих ЕДП, затверджено

порядок перевірки дотримання вимог законодавства у сфері ЕДП [142]; встановлено порядок використання кваліфікованих ЕДП в органах державної влади та місцевого самоврядування [152]; встановлено порядок передавання документованої інформації ЦЗО в разі припинення діяльності кваліфікованого надавача ЕДП [154]; затверджено порядок проведення процедури оцінки відповідності у сфері ЕДП [157]; встановлено вимоги до довірчого списку [146].

Важливість актів КМУ як джерел адміністративного права у сфері надання ЕДП полягає в тому, що постановами КМУ створено, з одного боку, механізм реалізації прав, свобод та законних інтересів надавачів ЕДП, а з іншого боку конкретизовано положення законів України, які регулюють повноваження СПА під час здійснення адміністративно-деліктної політики у сфері надання ЕДП.

Особливим суб'єктом нормотворчості є центральні органи виконавчої влади [225, с. 67], зокрема, міністерства, які згідно з п. 1) ч. 1 ст. 7 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» забезпечують нормативно-правове регулювання [178]. До прикладу, на виконання завдання із забезпечення нормативно-правового регулювання у сфері надання ЕДП, Мінцифри затверджує регламент роботи ЦЗО [159].

Насамкінець, НБУ як особливий центральний орган державного управління наділений повноваженнями встановлювати вимоги, яким повинні відповідати кваліфіковані надавачі ЕДП, що надають кваліфіковані ЕДП у банківській системі України та при здійсненні переказу коштів, у тому числі вимоги до їх програмно-технічних комплексів; встановлювати порядок надання та використання ЕДП у банківській системі України та при здійсненні переказу коштів (п. 26-1 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Національний банк України») [166].

Особливе місце серед джерел адміністративного права у сфері ЕДП, на нашу думку, займають підзаконні нормативно-правові акти, які визначають особливості використання результатів надання ЕДП адміністраторами публічних реєстрів, зокрема, під час надання доступу приватним особам до цих реєстрів: Єдиного державного реєстру судових рішень [151]; Державного реєстру виборців [169]; Інформаційного порталу Національної поліції України [148] тощо.

Таким чином, адміністративними нормами законів та підзаконних нормативно-правових актів врегульовано перш за все порядок взаємодії між СПА та суб'єктами приватного права під час здійснення останніми діяльності з надання ЕДП, а також визначено особливості використання результатів надання ЕДП у правовідносинах, учасниками яких є СПА чи об'єктом яких є державні інформаційні ресурси та інформація з обмеженим доступом, в тому числі під час адміністрування та використання публічних реєстрів.

Серед джерел адміністративного права, які регулюють правовідносини у сфері надання ЕДП, наявні також *локальні нормативні акти*, які діють тільки в межах конкретного підприємства, установи, організації [7, с. 149].

У сфері надання ЕДП у формі локального акту приймаються регламенти роботи кваліфікованих надавачів ЕДП, які погоджуються контролюючим органом (ст. 8 Закону України «Про електронні довірчі послуги») [139].

Поширення на правовідносини у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП теоретико-правового підходу щодо необхідності прийняття локальних нормативних актів тільки в межах нормативних актів вищого рівня [232] дозволяє дійти висновку, що до регламентів діяльності надавачів ЕДП не можуть включатися положення, які суперечать Конституції України [1], Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139] та іншим законам чи підзаконним нормативно-правовим актам. Такі регламенти, встановлюючи порядок надання ЕДП, не можуть звужувати права приватних осіб, передбачені законом.

Необхідно зауважити, що законодавство України містить також значну кількість норм, які хоч і не є адміністративно-правовими, але водночас здійснюють вплив на адміністративно-правове регулювання, адже уповноважені органи публічної влади мають повноваження здійснювати контроль, нагляд за дотриманням законодавства під час надання ЕДП, в тому числі за додержанням державних стандартів їх надання. Серед таких норм слід відзначити норми статей 18-28 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139], які визначають характеристики, стандарти та вимоги до різних видів кваліфікованих ЕДП.

Таким чином, адміністративно-правове регулювання у сфері ЕДП в Україні здійснюється за допомогою адміністративно-правових норм та норм інших галузей права, які закріплені у Конституції України, міжнародних договорах, законах України, підзаконних нормативно-правових актах та локальних нормативних актах.

Проаналізувавши окремі особливості нормативного забезпечення адміністративно-правового регулювання надання ЕДП в Україні, слід виділити та охарактеризувати *нормативні засади такого регулювання* у сфері надання ЕДП.

Поняття «адміністративно-правові засади» визначається в науці адміністративного права як сукупність закріплених у нормах адміністративного права параметрів (характеристик) суспільного явища та правовідносин, що потребують урегулювання за допомогою адміністративно-правових засобів. При цьому, нормативна складова поняття «адміністративно-правові засади» пов'язана із систематизацією нормативно-правових актів, які містять правову основу регулювання відповідних суспільних відносин, та виокремлення серед них тих, що містять адміністративно-правові норми, а також з їх подальшим аналізом [68, с. 50].

Таким чином, нормативними засадами (принципами) адміністративно-правового регулювання надання ЕДП є засади створення та функціонування системи нормативно-правових актів, які містять адміністративно-правові норми та становлять правову основу регулювання суспільних відносин у сфері надання ЕДП.

Дослідження особливостей нормативного адміністративно-правового регулювання надання ЕДП в Україні дозволяє нам дійти висновку, що таке регулювання в Україні, так само як і в Державах-членах ЄС, ґрунтується на *принципі дворівневого (дуалістичного) нормативного регулювання*.

Адже норми першого рівня (наприклад, ч. 3 ст. 18 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139]), так само, як це властиво законодавству Держав-членів ЄС, проголошують заборону позбавлення електронного підпису чи печатки можливості розглядатися як доказ у судових справах виключно на тій підставі, що вони мають електронний вигляд або не відповідають вимогам до кваліфікованого електронного підпису чи печатки. Тоді як норми другого рівня (до прикладу,

ст.ст. 30-31 Закону України «Про електронні довірчі послуги») врегульовують порядок надання та використання саме кваліфікованих ЕДП, зокрема, визначають адміністративну процедуру набуття та припинення статусу кваліфікованого надавача ЕДП, підстави та порядок їх притягнення до адміністративної відповідальності, повноваження контролюючого органу.

Крім цього, адміністративно-правовому регулюванню сфери надання ЕДП має бути властивий *принцип мінімально достатнього регулювання суспільних відносин*, який передбачає «економію нормативного матеріалу», тобто створення якомога меншої кількості адміністративних норм. Водночас перевага має надаватися простим, визначеним нормам на противагу відсильним та бланкетним [228, с. 60].

Застосування цього принципу в частині розуміння громадянами змісту адміністративно-правових норм, що регулюють відносини у сфері ЕДП, є особливо актуальним. Адже одним з ключових призначень ЕДП є їх використання громадянами у відносинах зі СПА під час отримання адміністративних послуг.

З іншого боку, кількість нормативного матеріалу має бути достатньою для забезпечення ефективного та якісного адміністративно-правового регулювання. Так, надання ЕДП як публічної послуги можливе лише у разі, коли є спеціальне правове регулювання порядку надання такої послуги [94, с. 41]. Тому недостатнє адміністративно-правове регулювання у сфері надання ЕДП також може створити перешкоди у реалізації права особи на довірчі послуги.

Поряд з цим, враховуючи приписи ч. 2 ст. 19 Конституції України [1], заслуговує на увагу твердження Р. С. Мельника про те, що кожен напрямок діяльності публічної адміністрації повинен отримати чітке правове регулювання [110]. А тому, виходячи з того, що суб’єктами правовідносин у сфері надання ЕДП є СПА, адміністративно-правові норми повинні закріплювати чіткий перелік їх повноважень у цій сфері.

Складовою принципу мінімально достатнього адміністративно-правового регулювання має бути чітке визначення меж дії законодавства [228, с. 65]. У сфері надання ЕДП в Україні цей принцип реалізується шляхом обмеження об’єкта

адміністративно-правового регулювання виключно наданням кваліфікованих ЕДП з одночасною відсутністю регулювання надання некваліфікованих ЕДП.

Таким чином, принцип мінімально достатнього нормативно-правового регулювання правовідносин у сфері надання ЕДП зумовлений необхідністю поширеного використання відповідних норм саме фізичними особами та полягає у необхідності нормативного закріплення прав користувачів кваліфікованих ЕДП, чіткого та достатнього врегулювання процедур з надання кваліфікованих ЕДП та встановлення повноважень СПА щодо адміністративно-правового регулювання у сфері надання кваліфікованих ЕДП.

Насамкінець, адміністративно-правовому регулюванню у сфері надання ЕДП має бути характерний *принцип поваги до прав людини та культурної різноманітності* як один з принципів належного урядування. Цей принцип проголошує, що основним завданням правових норм однозначно визнається забезпечення природних прав і свобод людини та громадянина – життя і здоров'я, честі, гідності, безпеки [7, с. 48].

В розрізі адміністративно-правового регулювання надання ЕДП цей принцип, на нашу думку, вимагає, щоб створення та систематизація адміністративно-правових норм у цій сфері була орієнтована на сервісний характер функцій ключових суб'єктів, задіяних у цьому процесі: надавачів кваліфікованих ЕДП та органів публічної влади, що здійснюють контроль за їх діяльністю. В основу діяльності надавачів ЕДП мають бути поставлені побажання приватних осіб як користувачів (споживачів) ЕДП, з метою забезпечення якнайшвидшого, доступного та якісного отримання ними ЕДП і подальшого їх використання під час електронної взаємодії між собою та зі СПА. Тоді як в основі діяльності органів публічної влади, що здійснюють адміністративно-правове регулювання у сфері надання ЕДП, повинні закладатися потреби кваліфікованих надавачів ЕДП.

Підсумовуючи викладене в цьому підрозділі, зазначимо, що невід'ємним елементом механізму адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП є правові норми, у межах та на підставі яких діють СПА та інші суб'єкти правовідносин у цій сфері. Адміністративно-правові норми, які регулюють

правовідносини у сфері надання ЕДП та використання їх результатів, містяться в Законах України «Про електронні довірчі послуги», «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про звернення громадян», норми яких прийняті з метою реалізації положень Конституції України; у підзаконних нормативно-правових актах, які прийняті та будуть прийняті на виконання Закону України «Про електронні довірчі послуги», а також у локальних нормативних актах, у формі яких затверджуються технічні регламенти діяльності кваліфікованих надавачів ЕДП.

Серед нормативних засад, які мають забезпечувати належне адміністративно-правове регулювання у сфері надання ЕДП в Україні, слід відзначити: принцип дворівневого (дуалістичного) нормативного регулювання відносин у сфері надання ЕДП; принцип мінімально достатнього регулювання суспільних відносин у сфері ЕДП; принцип поваги до прав людини та культурної різноманітності як один з принципів належного урядування.

Нами було виявлено, що з-поміж правових норм, за допомогою яких здійснюється правове регулювання надання ЕДП в Україні, адміністративно-правовими нормами є, зокрема, норми, які:

- регулюють адміністративні процедури набуття та припинення правового статусу кваліфікованого надавача ЕДП;
- визначають компетенцію СПА у сфері адміністративно-правового регулювання надання ЕДП;
- встановлюють підстави та порядок притягнення кваліфікованих надавачів ЕДП до адміністративної відповідальності;
- визначають розміри та види адміністративних санкцій, що можуть накладатися на надавачів ЕДП;
- встановлюють підстави та порядок адміністративного оскарження дій (бездіяльності) надавачів ЕДП чи інших СПА;
- закріплюють обов’язки СПА перед приватними особами під час використання ними отриманих ЕДП.

Адміністративно-правові норми є важливим елементом механізму адміністративно-правового регулювання надання ЕДП, адже вони впливають на процес виникнення (формування) адміністративних правовідносин у цій сфері. Так, в адміністративно-правових нормах закріплюються моделі адміністративних правовідносин та юридичні факти, з настанням яких виникають, змінюються чи припиняються адміністративні правовідносини; правовідносини у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП утворюються перш за все в результаті реалізації цих адміністративно-правових норм, тобто в результаті їх застосування щодо конкретних суб’єктів.

2.2 Правовідносини у сфері адміністративно-правового регулювання електронних довірчих послуг, їх структура та види

Враховуючи призначення норми права, яке полягає в регулюванні нею суспільних відносин та наданні їм юридичної форми, в теорії права склався підхід, згідно з яким правові відносини є формою, в якій визначена у правовій нормі модель поведінки суб'єктів набуває свого реального буття [205, с. 282].

Теоретико-правові проблеми, пов’язані з визначенням поняття та ознак адміністративних правовідносин, були предметом численних досліджень представників науки адміністративного права. Зокрема, на думку Б. В. Авер’янова, адміністративно-правові відносини – це врегульовані нормами адміністративного права суспільні відносини, в яких їх сторони (суб’єкти) взаємозв’язані та взаємодіють шляхом здійснення суб’єктивних прав і обов’язків, встановлених і гарантованих відповідними адміністративно-правовими нормами [5, с. 177]. Акцентуючи увагу на суб’єктному складі правовідносин, Р. С. Мельник визначає адміністративно-правові відносини як вид суспільних відносин, які виникають щонайменше між двома суб’єктами та регулюються нормами адміністративного права [105, с. 120].

Наведені визначення адміністративних правовідносин є загальновизнаними у вітчизняній науці. Водночас, Ю. В. Кривицький зауважує, що таке традиційне трактування призводить до того, що неможливо виявити регулятивну роль адміністративних правовідносин в адміністративно-правовому механізмі регулювання. Адже категорія «правовідносини» розглядається як результат правового регулювання, а не як юридичний засіб. Правильніше під категорією «правовідносини» розуміти нормативні моделі суспільних відносин, урегульованих нормами права [88, с. 77].

Німецький дослідник Е. Шмідт-Ассманн також обґрунтовано пропонує покласти категорію «моделі» в основу поняття «адміністративні правові відносини», вказуючи, що адміністративно-правові відносини, як модель систематизації, насамперед можуть слугувати здійсненню аналізу типових процесів комунікації між публічною адміністрацією і громадянином або між адміністративними одиницями [230, с. 346; 12, с. 54].

Ми поділяємо саме такий підхід до тлумачення адміністративно-правових відносин, адже він дозволяє розглядати адміністративно-правові відносини як один зі складових елементів механізму адміністративно-правового регулювання.

Враховуючи те, що правовідносини з приводу надання та використання ЕДП регулюються нормами різних галузей права (цивільного, адміністративного, фінансового тощо), ідентифікація адміністративно-правових відносин у цій сфері, на нашу думку, є можливою лише за умови чіткого розмежування ознак адміністративно-правових відносин у сфері ЕДП.

Встановлюючи юридичну природу адміністративних правовідносин, Р.С. Мельник виділяє п’ять властивих їм ознак: (1) виникають, змінюються та припиняються на підставі норм адміністративного права; (2) пов’язані з реалізацією (захистом) суб’єктивних публічних прав учасників таких відносин; (3) мають своєю основою публічні інтереси; (4) можуть виникати між будь-якими суб’єктами адміністративного права, наділеними правами та обов’язками, закріпленими у нормах адміністративного права; (5) пов’язуються з реалізацією

публічних завдань, які належать до виняткової компетенції суб'єктів публічної адміністрації [105, с. 121-122].

Виходячи з цього, адміністративно-правовими відносинами у сфері ЕДП є правовідносини, які:

- виникають, змінюються та припиняються на підставі адміністративно-правових норм, зміст та види яких були розкриті у підрозділі 2.1 цієї роботи;
- пов'язані з реалізацією (захистом) суб'єктивного публічного права особи на ЕДП, зміст та адміністративно-правові гарантії реалізації якого будуть досліджені у підрозділі 3.1 цієї роботи;
- мають своєю основою публічний інтерес, який полягає у побудові довіри в онлайн-середовищі в цілому та належному регулюванні ринку ЕДП зокрема, і проявляється через призначення ЕДП для розвитку практично усіх сфер суспільних відносин, виходячи за межі окремої особистості;
- пов'язуються з реалізацією публічних завдань щодо забезпечення доступності адміністративних послуг для всіх фізичних та юридичних осіб та зручності їх отримання;
- можуть виникати між суб'єктами адміністративного права, перелік та правовий статус яких буде предметом дослідження у цьому підрозділі.

Таким чином, для цілей цієї роботи визначимо, що правовідносинами у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП є врегульовані нормами адміністративного права нормативні моделі суспільних відносин між суб'єктами адміністративного права, які пов'язані з реалізацією та захистом права особи на ЕДП, з виконанням публічних завдань щодо забезпечення доступності і зручності отримання адміністративних послуг, та мають своєю основою публічний інтерес, який полягає у побудові довіри в онлайн-середовищі в цілому та належному регулюванні ринку ЕДП зокрема.

Дослідниками науки адміністративного права запропоновано різноманітні критерії класифікації адміністративно-правових відносин. Водночас, доцільність

класифікації цих правовідносин за виконуваними функціями на регулятивні та правоохоронні, а за характером взаємодії суб'єктів – на вертикальні та горизонтальні – підтримується більшістю науковців [199, с. 84; 5, с. 177-178].

У сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП можуть виникати адміністративні правовідносини кожного із зазначених видів.

Так, на нашу думку, за виконуваними функціями у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП можуть виникати *як регулятивні, так і правоохоронні (адміністративно-деліктні)* правовідносини. Прикладом регулятивних правовідносин є розгляд СПА електронних звернень чи електронних інформаційних запитів громадян, поданих з використанням ЕДП. Тоді як прикладом адміністративно-деліктних правовідносин є відносини, що складаються з приводу притягнення надавачів ЕДП чи інших суб'єктів правовідносин у сфері ЕДП до адміністративної відповідальності.

Крім цього, за станом взаємної підпорядкованості суб'єктів, що беруть участь у правовідносинах, у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП можуть виникати *як вертикальні, так і горизонтальні* правовідносини.

Вертикальні правовідносини, тобто відносини *між підпорядкованими суб'єктами*, виникають, до прикладу, між Держспецзв'язку України та її територіальними органами і територіальними підрозділами [134]. Крім цього, такі відносини складаються між Держспецзв'язку України та кваліфікованими надавачами ЕДП, з огляду на те, що посадові особи Держспецзв'язку України мають право видавати обов'язкові для виконання кваліфікованими надавачами ЕДП приписи про усунення [139].

Однак, характеризуючи правовідносини у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП за критерієм взаємної підпорядкованості їх сторін, слід взяти до уваги позицію Р. С. Мельника про те, що на сьогодні спостерігається постійна тенденція до звуження кількості правовідносин, які характеризуються прямою підпорядкованістю одного суб'єкта іншому [106, с. 155].

Не є винятком адміністративні правовідносини у сфері надання ЕДП, більш поширеними серед яких є саме горизонтальні правовідносини. Прикладом

горизонтальних відносин *між непідпорядкованими СПА різного ієрархічного рівня* є: (1) погодження Держспецзв'язку України регламентів роботи Мінцифри як ЦЗО та засвідчувального центру НБУ; (2) взаємодія Держспецзв'язку України з Мінцифри як ЦЗО та засвідчувальним центром НБУ; (3) співпраця Держспецзв'язку України з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини шляхом інформування про порушення законодавства у сфері захисту персональних даних, виявлені під час проведення перевірок кваліфікованих надавачів ЕДП (ч. 2 ст. 8 Закону України «Про електронні довірчі послуги») [138].

У сфері надання ЕДП також виникають адміністративні правовідносини *між СПА та приватними особами, які їм організаційно не підпорядковані*, приміром: (1) відносини між Мінцифри та суб'єктами господарювання, що мають намір надавати ЕДП, які складаються з приводу надання цим суб'єктам господарювання адміністративної послуги внесення до довірчого списку; (2) відносини між Держспецзв'язку України та суб'єктами господарювання, що мають намір надавати ЕДП, щодо погодження регламентів їх роботи; (3) відносини між користувачами ЕДП та Держспецзв'язку України щодо розгляду останньою повідомлень користувачів про порушення вимог законодавства у сфері ЕДП (ст. 7-8, 33 Закону України «Про електронні довірчі послуги») [139].

Отже, у сфері ЕДП можуть виникати адміністративні правовідносини різних видів: як регулятивні, так і правоохоронні, як горизонтальні, так і вертикальні. При цьому горизонтальні адміністративні правовідносини, коли СПА наділені компетенцією з публічного управління щодо суб'єктів ринку ЕДП, є більш поширеними у порівнянні з вертикальними.

Види правовідносин, що виникають у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП, перебувають у безпосередній залежності від структури цих правовідносин.

Структура будь-яких правовідносин, на думку О. Ф. Скакун, складається з таких трьох елементів: об'єкт правовідносин – те, з приводу чого виникає і здійснюється діяльність суб'єктів правовідносин; суб'єкти правовідносин;

юридичний зміст правовідносин, а саме: суб'єктивне право (законний інтерес), юридичний обов'язок, повноваження [192, с. 388].

Першим елементом структури адміністративно-правових відносин, як і будь-яких правовідносин, є їх *об'єкт*.

Виходячи з концепції, розвиненої у підрозділах 1.1 та 1.4 цієї роботи, об'єктом адміністративно-правового регулювання є, по-перше, діяльність надавача ЕДП, що задовольняє публічний інтерес у побудові довіри в онлайн-середовищі, та спрямована на надання відомостей або формування, перевірку та/або підтвердження чинності та цілісності електронних даних, які забезпечують електронну взаємодію учасників правовідносин-споживачів ЕДП, а по-друге, - ЕДП як результат такої інформаційної діяльності у вигляді електронних даних чи відомостей, сформованих та/або одержаних надавачем, і наданих користувачу ЕДП, які можуть бути використані користувачем ЕДП в майбутньому для набуття, зміни чи припинення його прав та/або обов'язків та/або для забезпечення умов реалізації ним своїх прав і обов'язків в онлайн середовищі. В той же час, сучасний стан правового регулювання відносин у сфері надання ЕДП свідчить, що в Україні об'єкт адміністративно-правового регулювання обмежується виключно діяльністю з надання кваліфікованих ЕДП.

Досліджуючи другий та третій елементи структури правовідносин, слід погодитись з В. Б. Авер'яновим, що *суб'єктами* (сторонами) адміністративних правовідносин виступають суб'єкти адміністративного права, тобто носії передбачених адміністративно-правовими нормами *прав і обов'язків*, котрі здатні ці права реалізовувати, а покладені обов'язки виконувати [5, с. 177].

Зважаючи на різноманітні підходи до класифікації суб'єктів адміністративного права, ми вважаємо за доцільне покласти в основу нашого дослідження загальноприйнятий у сучасній науці адміністративного права поділ суб'єктів адміністративного права на приватних осіб та суб'єктів публічної адміністрації [7, с. 73, 108; 69, с. 120]. Адже призначення адміністративного права полягає саме в забезпеченні потреб приватної особи у її відносинах зі СПА.

Суб’єктами адміністративно-правових відносин у сфері надання ЕДП є різні за правовим статусом, видами, засобами діяльності учасники публічно-правових відносин, до класифікації та найменувань яких у науці склалися різні підходи.

Російський науковець Д. В. Шибаєв, досліджуючи суб’єктний склад правовідносин у сфері електронного документообігу, зазначає, що суб’єктів правовідносин у цій сфері слід розділяти на дві групи: власне суб’єкти-учасники електронного документообігу та суб’єкти, які забезпечують процедури електронного документообігу. До учасників електронного документообігу він відносить адресанта (особу, від імені якої направляється електронний документ) та адресата (особу, якій електронний документ направлений адресантом).

Разом з цим, до суб’єктів, які забезпечують процедури електронного документообігу, але знаходяться поза рамками електронного документообігу, Д. В. Шибаєв відносить: організатора системи електронного документообігу; посадову особу уповноваженого засвідчувального центру, технічний персонал; системних адміністраторів (операторів); особу, яка здійснює поставку програмного забезпечення; укладача документа як особу, яка створює інформацію в електронній формі, але не має права її підписувати (наприклад, секретар підписувача); суб'єкта, який забезпечує безпеку обміну електронними даними [227, с. 120-138].

У свою чергу І. В. Бачило виокремлювала 11 категорій суб’єктів, які включені до орбіти правовідносин із надання довірчої послуги електронного підпису [11].

Більш повна та комплексна класифікація суб’єктів правовідносин у сфері електронної ідентифікації та ЕДП була запропонована французьким науковцем Жан Ноель Колін, на думку якої правовідносини у цій сфері ґрунтуються на трьох ключових суб’єктах: (1) особа чи система, які мають намір підтвердити свою власну ідентифікацію; (2) сторона-суб’єкт сертифікації, яка підтверджує ідентифікацію особи чи системи; (3) сторона-заявник (сторона, що довіряє), яка вимагає у сторони-суб’єкта сертифікації підтвердити ідентифікацію іншого суб’єкта (особи чи системи) [253, с. 26].

На нашу думку, описані вище підходи не є комплексними, адже: (1) вони ґрунтуються на моделі правовідносин, яка властива виключно «криптографічним»

електронним підписам з асиметричними ключами; (2) вони враховують суб'єктів надання та отримання виключно електронних підписів, тоді як відносини у сфері електронної ідентифікації включають використання значної кількості інших ЕДП; (3) переважна більшість запропонованих класифікацій не включає в себе суб'єктів адміністративно-правового регулювання правовідносин у сфері ЕДП [24, с. 303].

У зв’язку з цим, ми вважаємо за необхідне сформувати перелік суб’єктів правовідносин у сфері надання ЕДП, який, по-перше, міг би застосовуватися до правовідносин з надання усіх видів довірчих послуг, а по-друге, включав у себе не лише приватних осіб, а й СПА як суб’єктів правовідносин у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП.

Виходячи з того, що одним із першочергових завдань ЕДП є підвищення рівня ефективності електронної взаємодії приватних осіб та СПА, а також з огляду на набуття і здійснення державою сервісно-регуляторних функцій, спрямованих на забезпечення реалізації прав приватних осіб, *користувачі ЕДП* як приватні особи залишаються важливим учасником адміністративних правовідносин у сфері надання ЕДП. Про важливість користувачів ЕДП як учасників адміністративно-правових відносин також свідчить значний кількісний склад цих учасників, адже, як обґрунтовано вказує Ю. О. Ковальова, однією з ознак публічних послуг є необмежене коло суб’єктів, які користуються ними [76, с. 248].

Французькі правники-адміністративісти пропонують визначати користувача публічної послуги як особу, щодо якої безпосередньо спрямовується публічна послуга [265, с. 140]. Зазначена дефініція може бути застосована і до користувачів ЕДП.

Користувачів ЕДП, на нашу думку, слід розділити на дві великі групи: (1) суб’єкти, які отримують у відповідного надавача первинні довірчі послуги (створення електронного підпису, печатки, електронної позначки часу тощо); (2) суб’єкти, які здійснюють електронну взаємодію з суб’єктами першої групи, отримуючи довірчу послугу перевірки первинних довірчих послуг.

Наявність другої групи користувачів ЕДП обумовлює доцільність врахування підходу французького дослідника Ж. Ріккі, який наголошує на доцільності

розмежування таких понять як «користувач публічної послуги» та «вигодонабувач публічної послуги», адже останній, не будучи користувачем послуги, отримує певну користь від її існування [265, с. 141].

У зв'язку з цим, доречно зауважити, що користувачі ЕДП другої групи безпосередньо отримують послугу перевірки електронних підписів, печаток чи позначок часу, які є реквізитами отриманих ними електронних документів. В той же час вони є «вигодонабувачами» інших довірчих послуг – послуг електронного підпису, печатки чи позначки часу, користувачами яких є суб'єкти першої групи. Адже суб'єкти другої групи користувачів ЕДП, маючи можливість здійснювати електронну взаємодію із суб'єктами першої групи, у такий спосіб отримують користь від отримання суб'єктами першої групи довірчої послуги електронного підпису, печатки чи позначки часу.

Користувачами ЕДП кожної з окреслених нами груп можуть бути не лише фізичні та юридичні особи приватного права, а й органи публічної влади [152]. В той же час, слід відзначити, що СПА як користувачі ЕДП першої групи діють виключно як приватно-правові суб'єкти. Однак, статусу користувачів ЕДП другої групи СПА можуть набувати і під час здійснення ними владних повноважень.

Слід зауважити, що користувачі ЕДП є саме тими особами, яким належить суб'єктивне публічне право на ЕДП. У зв'язку з цим, виходячи із запропонованого нами широкого розуміння права особи на ЕДП [26, с. 46], користувачі ЕДП мають право не лише отримати ЕДП, а й вільно використовувати отримані ЕДП в інших правовідносинах, з урахуванням обмежень, встановлених законом.

Окремі права користувачів ЕДП, які пов'язані з використанням отриманих ними довірчих послуг, обумовлені наявністю принципу заборони дискримінації по відношенню до інформаційних технологій [29, с. 105]. Цей принцип зумовлює виникнення у користувачів ЕДП права звертатися до СПА зі зверненнями, запитами в електронній формі, складеними за допомогою ЕДП, а також вимагати надання на них відповідей та видачі адміністративних актів в електронній формі з використанням кваліфікованих ЕДП.

На нашу думку, законодавець у ч. 1 ст. 12 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139] необґрунтовано обмежує право користувачів ЕДП оскаржити дії чи бездіяльність надавачів ЕДП виключно у судовому порядку.

Як обґрунтовано зауважує А. І. Берлач, захист порушених прав приватної особи в судовому порядку здебільшого є неефективним через його значну тривалість у часі, а також через те, що часто рішеннями адміністративних судів порушені права, свободи та інтереси відновлюються лише частково [239, с. 56-57]. Тому вважаємо, що користувачі ЕДП не можуть бути позбавлені права на адміністративне оскарження дій чи бездіяльності надавачів ЕДП та органів, що здійснюють правове регулювання у сфері ЕДП, до контролюючого органу.

Більше того, користувачі ЕДП в силу ч. 3 ст. 12 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139] користуються передбаченим ч. 1 ст. 4 Закону України «Про захист прав споживачів» правом на звернення до інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав. Користувачі ЕДП також мають право скористатися передбаченим ч. 1 ст. 28 Закону України «Про захист прав споживачів» правом на звернення до органів місцевого самоврядування для отримання консультацій з питань захисту їх прав [163].

Аналізуючи обов’язки власників електронних підписів, які, на нашу думку, можуть бути поширені на користувачів інших ЕДП, слід наголосити на обов’язку вживати заходів превентивного характеру, зокрема, убезпечення засобів криптографічного захисту від втрати, зберігання конфіденційності засобів електронних підписів, повідомлення про підозру чи факти компрометації закритого ключа, надання достовірної інформації, необхідної для отримання сертифікатів [218, с. 92, 161], адже ці обов’язки спрямовані на захист персональних даних користувачів ЕДП.

До переліку обов’язків користувачів Д. В. Шибаєв відносить також обов’язок здійснювати процеси електронного документообігу згідно з вимогами законодавства; встановлювати необхідне програмне забезпечення [227, с. 125-137].

Узагальнюючи дослідження правового статусу користувачів ЕДП як суб’єктів адміністративних правовідносин, зазначимо, що ними є фізичні особи, юридичні

особи незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, СПА, які отримують у відповідного надавача довірчу послугу або здійснюють електронну взаємодію за допомогою результатів ЕДП з особами, які отримали таку довірчу послугу, і мають права та обов'язки, закріплені у нормах адміністративного права.

Враховуючи те, що користувачі ЕДП вступають у правовідносини між собою у віртуальному середовищі, за відсутності безпосереднього контакту один з одним, набуває важливості наявність суб'єкта-посередника між користувачами ЕДП. Таким посередником виступає *надавач (провайдер) ЕДП*, який спроможний підтвердити ідентифікацію користувачів ЕДП та факт вчинення ними певних дій (підписання документа) у певний момент часу [279, с. 561] завдяки використанню ним технічних засобів, які дозволяють користувачам ЕДП здійснювати обмін даними у повній безпеці [271, с. 1]. Будучи суб'єктами незалежними та безсторонніми, надавачі ЕДП створюють довіру між суб'єктами електронної взаємодії [245, с. 158].

Залежно від виду послуг, що надаються, пропонуємо класифікувати надавачів ЕДП на суб'єктів надання послуг електронного підпису, електронної печатки, датування, електронних відправлень, автентифікації веб-сайтів, електронного архівування тощо [18, с. 43].

В межах цієї групи надавачі можуть також бути розділені на кілька підгруп. Так, Дімітрі Мутон зазначає, що складу надавачів послуг електронної сертифікації входять: (1) власне суб'єкт сертифікації; (2) суб'єкт реєстрації (установа, яка встановлює особу-заявника; (3) оператор сертифікації (установа, яка забезпечує роботу технічної інфраструктури з видачі сертифікатів); (4) суб'єкт верифікації (установа, яка здійснює перевірку чинності сертифікатів); (5) суб'єкт анулювання (установа, яка вносить сертифікат до списку відкликаних сертифікатів) [302, с. 107]. Жан-Ноель Колін додає до цього переліку суб'єкта публікування (установа, яка забезпечує ведення списку відкликаних сертифікатів) [253, с. 239].

Залежно від дотримання надавачем спеціальних вимог до рівня безпеки послуг, що встановлюються державою, Регламент № 910/2014 поділяє надавачів на кваліфікованих та некваліфікованих [306].

З огляду на те, що об’єктом адміністративно-правового регулювання в Україні є не будь-які, а саме кваліфіковані ЕДП, то суб’єктом адміністративно-правових відносин є саме *кваліфіковані надавачі ЕДП*.

За результатами аналізу адміністративних норм права ЄС, які регулюють надання кваліфікованих ЕДП, Дідьє Гобер доходить слушного висновку, що обов’язковою передумовою набуття особою статусу кваліфікованого надавача ЕДП та здійснення ним діяльності з надання кваліфікованих ЕДП є його включення до довірчого списку [274, с. 26]. Тлумачення легального визначення кваліфікованого надавача ЕДП, яке закріплено у п. 24 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139], за принципом «від протилежного» дозволяє нам дійти аналогічного висновку щодо правового статусу кваліфікованих надавачів ЕДП в Україні, адже права та обов’язки кваліфікованого надавача ЕДП суб’єкт господарювання в Україні набуває саме з моменту внесення його до довірчого списку.

Нам видається невиправданим підхід вітчизняного законодавця, який у ст. 1 Закону України «Про електронні довірчі послуги» визначає кваліфікованого надавача ЕДП через конструкцію особи, «яка надає одну або більше електронних довірчих послуг, діяльність якої відповідає вимогам цього Закону» [139].

Формулювання «надає одну або більше електронних довірчих послуг» характеризує кваліфікованого надавача ЕДП саме як суб’єкта правовідносин (як особу, яка бере реальну участь у відповідних правовідносинах). Тоді як, на нашу думку, закон має визначати цього суб’єкта саме як суб’єкта права (як особу, яка має певне право), а не як суб’єкта правовідносин. Адже фактичне нездійснення особою, внесеною до довірчого списку, діяльності з надання ЕДП, не може призводити до втрати цією особою статусу кваліфікованого надавача ЕДП.

Тоді як формулювання «діяльність якої відповідає вимогам цього Закону», на нашу думку, взагалі є зайвим. Так, сам по собі факт прийняття уповноваженим СПА рішення про внесення особи до довірчого списку вже свідчить про те, що ця особа відповідає вимогам закону на момент початку здійснення нею діяльності з надання ЕДП. З іншого боку, подальша невідповідність такої діяльності вимогам закону

матиме наслідком виключення особи з довірчого списку за результатами проведення адміністративних процедур. Тому така ознака як «діяльність якої відповідає вимогам цього Закону» вже охоплюється іншою ознакою, закріпленою у легальному визначенні: «відомості про яку внесені до довірчого списку».

Надавачем кваліфікованих ЕДП може бути не лише юридична особа чи фізична-особа підприємець, відомості про яких включені до довірчого списку, а й орган публічної влади, до повноважень якого віднесено формування для надавачів ЕДП кваліфікованих сертифікатів електронного підпису чи печатки, які технічно уможливлюють подальше здійснення діяльності з надання ЕДП. Повноваження надавати довірчу послугу формування кваліфікованих сертифікатів підпису чи печатки для надавачів ЕДП за загальним правилом закріплено за тим СПА, який уповноважений приймати рішення про внесення надавача ЕДП до довірчого списку [245, с. 169] та випускати самопідписані сертифікати [302, с. 118].

В Україні такі повноваження закріплені за Мінцифри, яке надає довірчу послугу формування, перевірки та підтвердження чинності кваліфікованого сертифіката електронного підпису чи печатки особам, які мають намір надавати кваліфіковані ЕДП [139]. Такі особи можуть використовувати результат наданої Мінцифри довірчої послуги у вигляді сертифіката електронного підпису (електронної печатки) при подальшому наданні ними ЕДП іншим користувачам.

Виходячи з цього, у правовідносинах з особами, які мають намір надавати ЕДП, та з кваліфікованими надавачами ЕДП Мінцифри як ЦЗО є суб’єктом надання довірчих послуг.

Враховуючи те, що кваліфіковані надавачі ЕДП відіграють важливу роль у забезпеченні довіри під час електронної взаємодії суб’єктів, на них покладається ряд обов’язків щодо здійснення діяльності з надання ЕДП.

Права та обов’язки надавачів кваліфікованих ЕДП доцільно розділити на кілька груп залежно від суб’єктів, у правовідносинах з якими надавачі ЕДП реалізують свої права чи виконують свої обов’язки.

Так, у правовідносинах з Мінцифри надавачі ЕДП мають право: отримувати ЕДП з використанням самопідписаного сертифіката електронної печатки ЦЗО;

отримувати консультації з питань, пов'язаних з наданням ЕДП; звертатися із заявою про скасування, блокування або поновлення сформованих кваліфікованих сертифікатів відкритих ключів. Тоді як серед обов'язків слід відмітити обов'язок інформування про будь-які зміни у процедурі надання ЕДП протягом 48 годин з моменту настання таких змін; передання документованої інформації в разі припинення діяльності з надання ЕДП; погодження плану припинення діяльності з надання кваліфікованих ЕДП (ст. 13, 31 Закону України «Про електронні довірчі послуги») [139].

Важливим обов'язком кваліфікованого надавача ЕДП є вжити всіх заходів, щоб максимально зменшити шкоду, яка може бути завдана користувачам у разі припинення його діяльності за власним бажанням [272, с. 43]. Згідно з національним законодавством країн ЄС, зокрема, Бельгії, кваліфікований надавач має повідомити орган контролю про свій намір припинити діяльність, та передати свою діяльність іншому кваліфікованому надавачу як правонаступнику (ст. XII.36 Кодексу господарського права Бельгії) [252]. Натомість, ст. 31 Закону України «Про електронні довірчі послуги» передбачає можливість передання документів припиненого надавача ЕДП саме Мінцифри як ЦЗО [138], а не іншому надавачу ЕДП.

Досліджуючи обов'язки кваліфікованих надавачів ЕДП, французький науковець Ерік А. Капріолі зазначає, що у правовідносинах з контролюючим органом на кваліфікованих надавачів покладається обов'язок негайного інформування про випадки порушення конфіденційності та/або цілісності інформації, що впливають на безпеку даних чи втрату ними цілісності [240, с. 418].

Крім цього, важливим обов'язком, який є однією з умов здійснення особою діяльності з надання кваліфікованих ЕДП, є страхування відповідальності для забезпечення відшкодування збитків, які можуть бути заподіяні користувачам ЕДП кваліфікованим унаслідок неналежного виконання надавачами своїх обов'язків.

З цього приводу зауважимо про нашу підтримку позиції тих науковців, які стверджують про необхідність страхування відповідальності надавачів ЕДП [244, с. 253]. На необхідність встановлення на законодавчому рівні вимог до

матеріальних та фінансових можливостей кваліфікованих надавачів з метою відшкодування ними шкоди, заподіяної третім особам, вказують ряд науковців [200, с. 23; 227, с. 41; 218, с. 161], а обов'язок надавачів підтримувати достатні фінансові ресурси та/або оформити відповідне страхування відповідальності відображений також у п. (c) ч. 2 ст. 24 Регламенту № 910/2014 [306].

Обов'язки кваліфікованих надавачів ЕДП перед користувачами ЕДП переважно стосуються дотримання державних стандартів надання ЕДП, зокрема, стандартів безпеки і якості послуг, захисту і обробки персональних даних, професіоналізму персоналу, інформування користувачів тощо. Тоді як питання змісту та дотримання кваліфікованими надавачами ЕДП цих стандартів було розкрито нами у підрозділі 1.3 цієї дисертаційної роботи.

Характеризуючи права надавачів окремих довірчих послуг у правовідносинах з суб'єктами приватного права, російський дослідник Д. В. Шибаєв пропонує відносити до них право надавати ЕДП в порядку, передбаченому законом (в т.ч. виготовляти сертифікати ключів підписів, створювати ключі для учасників електронного документообігу) [227, с. 141-142]; делегувати частину своїх повноважень стороннім організаціям, наприклад, делегувати повноваження щодо прийняття заявок на виготовлення сертифікатів ключів підписів (така практика існує в європейських країнах [244, с. 253], однак критикується російським дослідником В. І. Квашніним, на думку якого таке делегування ставить під загрозу можливість встановлення автентичності електронного підпису) [72, с. 109].

Тоді як у правовідносинах з органами публічної влади (зокрема, з контролюючим органом) основним правом надавачів ЕДП є право вимагати дотримання ними принципів належного врядування (право на належне управління) [211, с. 120-124] під час прийняття адміністративних актів чи вчинення фактичних дій, які впливають на права та обов'язки таких надавачів.

На основі проведеного дослідження особливостей правового статусу надавачів ЕДП слід з'ясувати, чи є підстави стверджувати про належність надавачів ЕДП *до суб'єктів делегованих повноважень* як одного із видів СПА.

В науці адміністративного права існують різні підходи до визначення структури публічної адміністрації. До прикладу, В. К. Колпаков пропонує вузький підхід до вирішення цього питання та розглядає публічну адміністрацію як сукупність органів, які утворюються для здійснення (реалізації) публічної влади [90, с. 23].

Однак, сучасна інтерпретація категорії «публічне управління», підтримана Р. С. Мельником [108, с. 11] та сучасною наукою адміністративного права в цілому, дозволяє стверджувати, що публічне управління може здійснюватися не лише органами державної влади, а й суб'єктами делегованих повноважень.

Враховуючи зазначене, ми можемо погодитись з позицією І. В. Патерило, яка стверджує, що публічна адміністрація є системним утворенням, до складу якого входять як органи державної влади, органи місцевого самоврядування, так і приватні особи (фізичні та юридичні), задіяні у реалізації лише частини функцій, які покладаються на публічну владу [120, с. 84]. Це тлумачення загалом відповідає Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи від 11.09.1984 року № R(84)15 стосовно публічно-правової відповідальності за спричинену шкоду, в якій термін «публічна влада» розглядається як (a) будь-який суб'єкт публічного права будь-якого виду чи рівня (державного, регіонального, місцевого, незалежний суб'єкт публічного права); (b) будь-яка приватна особа під час здійснення нею повноважень офіційної влади [184].

Правовий статус надавачів ЕДП дозволяє нам стверджувати, що в результаті отримання від Мінцифри чи НБУ права надавати кваліфіковані довірчі послуги, кваліфікованим надавачам ЕДП делегується лише чітко визначена частина публічних (владних) повноважень, передбачена законодавством.

Так, публічний інтерес, зокрема інтерес держави, охоплює інтереси фізичних осіб у такій сфері як отримання ними адміністративних послуг, оскільки відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [1]. При цьому, зі змісту п. 10 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про адміністративні послуги» [132], а також зі змісту Концепції розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади [87]

вбачається, що одним з ключових завдань у сфері надання адміністративних послуг, які покладаються на державу, є забезпечення доступності цих послуг для всіх фізичних та юридичних осіб та зручності їх отримання.

Реалізація саме цього завдання покладається державою на відповідних надавачів ЕДП, адже результати наданих ними послуг сприяють ефективності надання адміністративних послуг, спрощують механізм взаємодії громадян зі СПА і в цілому сприяють підвищенню рівня довіри під час електронної взаємодії між ними.

Кваліфікованим надавачам ЕДП властиві й інші характерні ознаки суб'єктів делегованих повноважень, якими їх наділяють Р. С. Мельник та В. М. Бевзенко [105, с. 168].

Зокрема, перелік суб'єктів, яким можуть бути делеговані зазначені публічні (владні) повноваження, не визначений та не обмежений, адже будь-яка особа, яка відповідає встановленим законом вимогам та успішно пройшла відповідні процедури щодо її включення до довірчого списку, має право надавати кваліфіковані ЕДП. При цьому, Закон України «Про електронні довірчі послуги» [139] закріплює ряд інструментів адміністративно-правового регулювання діяльності надавачів ЕДП, метою яких є встановлення жорстких вимог до надавачів ЕДП, перевірка відповідності надавачів цим вимогам, затвердження регламентів їх діяльності, здійснення контролю, нагляду у цій сфері.

Права та обов'язки кваліфікованих надавачів ЕДП чітко встановлені Законом України «Про електронні довірчі послуги», зокрема, статтею 13 цього Закону [139].

Насамкінець, необхідність делегування державою повноважень з надання кваліфікованих ЕДП зумовлена значною поширеністю, кількістю суспільних відносин, що їх не в змозі врегулювати й виконати офіційні СПА (Мінцифри), адже сфера використання ЕДП стрімко розширюється, а самі послуги використовуються практично у всіх сферах суспільного життя.

Таке делегування також узгоджується з основними принципами сервісної моделі держави, згідно з якою законодавець повинен прагнути максимально розвантажити уряд від поточної сервісної роботи і «спустити» надання державних

послуг на рівень, максимально наближений до споживача; надати споживачам можливість самим вибирати послуги, яких вони потребують, і у тих, хто робить їх найякісніше [196]. Тому закріплення за кваліфікованими надавачами ЕДП повноважень з надання цих довірчих послуг споживачам зумовлене наближенням ЕДП до населення завдяки розширенню кількості суб'єктів надання цих ЕДП, без обмеження кола цих суб'єктів органами державної влади та місцевого самоврядування.

Таким чином, проведене у цій роботі дослідження юридичної природи ЕДП дозволяє нам дійти висновку про наявність у кваліфікованих надавачів ЕДП ознак суб'єктів делегованих повноважень, яким делегована чітко визначена частина публічних повноважень щодо забезпечення доступності адміністративних послуг для всіх фізичних і юридичних осіб та зручності їх отримання.

Враховуючи зазначене, кваліфікованих надавачів ЕДП ми пропонуємо визначити як суб'єктів делегованих повноважень (юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, фізичних осіб – підприємців), відомості про яких внесені до довірчого списку, а також як органів публічної влади у випадках, передбачених законом, які мають право надавати одну або більше ЕДП, та мають інші права та обов'язки, закріплені у нормах адміністративного права.

Особливість об'єкта правовідносин у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП, який був визначений нами як діяльність з надання ЕДП та як результат цієї інформаційної діяльності, дозволяє нам констатувати, що надавачі ЕДП та користувачі ЕДП є одними з найбільш важливих суб'єктів цих адміністративних правовідносин.

В той же час нами було обґрунтовано, що набуття особою статусу кваліфікованого надавача ЕДП обумовлюється прийняттям рішення про внесення такої особи до довірчого списку за результатами певної адміністративної процедури.

А отже, до завершення цієї адміністративної процедури заявник, хоча ще не має статусу кваліфікованого надавача ЕДП, тим не менш має статус учасника

адміністративної процедури [3, с. 47], спрямованої на набуття ним статусу кваліфікованого надавача ЕДП.

У зв’язку з цим заслуговує на увагу позиція В. П. Тимощука, який зазначає, що для того, щоб особа могла з користю для себе брати участь в адміністративній процедурі, вона повинна під час розгляду справи володіти реальними правами (подавати докази, знайомитись з матеріалами справи, брати участь в адміністративній процедурі тощо) та виконувати обов’язки (подавати документи, які необхідні для розгляду та вирішення справи тощо) [4, с. 52].

Тому ми вважаємо невиправданим підхід законодавця, який у Законі України «Про електронні довірчі послуги» не визначає *осіб, які мають намір надавати кваліфіковані ЕДП,* окремими суб’єктами правовідносин у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП. Адже певні права та обов’язки виникають в особи ще до її внесення до довірчого списку, а саме: під час адміністративної процедури внесення цієї особи до довірчого списку.

Підтвердженням такої пропозиції слугує також ряд адміністративно-правових норм Закону України «Про електронні довірчі послуги» (ст. 7, 30 цього Закону), які містять такі обов’язки осіб, які мають намір надавати ЕДП: (1) провести державну експертизу у сфері криптографічного захисту інформації *або* провести процедуру оцінки відповідності у сфері ЕДП; (2) підготувати проект регламенту роботи та погодити його з Держспецзв’язку України або з НБУ; (3) вимагати від Мінцифри прийняття відповідного вмотивованого рішення про внесення чи відмову у внесенні до довірчого списку; (4) право бути внесеним до довірчого списку шляхом отримання від Мінцифри відповідної адміністративної послуги [138].

Тому ми можемо дійти проміжного висновку про те, що користувачі кваліфікованих ЕДП, надавачі кваліфікованих ЕДП та особи, які мають намір надавати кваліфіковані ЕДП, як суб’єкти адміністративних відносин мають статус приватних осіб або суб’єктів делегованих повноважень.

У той же час, адміністративно-правові відносини завжди мають публічно-владний характер, оскільки один з їх суб'єктів обов'язково має юридично-владні повноваження щодо інших учасників цих відносин [5, с. 177]. В. М. Бевзенко

звертає увагу на системоутворюючу природу адміністративних правовідносин, які виникають між СПА та приватною особою, стверджуючи, що через обопільні правовідносини між фізичними (юридичними) особами публічного і приватного права й СПА здійснюються їх повноваження [12, с. 54].

Цим, на нашу думку, обумовлюється важливість дослідження правового статусу *держави в особі уповноважених органів публічної влади* як суб'єкта правовідносин у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП.

Інституційне оформлення наявної в Україні системи центральних органів виконавчої влади було здійснено завдяки прийняттю Указу Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 09.12.2010 року № 1085/2010 [168], а згодом – постанови КМУ «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 10.09.2014 року № 442 [167].

На нашу думку, система СПА, наділених повноваженнями у цій сфері, повинна забезпечувати адміністративно-правове регулювання правовідносин у сфері ЕДП за кількома ключовими напрямками.

Перший з них є, на нашу думку, технічним (технологічним) та полягає у забезпеченні технічних умов для здійснення надавачами ЕДП їхньої діяльності. Саме цей напрямок має включати в себе (1) генерацію пар ключів та створення самопідписаних кваліфікованих сертифікатів електронної печатки відповідних органів публічної влади; (2) формування, перевірку та підтвердження чинності кваліфікованого сертифіката електронного підпису чи печатки кваліфікованим надавачам ЕДП з використанням самопідписаного сертифіката відкритого ключа відповідного органу публічної влади; (3) забезпечення функціонування сертифікатів, виданих кваліфікованим надавачам ЕДП (скасування, блокування, поновлення, зберігання цих сертифікатів тощо).

В Україні повноваження, пов'язані з цим напрямком забезпечення умов для здійснення надавачами ЕДП їхньої діяльності та її припинення, покладені на СПА, який виконує функції ЦЗО (за чинним законодавством України таким органом є головний орган у системі ЦОВВ, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері ЕДП – Мінцифри) [139; 159; 126].

Другий напрямок полягає у безпосередньому здійсненні адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП та спрямований на забезпечення адміністративної процедури виходу надавачів ЕДП на ринок, припинення їх діяльності, а також державного нагляду, контролю за їх діяльністю.

Поряд з цим, невиправданим, на нашу думку, залишається підхід вітчизняного законодавця, за яким Мінцифри уповноважено приймати рішення про внесення кваліфікованого надавача ЕДП до довірчого списку та про його виключення з довірчого списку [139].

Такий стан адміністративно-правового регулювання у сфері ЕДП є прикладом проблеми наділення окремих СПА нормотворчими або адміністративно-юрисдикційними повноваженнями, не властивими цим суб'єктам як учасникам інформаційних відносин, на яку звертає увагу О. А. Заярний [57, с. 278].

Адже згідно з підходами національного та наднаціонального законодавства Держав-членів ЄС, які були викладені у підрозділі 1.4 цього дисертаційного дослідження, саме контролюючий орган у цій сфері має надавати адміністративну послугу внесення особи до довірчого списку та приймати відповідне рішення, а також виключати її з довірчого списку. Тоді як Мінцифри не є таким органом, адже контрольні, наглядові повноваження у сфері надання ЕДП в Україні, згідно зі статтями 5, 8, 32-35 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139], покладено на Держспецзв'язку України як на ЦОВВ зі спеціальним статусом.

У зв'язку з цим, з метою гармонізації законодавства України з законодавством ЄС, розвиваючи пропозицію закріплення за Держспецзв'язку України регулятивних повноважень у сфері надання ЕДП, зокрема, повноважень щодо внесення особи до довірчого списку та виключення особи з довірчого списку, яка була викладена у підрозділі 1.4 цього дисертаційного дослідження, ми пропонуємо залишити за Мінцифри як ЦЗО виключно технічні повноваження, метою яких є забезпечення технічних умов для здійснення надавачами ЕДП їхньої діяльності.

Серед таких повноважень Мінцифри мають бути генерація пари ключів та створення самопідписаних сертифікатів ключів електронної печатки ЦЗО; надання довірчої послуги формування, перевірки та підтвердження чинності

кваліфікованого сертифіката електронного підпису чи печатки; ведення реєстру чинних, блокованих та скасованих сертифікатів відкритих ключів; скасування, блокування та поновлення кваліфікованих сертифікатів відкритих ключів тощо.

На нашу думку, у сфері надання ЕДП відсутня необхідність у наявності одночасно трьох національних регулятивних органів, одні з яких надають дозволи для виходу на ринок ЕДП, а інші здійснюють контрольні, наглядові повноваження щодо суб'єктів цього ринку, що в цілому узгоджується з підходами до адміністративно-правового регулювання суміжних галузей, зокрема, галузі електронних комунікацій [10, с. 155; 176].

Тому, враховуючи передання контролюючому органу ряду регулятивних повноважень, які наразі закріплені за Мінцифри, компетенція контролюючого органу поєднуватиме в собі як регулятивну, так і охоронну компоненту, а Держспецзв'язку України зможе набути статусу ключового національного регулятивного органу у сфері надання ЕДП.

З огляду на особливості створення та використання засобів електронної ідентифікації у банківській системі України, вітчизняний законодавець закріпив за *НБУ* частину функцій ЦЗО, які він здійснює через свій засвідчувальний центр, що в цілому, на нашу думку, є виправданим. Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 9 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139], засвідчувальний центр НБУ вступає в адміністративні відносини виключно з тими кваліфікованими надавачами ЕДП, які провадять свою діяльність у банківській системі України.

Досліджуючи правовий статус засвідчувального центру НБУ як суб'єкта правовідносин у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП, доречно звернути увагу на проблему невідповідності фактично закріпленої за цим органом компетенції цільовому компоненту правового статусу цього органу.

Р. С. Мельник та В. М. Бевзенко звертають увагу, що саме цільовий компонент правового статусу СПА визначає обсяг повноважень такого суб'єкта [105, с. 175], а не навпаки.

Натомість, незважаючи на те, що метою створення засвідчувального центру НБУ є виключно забезпечення внесення кваліфікованих надавачів ЕДП у

банківській системі України та кваліфікованих надавачів ЕДП при здійсненні переказу коштів (учасників платіжних систем) до довірчого списку, вітчизняний законодавець у ч. 9 ст. 30 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139] наділив засвідчувальний центр НБУ правом надсилати Мінцифри як ЦЗО подання про виключення кваліфікованого надавача ЕДП з довірчого списку.

На нашу думку, наділення засвідчувального центру НБУ такими повноваженнями є невиправданим кроком, адже суперечить меті (цільовому компоненту), з якою створено цей СПА. Крім цього, надаючи таку компетенцію засвідчувальному центру НБУ, законодавець наділяє його тими ж повноваженнями щодо застосування заходів адміністративної відповідальності, якими наділено інший контролюючий орган, що є прикладом, на нашу думку, невиправданого дублювання повноважень СПА у сфері надання ЕДП.

Більше того, жоден закон України не врегульовує перелік підстав для направлення засвідчувальним центром НБУ такого подання. А тому реалізація цим СПА зазначеного повноваження може мати наслідком невиправдане втручання СПА у діяльність кваліфікованого надавача ЕДП.

У зв’язку з цим, абз. 3 ч. 9 ст. 30 Закону України «Про електронні довірчі послуги», який закріплює повноваження засвідчувального центру НБУ направляти подання про виключення кваліфікованого надавача ЕДП з довірчого списку, ми пропонуємо виключити з метою позбавлення НБУ повноважень щодо застосування заходів адміністративного примусу у сфері надання ЕДП, залишивши їх виключно за Держспецзв’язку України.

Крім цього, порівняння цільового компоненту правового статусу та компетенції НБУ з кореспондуючими їм правами та обов’язками приватних осіб дозволяє констатувати їх часткову неузгодженість між собою. Так, зі змісту п. 9 ч. 2 ст. 30 Закону України «Про електронні довірчі послуги» випливає обов’язок особи, яка має намір надавати кваліфіковані ЕДП у банківській системі України, подати копію регламенту роботи, погоджену із засвідчувальним центром. Натомість, норми законодавства України не містять повноважень засвідчувального центру

погоджувати ці регламенти, що в силу ч. 2 ст. 19 Конституції України [1] де-юре унеможливлює виконання засвідчувальним центром НБУ таких повноважень.

У зв'язку з цим, пропонуємо частину 3 статті 9 Закону України «Про електронні довірчі послуги», яка визначає повноваження засвідчувального центру НБУ, доповнити абзацом 7 такого змісту: «погодження регламентів роботи юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців, які мають намір надавати електронні довірчі послуги у банківській системі України».

Отже, за результатами наукової розвідки, проведеної у цьому підрозділі, нами було визначено поняття «правовідносини у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП» та встановлено, що предметом адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП переважно є правовідносини, пов’язані з (1) регулюванням діяльності з надання кваліфікованих ЕДП (набуттям, припиненням права на заняття такою діяльністю та здійсненням такої діяльності), (2) захистом прав користувачів кваліфікованих ЕДП, а також (3) адміністративно-деліктні правовідносини у сфері ЕДП.

За підсумками даного дослідження нами було визначено види правовідносин у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП та їх структуру, а саме: встановлено об’єкт та суб’єктів цих правовідносин, їх права та обов’язки. Було доведено, що до орбіти учасників цих правовідносин слід включити:

- приватних осіб – користувачів кваліфікованих ЕДП та осіб, які мають намір надавати кваліфіковані ЕДП;
- суб’єктів публічної адміністрації: суб’єктів делегованих повноважень – кваліфікованих надавачів (надавачів) ЕДП; органи публічної влади, які виконують функції ЦЗО та здійснюють адміністративно-правове регулювання у сфері ЕДП.

Функціональний аспект діяльності цих СПА буде предметом дослідження в наступному підрозділі цієї роботи через призму інструментів адміністративно-правового регулювання, які ними використовуються.

2.3 Інструменти адміністративно-правового регулювання правовідносин у сфері надання електронних довірчих послуг

Регулювання суспільних відносин може здійснюватися не лише через норми права, але й шляхом здійснення впливу на конкретних, індивідуалізованих суб'єктів адміністративно-правових відносин [121, с. 288]. Такий вплив СПА здійснюють завдяки застосуванню інструментів публічного адміністрування.

Інститут інструментів діяльності публічної адміністрації є одним із найважливіших у загальному адміністративному праві. Це пов'язано з тим, що саме завдяки використанню різноманітних інструментів публічна адміністрація здатна взаємодіяти з приватними суб'єктами й виконувати закріплені за нею завдання [122, с. 159].

Колектив авторів підручника «Адміністративне право України. Повний курс» пропонує визначати «інструмент публічного адміністрування» як зовнішній вираз однорідних за своїм характером і правовою природою груп адміністративних дій СПА, реалізований у межах суворої відповідності визначеної законом компетенції з метою досягнення бажаного для публічного адміністрування результату [7, с. 144]. Водночас, можна погодитись з І. В. Патерило, яка вважає, що під поняттям «інструменти діяльності публічної адміністрації» варто розуміти усю сукупність засобів (прийомів), які використовуються СПА для регулювання суспільних відносин, що виникають у сфері публічного управління [121, с. 288], адже, на нашу думку, діяльність СПА у сфері надання ЕДП спрямована перш за все на регулювання суспільних відносин у цій сфері.

Серед дослідників точаться дискусії з приводу того, які саме види інструментів публічного адміністрування доцільно розрізняти за результатами їх класифікації. Так, Р. С. Мельник та В. М. Бевзенко пропонують виділяти три види інструментів діяльності публічної адміністрації: нормативні акти, адміністративні акти та адміністративні договори [105, с. 253, 261, 289]. Р. В. Миронюк, Д. В. Приймаченко додатково виділяють акти-дії публічної адміністрації [69, с.

325] та плани [69, с. 340] як самостійні інструменти діяльності публічної адміністрації.

Поряд з цим, в західноєвропейській доктрині адміністративного права існують альтернативні підходи до класифікації інструментів публічного адміністрування.

До прикладу, однією з особливостей французької адміністративно-правової доктрини є те, що актами публічної адміністрації визнаються всі акти, що зумовлюють правові наслідки й належать до публічного права. Така широка концепція тлумачення адміністративних актів включає нормативні акти, індивідуальні рішення й адміністративні договори (угоди) [122, с. 159]. Проте у більшості європейських країн адміністративними актами є тільки індивідуальні рішення [208, с. 19-20].

Крім цього, в деяких документах Ради Європи, зокрема, в Рекомендаціях Комітету міністрів щодо тимчасового судового захисту в адміністративних питаннях від 13.09.1989 року [185], запропоновано не виокремлювати акти-дії (фізичні дії) адміністрації, які вчиняються при здійсненні нею публічної влади, в самостійний вид інструментів, а охопити його поняттям «адміністративний акт».

Однак, необхідно зважати на ту обставину, що таке «широке» поняття «актів адміністрації» і його визначення зумовлено завданням цієї Рекомендації, що «спрямована на забезпечення судового контролю будь-якої адміністративної діяльності, яку здійснює адміністративна влада» [208, с. 21]. Зазначене вказує на недоречність застосування підходу, викладеного в цій Рекомендації, у цьому дисертаційному дослідження.

З огляду на це в основу цього дослідження нами покладено підхід до класифікації інструментів публічної адміністрації, запропонований Р. С. Мельником, В. М. Бевзенком, Р. В. Миронюком, Д. В. Приймаченком, за яким поняття «адміністративний акт» є лише індивідуальним актом, а адміністративні договори та акти-дії, поряд із адміністративними актами, є самостійними видами інструментів публічної адміністрації.

Адміністративно-правове регулювання правовідносин у сфері надання ЕДП здійснюється за допомогою кожного з перелічених інструментів, однак вибір цих

інструментів залежить від того, які саме правовідносини у сфері надання ЕДП має на меті врегулювати публічна адміністрація.

Виходячи з окреслених нами у підрозділі 2.2 цієї дисертації груп правовідносин, які є предметом адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП, пропонуємо проаналізувати застосування СПА різних видів інструментів діяльності у регулятивних адміністративних правовідносинах, а саме: (1) правовідносинах з набуття приватними особами права надавати кваліфіковані ЕДП; (2) правовідносинах, пов'язаних з безпосереднім провадженням діяльності з надання кваліфікованих ЕДП та (3) правовідносинах, пов'язаних з припиненням права надавати кваліфіковані ЕДП.

а) Інструменти, які використовуються з метою регулювання правовідносин щодо *набуття приватними особами права надавати кваліфіковані ЕДП*.

Поширеним інструментом, що використовується СПА для регулювання цих правовідносин, є адміністративний акт.

Характеризуючи властивості, притаманні адміністративному акту, вітчизняні науковці-адміністративісти називають його актом індивідуальної дії, який стосується конкретних осіб та їх відносин [7, с. 158]. Дещо уточнюючи цю позицію, І. В. Патерило зауважує, що адміністративні акти не прив'язані до ознаки персоніфікації та приймаються з метою врегулювання окремих випадків, що дозволяє охопити поняттям «адміністративний акт» ширше коло рішень СПА [124, с. 12].

Саме такий підхід, який, на нашу думку, є цілком виправданий, був розвинений Р. С. Мельником, В. М. Бевзенком [105, с. 263], О. Р. Мандюком [101, с. 6], які стверджують, що індивідуальний адміністративний акт може не лише безпосередньо впливати на права, свободи чи інтереси конкретних осіб, а й стосуватися регулювання окремого (конкретного) випадку у сфері публічного адміністрування і тягнути юридичні наслідки.

В науковій літературі окреслено ряд інших ознак адміністративного акту, таких як спрямованість на створення, зміну чи припинення прав та обов'язків

фізичної або юридичної особи; ухвалення СПА в установленому (процедурному) порядку [7, с. 158]; результат розгляду адміністративної справи [123, с. 176]; зовнішня спрямованість [208, с. 24].

Поширене застосування СПА адміністративних актів з метою регулювання правовідносин у сфері надання ЕДП обумовлене тим, що виникнення, зміна та припинення прав та/або обов'язків суб'єктів правовідносин у цій сфері опосередковується розглядом адміністративними органами індивідуальних адміністративних справ за участю, зокрема, надавачів кваліфікованих ЕДП, які, як відомо, завершуються саме адміністративним актом [4, с. 61].

В західноєвропейській літературі висвітлено підхід, згідно з яким вжиття контролюючим органом заходів впливу на приватну особу до моменту набуття нею статусу кваліфікованого надавача ЕДП має ознаки так званого «попереднього нагляду» [240, с. 418; 274, с. 29].

Законодавство Держав-членів ЄС до таких засобів відносить здійснення уповноваженим СПА будь-яких адміністративних процедур, спрямованих на перевірку здатності особи, яка має намір надавати кваліфіковані ЕДП, надавати їх у відповідності до стандартів безпеки [274, с. 29; 244, с. 273].

У свою чергу, законодавство України пов'язує початок такої адміністративної процедури, спрямованої на набуття приватними особами права надавати кваліфіковані ЕДП (ч. 2 ст. 8, ч. 2 ст. 30 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139], п. 41 Вимог у сфері електронних довірчих послуг [142]), зі зверненням особи, яка має намір надавати кваліфіковані ЕДП, до Держспецзв'язку України із заявою про погодження регламенту роботи майбутнього надавача кваліфікованих ЕДП.

В результаті розгляду такої заяви та аналізу документів про відповідність за наслідками проведення процедур оцінки відповідності кваліфікованих надавачів ЕДП Держспецзв'язку України може прийняти *рішення про погодження регламенту роботи* особи, яка має намір надавати довірчі послуги, або відмовити у прийнятті такого рішення.

Правова природа та підстави прийняття такого *рішення про погодження регламенту роботи* особи, яка має намір надавати довірчі послуги, за наслідками проведення процедур оцінки відповідності, дозволяють нам стверджувати, що його прийняття спрямоване на перевірку здатності особи, що має намір надавати кваліфіковані ЕДП, дотримуватися відповідних державних стандартів при їх наданні, та має на меті не допустити вчинення особами, які в майбутньому отримають статус кваліфікованих надавачів ЕДП, інформаційних правопорушень.

Однак, виникає питання, чи може таке рішення контролюючого органу про погодження регламенту роботи особи, яка має намір надавати довірчі послуги, вважатися адміністративним актом. Адже законодавство Держав-членів ЄС (зокрема, Бельгії [283, с. 78], Люксембургу [305, с. 313]), так як і законодавство України [23, с. 7], пов'язує виникнення в особи права надавати кваліфіковані ЕДП не з моментом прийняття рішення про погодження регламенту роботи надавача, а з моментом внесення особи до довірчого списку. Іншими словами, рішення про погодження регламенту роботи особи, яка має намір надавати довірчі послуги, само по собі не надає особі права надавати кваліфіковані ЕДП.

Для вирішення вказаного питання слід враховувати так званий «негативний» підхід до визначення поняття адміністративного акту, згідно з яким не вважаються адміністративними актами ті рішення СПА, які є проміжними, тобто не мають кінцевого регулюючого впливу [124, с. 12]. Виходячи з цього підходу, рішення контролюючого органу про погодження регламенту роботи особи, яка має намір надавати довірчі послуги, не може вважатися адміністративним актом.

Поряд з цим, слід звернути увагу на загальноприйняту в науці адміністративного права позицію про те, що суб'єктом адміністративної процедури є лише один адміністративний орган [4, с. 38; 7, с. 215; 32, с. 128].

А тому, враховуючи те, що з прийняттям рішення про погодження регламенту роботи особи, яка має намір надавати довірчі послуги, адміністративна процедура в Держспецзв'язку України як в адміністративному органі завершується, ми вважаємо, що рішення Держспецзв'язку України про погодження відповідного регламенту, так само як і рішення про відмову у його погодженні, є самостійним

адміністративним актом. Адже таке рішення (у випадку позитивного завершення розгляду адміністративної справи) встановлює право приватної особи звернутися до іншого адміністративного органу із іншою заявою про внесення її до довірчого списку.

Поряд з цим, зазначене *рішення про внесення (відмову у внесенні) особи до довірчого списку* також має усі ознаки адміністративного акту.

Зокрема, такі рішення є актами індивідуальної дії, адже вони мають чітко визначеного адресата – особу, яка має намір надавати кваліфіковані ЕДП та звернулася з відповідною заявою, а їх прийняття спрямоване на виникнення конкретних адміністративно-правових відносин за участю кваліфікованих надавачів ЕДП у майбутньому: відносин з надання кваліфікованих ЕДП. Це, водночас, вказує на зовнішню спрямованість дії цього рішення, яка виходить за межі СПА.

Крім цього, такі рішення ухвалюються чітко визначеними суб'єктами: в Україні – Мінцифри як ЦЗО або засвідчувальним центром НБУ [139], а за законодавством ЄС [306] та окремих Держав-членів ЄС (Бельгії [283, с. 78], Люксембургу [305, с. 313]) – відповідним контролюючим органом, за результатом розгляду відповідної заяви приватної особи, яка має намір надавати кваліфіковані ЕДП.

Слід зауважити, що ані Закон України «Про електронні довірчі послуги» [139], ані Регламент роботи центрального засвідчувального органу, затверджений наказом Мінцифри від 19.12.2019 № 27 [159], детально не регулюють порядок розгляду заяви про внесення особи до довірчого списку.

Р. С. Мельник слушно зауважує, що з огляду на відсутність в Україні Адміністративно-процедурного кодексу, питання щодо процедури видання адміністративного акту є ускладненим. З огляду на це, СПА під час підготовки та видання адміністративних актів мають зважати на принципи адміністративних процедур, ухвалені Комітетом міністрів Ради Європи [183; 105, с. 271].

А отже, принципи адміністративних процедур, перш за все в частині принципу прийняття адміністративного акту з урахуванням права особи на участь у процесі

його прийняття, на надання особі певної інформації та заслуховування її представників [107, с. 54], мають застосовуватись адміністративними органами під час розгляду адміністративних справ про внесення (відмову у внесенні) особи до довірчого списку.

Незважаючи на те, що право надавати кваліфіковані довірчі послуги виникає в особи з моменту її внесення до довірчого списку, саме по собі прийняття рішення про її внесення до довірчого списку не уможливлює надання такою особою кваліфікованих ЕДП.

Адже заявник, отримавши адміністративний акт – рішення про внесення відомостей про нього до довірчого списку, має подати до Адміністратора інформаційно-телекомунікаційної системи ЦЗО заяву про формування кваліфікованого сертифіката відкритого ключа, який використовуватиметься для надання кваліфікованих ЕДП (п. 4 Порядку ведення Довірчого списку, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 29.10.2018 року № 3373/5) [150].

Слід зауважити, що адміністративно-правове регулювання у сфері отримання приватними особами доступу на ринок надання ЕДП не може мати ознаки загального дозволу, з огляду на те, що особа, яка має намір надавати кваліфіковані ЕДП, обов’язково повинна отримати від уповноваженого органу публічної влади самопідписаний кваліфікований сертифікат відкритого ключа. Зазначене також унеможливлює застосування принципу мовчазної згоди публічної адміністрації [136] у його традиційному розумінні.

Згадана послуга формування кваліфікованого сертифіката електронного підпису чи печатки, з огляду на приписи ст. 29 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139], надається на підставі укладеного *договору про надання кваліфікованої ЕДП формування кваліфікованого сертифіката електронного підпису чи печатки*. На цей договір, який використовується з метою регулювання правовідносин щодо набуття приватними особами права надавати кваліфіковані довірчі послуги, на нашу думку, можуть бути поширені ознаки адміністративного договору, з огляду на наступне.

В науковій літературі виділяють такі ознаки адміністративного договору як: (1) обов'язкова участь СПА у цьому договорі; (2) його змістом є права та обов'язки сторін, що випливають із владних управлінських функцій такого суб'єкта; (3) покладені ним зобов'язання або розпорядження, які реалізуються у його межах, носять адміністративно-правовий характер [105, с. 290-293]; (4) укладається на підставі та з приводу реалізації норми закону; (5) викликає безпосереднє настання юридичних наслідків у вигляді виникнення, зміни й припинення правовідносин, прав і обов'язків його учасників у публічній сфері; (6) його метою є задоволення публічних інтересів [7, с. 168] та виконання публічних завдань, які знайшли своє закріплення у нормах публічного права [119, с. 164].

Розглядаючи місце адміністративного договору в системі джерел адміністративного права, В. В. Решота додатково звертає увагу на індивідуальний характер адміністративного договору, адже адміністративні договори не містять норм права і не визначають права та обов'язки інших суб'єктів, що не є сторонами відповідного договору [186, с. 129].

Аналіз суб'єктного складу сторін договору про надання кваліфікованої ЕДП формування кваліфікованого сертифіката електронного підпису чи печатки дозволяє констатувати, що його обов'язковою стороною є СПА (за чинним законодавством – Мінцифри як ЦЗО). Більше того, другою стороною цього договору може бути інший СПА, що вбачається зі змісту ч. 4 ст. 29 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139].

Змістом цього договору є обов'язок, що випливає з владних управлінських функцій Мінцифри, прямо передбачений ст. 7 Закону України «Про електронні довірчі послуги» - обов'язок сформувати відповідний кваліфікований сертифікат та прийняти рішення про внесення особи до довірчого списку, і саме на реалізацію цих адміністративно-правових норм спрямований цей договір. При цьому, норма ст. 29 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139] вимагає від СПА діяти виняткова шляхом застосування адміністративного договору, а також визначає перелік його істотних умов та обов'язкових підстав для його розірвання.

З іншого боку, в основі цього договору лежить закріплене нормою адміністративного права (ч. 1 ст. 13 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139]) право особи надавати ЕДП.

Також слід враховувати, що укладення такого договору спрямоване на виникнення прав та обов'язків його сторін у публічній сфері, а саме: для врегулювання питань у сфері надання адміністративної послуги включення приватної особи до довірчого списку. Насамкінець, його метою є задоволення публічного інтересу у належному функціонуванні ринку ЕДП та створення умов для електронної взаємодії приватних осіб та СПА.

Завершальним інструментом діяльності публічної адміністрації, з використанням якого пов'язується виникнення в особи права надавати ЕДП, є виконання рішення СПА про внесення особи до довірчого списку, а саме: *фактична дія щодо внесення відомостей про особу до довірчого списку* [150].

Однак, питання доцільності віднесення цієї фактичної дії до окремого інструменту діяльності публічної адміністрації є неоднозначним.

У зв'язку з цим, з огляду на подібність дії по внесенню особи до довірчого списку за своєю природою до реєстраційної дії, заслуговує на увагу позиція В. П. Тимощука, який вказує, що вчинення (здійснення) реєстраційних та інших юридично значущих дій не заслуговує на виділення в окрему форму публічного управління, оскільки: (1) охоплюється такою формою як прийняття (вчинення) адміністративних актів, адже адміністративний акт може мати не лише усну або письмову форму, але й вчинятися у вигляді певних дій; або ж (2) є елементом адміністративної процедури – процедурною дією [208, с. 200].

На нашу думку, з огляду на те, що категорія «акт» може використовуватися як інтегруюча відносно термінів «рішення» та «дія», якщо вони породжують правові наслідки [208, с. 15], то дія по внесенню особи до довірчого списку є всього лиш елементом адміністративного акту, який вчиняється з метою надання особі права здійснювати діяльність щодо надання кваліфікованих ЕДП. Адже саме ця дія по внесенню особи до довірчого списку, якій передує прийняття відповідного

рішення, в кінцевому результаті породжує правові наслідки у вигляді набуття особою статусу кваліфікованого надавача ЕДП.

Аналіз змісту адміністративних процедур, які завершуються прийняттям адміністративного акту у формі рішення про внесення (відмову у внесенні) особи до довірчого списку та набуттям права здійснювати діяльність з надання кваліфікованих ЕДП, дозволяє нам визначити властиві їм ознаки.

Так, виходячи з класифікації адміністративних процедур за критерієм виду діяльності адміністративного органу (внутрішньоапаратні та зовнішньоспрямовані), процедури отримання особою права надавати кваліфіковані ЕДП є зовнішньоспрямованими. У свою чергу, поділ зовнішньоспрямованих адміністративних процедур за критерієм того, хто є ініціатором такої процедури (заявні та втручальні адміністративні процедури) [4, с. 24], дозволяє нам констатувати, що процедури отримання особою права надавати кваліфіковані ЕДП є заявними, адже виникають виключно за заявою правосуб’єктної особи до СПА.

З урахуванням класифікації адміністративних процедур за критерієм їх сутності (реєстраційні, дозвільні, інспекційні, екзаменаційні, акредитаційні тощо) [7, с. 201] зауважимо наступне. Враховуючи те, що за результатами отримання рішення про внесення особи до довірчого списку така особа фактично отримує дозвіл на провадження певного виду діяльності, зазначена процедура є дозвільною. В той же час, вона містить у собі елементи реєстраційної процедури, адже момент виникнення в особи права здійснювати цю діяльність виникає виключно в момент «реєстрації» цієї особи в довірчому списку.

Насамкінець, за критерієм наявності конфлікту у відносинах між адміністративним органом та приватною особою [102, с. 62], такі процедури є безконфліктними, адже не передбачають «юрисдикційного» розгляду конфлікту.

Отож, викладене вище дозволяє зробити проміжний висновок про те, що процедури набуття приватними особами права надавати кваліфіковані ЕДП є заявними, дозвільними (з ознаками реєстраційних), безконфліктними адміністративними процедурами, здійснюваними одночасно кількома СПА, які під час та за результатами цих процедур використовують такі інструменти діяльності

як адміністративні акти, адміністративні договори та фактичні дії. При цьому, використання цих інструментів спрямоване на запобігання вчинення майбутніми надавачами кваліфікованих ЕДП адміністративних інформаційних правопорушень.

Однак, слід звернути увагу на те, що адміністративні процедури щодо отримання адміністративної послуги внесення особи до довірчого списку є надто складними та зумовлюють вчинення приватними особами надмірної кількості дій.

Адже особа, яка має намір надавати кваліфіковані ЕДП, повинна отримати погодження регламенту своєї діяльності в контролюючому органі – Держспецзв'язку України, після цього звернутися до Мінцифри як ЦЗО чи засвідчувального центру НБУ за отриманням рішення про її внесення до довірчого списку, і лише після цього – звернутися до Адміністратора інформаційно-телекомунікаційної системи ЦЗО із заявою про фактичне внесення її до довірчого списку.

Такий стан адміністративно-правового регулювання відповідних адміністративних процедур у сфері надання ЕДП не узгоджується з принципами адміністративних процедур, до яких у науці адміністративного права включають принципи ефективності та строковості (оперативності). Їх суть, як слушно зауважує В. П. Тимощук, зводиться до того, що адміністративна процедура не повинна бути надто формалізованою, а натомість має відбуватися у найефективніший, з позиції результативності та економічності, спосіб. У свою чергу, адміністративний орган повинен враховувати потреби особи у конкретній ситуації [4, с. 34].

Вважаємо, що залучення до адміністративних процедур у сфері набуття та/або припинення права надавати кваліфіковані ЕДП кількох СПА, до яких мають звертатися приватні особи для отримання проміжних висновків та погоджень, робить ці адміністративні процедури неефективними, надто формалізованими для приватних осіб та більш тривалими, ніж вони могли б бути.

Крім цього, адміністративно-правове регулювання цих процедур суперечить окремим принципам належного урядування, однією з цілей запровадження яких є мінімізація корупції [231].

Так, залучення до процедури надання адміністративної послуги внесення особи до довірчого списку великої кількості СПА, до яких мають звернутися приватні особи за отриманням проміжних адміністративних актів, може, на нашу думку, сприяти вчиненню корупційних правопорушень і виникненню корупціогенних відносин. Адже на приватних осіб покладаються надмірні обтяження у формі необхідності отримання значної кількості погоджень для реалізації права надавати ЕДП.

Тоді як має бути розроблена така система адміністративних правовідносин у сфері надання ЕДП, в якій суб'єкти приватного права та СПА могли би задовольнити публічний інтерес, який полягає у побудові довіри в онлайн-середовищі в цілому та належному регулюванні ринку ЕДП зокрема.

Зазначене слугує підтвердженням доцільності пропозиції, висловленої дисертантом у цій роботі, щодо передання до Держспецзв'язку України повноважень з прийняття рішень щодо внесення особи до довірчого списку, які наразі закріплені за Мінцифри як ЦЗО. У разі законодавчого закріплення висловленої пропозиції приватні особи для набуття ними статусу кваліфікованих надавачів ЕДП будуть звертатися лише до одного суб'єкта владних повноважень – до Держспецзв'язку України. І лише цей орган буде приймати як проміжні, так і остаточні адміністративні акти для регулювання зазначених правовідносин, що сприятиме усуненню корупціогенних факторів у цих адміністративних процедурах.

Також слід зауважити, що чинне законодавство України не регулює питання моменту втрати чинності рішенням про внесення особи до довірчого списку у випадку його скасування у судовому порядку.

Таке рішення має усі ознаки адміністративного акту, а тому може бути оскаржене в судовому порядку та скасовано як незаконне [208, с. 106, 164, 189]. У зв'язку з цим, важливо визначити момент втрати чинності таким рішенням: з моменту набрання чинності рішенням суду про його скасування чи з самого початку існування оскаржуваного рішення (з моменту прийняття уповноваженим СПА цього рішення).

Судова практика ВАСУ та КАС ВС є однозначною у вирішенні даного питання. Так, у постанові ВАСУ від 09.06.2016 року у справі № К/800/7520/16 [129] зазначено: «У разі визнання незаконним (протиправним) *індивідуальний акт є таким, що не діє, з моменту його прийняття*, а нормативно-правовий, якщо інше не встановлено законом або не зазначено судом, втрачає чинність після набрання законної сили судовим рішенням». Аналогічна позиція викладена у постанові КАС ВС від 14.11.2018 року у справі № 604/476/17 [130].

Однак, такий підхід, на нашу думку, є неприйнятним для визначення моменту втрати чинності рішенням про внесення надавача ЕДП до довірчого списку. Адже за такого підходу скасування вказаного рішення потягне за собою втрату надавачем ЕДП статусу «кваліфікованого» з моменту отримання такого статусу; тобто він вважатиметься таким, що ніколи не мав статусу «кваліфікованого». Внаслідок цього особи, які отримали кваліфіковані ЕДП у такого надавача, будуть позбавлені тих переваг, на які можуть розраховувати користувачі кваліфікованих ЕДП, а підписані ними чи за їх участю документи (правочини чи адміністративні акти) можуть бути визнані нечинними з підстав, незалежних від волі таких осіб.

У зв’язку з цим пропонуємо доповнити ч. 6 ст. 30 Закону України «Про електронні довірчі послуги» реченням наступного змісту: «Рішення контролюючого органу або засвідчувального центру у випадку його скасування вважається скасованим з моменту набрання судовим рішенням законної сили».

б) Інструменти, які використовуються з метою регулювання правовідносин щодо *безпосереднього провадження діяльності з надання кваліфікованих ЕДП*.

Одним з інструментів, що використовується СПА на досліджуваному нами етапі правовідносин, є фактичні дії щодо адміністрування реєстрів [7, с. 187] – *ведення довірчого списку*.

Довірчий список покликаний, на нашу думку, виконувати кілька завдань. Перш за все, його завданням є зміцнення довіри між учасниками ринку, адже довірчі списки є показником кваліфікованого статусу надавача довірчих послуг, що

зазначено у п. 46 Преамбули Регламенту № 910/2014 [306]. Крім цього, він покликаний стимулювати надавача ЕДП дотримуватися законодавства у цій сфері, адже виключення особи з довірчого списку унеможливить подальше здійснення нею діяльності з надання кваліфікованих ЕДП.

Однак, найбільш поширеними інструментами регулювання правовідносин щодо безпосереднього провадження діяльності щодо надання кваліфікованих довірчих послуг є *адміністративні акти та фактичні дії*, що використовуються контролюючими органами України та Держав-членів ЄС під час здійснення ними *контрольних, наглядових повноважень*.

Державний контроль, нагляд у сфері надання адміністративних послуг спрямований на забезпечення законності, дисципліни та дотримання стандартів, норм і правил надання відповідних послуг [31, с. 293], а тому дослідження особливостей реалізації публічною адміністрацією своїх повноважень у цій сфері має важливе значення для вдосконалення механізму адміністративно-правового регулювання безпосереднього провадження діяльності з надання ЕДП.

В нормах законодавства України, в тому числі у сфері надання ЕДП, поняття «нагляд» та «контроль» доволі часто використовуються як взаємозамінні та синонімічні, свідченням чого є законодавчі конструкції, зокрема, статей 33-34 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139]. При цьому, ані норми вказаного Закону, ані норми Порядку перевірки дотримання вимог законодавства у сфері ЕДП, затверджених постановою КМУ від 07.11.2018 року № 992 [142], не містять визначення понять «нагляд» чи «контроль». Бланкетна норма статті 33 Закону України «Про електронні довірчі послуги» вказує, що заходи державного нагляду (контролю) за дотриманням вимог законодавства у сфері ЕДП здійснюються відповідно до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності». Однак, в нормах цього закону (абз. 2 ст. 1) [169] поняття «нагляд» та «контроль» також не розмежовуються, і вживаються як тотожні.

Системний аналіз наведених норм законодавства України свідчить, що законодавець ані на рівні спеціального правового регулювання у сфері надання

ЕДП, ані на рівні загального правового регулювання у сфері господарської діяльності не здійснив розмежування нагляду та контролю як механізмів діяльності публічної адміністрації. Це зумовлює необхідність звернення до досягнень юридичної науки з метою з'ясування відмінностей між поняттями «нагляд» і «контроль» [52, с. 357].

В цьому контексті заслуговує на увагу підхід О. Ф. Андрійко, яка одним з критеріїв для розмежування згаданих понять визначає відмінність заходів адміністративного впливу на відповідних суб'єктів [9, с. 351]. Підтримуючи в цілому зазначений підхід, А. А. Барікова зазначає, що контрольні заходи, на відміну від наглядових, мають активний втручальний елемент [10, с. 173].

Таким чином, незважаючи на спільну фактичну спрямованість та юридичне призначення нагляду та контролю, можна погодитися з думкою вчених правників про відмінність контролю від державного нагляду [5, с. 348; 57, с. 473] та, відповідно, розглядати нагляд як складову частину контролю у сфері надання ЕДП.

Однак, наразі має місце невизначеність у концептуальних категоріях щодо публічно-управлінської діяльності Держспецзв'язку України. Адже вітчизняний законодавець, визначаючи Держспецзв'язку України контролюючим органом у сфері надання ЕДП, не розмежовує її повноваження у сфері нагляду та контролю. Більше того, профільний Закон України «Про електронні довірчі послуги» містить окремі суперечності, які полягають у тому, що ст. 8 цього Закону вказує, що до повноважень Держспецзв'язку України належить забезпечення державного *контролю* за дотриманням вимог законодавства у сфері ЕДП, тоді як ст. 33 цього ж Закону вказує, що контролюючий орган здійснює *державний нагляд (контроль)* за дотриманням законодавства у даній сфері [139]. У свою чергу, Закон України «Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації України» до завдань Держспецзв'язку України відносить участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері ЕДП (у частині *контролю* за дотриманням вимог законодавства у сфері ЕДП) [134].

На нашу думку, з огляду на наявність серед повноважень Держспецзв'язку України у сфері надання ЕДП активного втручального елементу, вказана

термінологічна проблема в нормах законодавства України має бути вирішена на користь визначення Держспецзв'язку України контролюючим органом з елементами наглядових повноважень, у зв'язку з чим слід внести відповідні зміни до Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139].

Застосування функціонального критерія для визначення предмета та об'єкта контролю у сфері надання ЕДП вказує на загальну нормативну орієнтацію реалізації відповідного механізму на забезпечення реалізації кожною особою права на ЕДП, додержання надавачами кваліфікованих ЕДП законодавства, що регулює ці суспільні відносини.

За такої спрямованості контролю у сфері надання ЕДП його предметом необхідно визнати право особи на ЕДП та інформаційну безпеку учасників правовідносин з надання ЕДП. Тоді як його об'єктом виступає діяльність з надання кваліфікованих ЕДП.

При здійсненні контрольних, наглядових функцій у цій сфері має бути дотримано баланс приватно-правових та публічно-правових інтересів. З одного боку, здійснення контролю, нагляду за діяльністю надавачів ЕДП має забезпечувати реалізацію приватними особами права на отримання якісних довірчих послуг. З іншого боку, контрольно-наглядова діяльність СПА має забезпечувати мінімально можливе втручання в діяльність таких надавачів.

Дослідження особливостей адміністративно-правового регулювання діяльності у сфері надання ЕДП дозволяє констатувати, що перевірки як одна з форм здійснення контрольних повноважень [104, с. 102] є найпоширенішою формою як планових, так і позапланових заходів державного контролю у цій сфері.

Прикладом планових заходів державного контролю за здійсненням діяльності з надання ЕДП можуть бути окремі заходи, передбачені ч. 3 ст. 33 Закону України «Про електронні довірчі послуги», а саме: (1) перевірки кваліфікованого надавача ЕДП; (2) перевірки засвідчувального центру НБУ та ЦЗО.

Тоді як прикладом позапланових заходів державного контролю є (1) перевірки кваліфікованих надавачів ЕДП за їхніми заявами та (2) позапланові перевірки ЦЗО в частині захисту інформації у програмно-технічному комплексі ЦЗО, проведення

яких передбачено частинами 4, 6 ст. 33 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139].

Досліджуючи проблемні аспекти мети здійснення контрольно-наглядової діяльності, О. А. Заярний зазначає, що під час проведення контрольно-наглядових заходів відбувається виявлення можливих фактів протиправної поведінки підконтрольних суб'єктів, встановлюються причини та умови такої поведінки, визначаються можливі ризики переростання її у системну практику порушення норм законодавства або в конкретні інформаційні злочини [57, с. 477]. Дотримуючись схожої правової позиції, В. М. Гаращук висловлює думку, що «контроль» слід тлумачити як спостереження з метою перевірки для протидії чомусь небажаному, виявлення, попередження протиправної поведінки з боку кого-небудь [47, с. 8].

Висловлена О. А. Заярним та В. М. Гаращуком позиція щодо мети та правової природи контрольно-наглядових заходів у цілому дозволяє дисертанту припустити, що наведені вище планові та позапланові заходи державного контролю у сфері надання ЕДП за своєю правовою природою є адміністративно-запобіжними заходами.

Обґрунтованість цього припущення підтверджується підходами вітчизняних дослідників адміністративного права щодо правової природи адміністративно-запобіжних заходів, зокрема, Б. В. Авер'янова [5, с. 416], А. Т. Комзюка [85, с. 86], Р. С. Мельника [104, с. 21], П. В. Діхтієвського [64, с. 50], Т. О. Коломоєць [81, с. 76], К. Ю. Галинської [46, с. 86], І. В. Мельника [103, с. 38] та О. А. Заярного [57, с. 324].

За результатами аналізу та систематизації наукових підходів цих дослідників зазначимо, що наведені у попередніх абзацах планові та позапланові перевірки у сфері ЕДП належать саме до адміністративно-запобіжних заходів в інформаційній сфері, адже (1) проводяться до моменту настання факту протиправної поведінки та з метою її попередження; (2) оформлюються адміністративними актами щодо відповідних суб'єктів правовідносин у сфері надання ЕДП, (3) їх застосування не пов'язано з позбавленням чи тривалим обмеженням діяльності суб'єктів

правовідносин у сфері надання ЕДП, а (4) в результаті їх застосування не накладаються будь-які адміністративні стягнення.

В результаті застосування адміністративно-запобіжних засобів у вигляді перевірок здійснення діяльності з надання ЕДП, уповноваженим органом можуть бути виявлені обставини протиправної поведінки відповідних суб'єктів. За таких обставин виникає потреба у застосуванні іншої групи засобів, а саме: засобів адміністративного припинення.

Адже, як зазначають П. В. Діхтієвський [64, с. 48], Р. С. Мельник [104, с. 27], такі заходи мають на меті припинити вже вчинюване протиправне діяння, ліквідувати протиправну поведінку. Визначаючи підстави застосування засобів адміністративного припинення, О. А. Заярний зауважує, що вони настають за наслідками перевірки, моніторингу діяльності особи, до якої застосовано відповідний засіб примусу [57, с. 329].

З огляду на це, у сфері надання ЕДП до засобів адміністративного припинення можуть бути віднесені ті заходи, які вживаються уповноваженими СПА вже після того, як таким СПА стало відомо про факт здійснення протиправної поведінки суб'єктами правовідносин у сфері надання ЕДП.

Прикладом використання таких засобів у сфері надання ЕДП є *припис контролюючого органу* про усунення виявлених в результаті перевірки порушень.

Направлення подібних за своєю правовою природою вимог (приписів) контролюючим органом передбачено в законодавстві Держав-членів ЄС. Так, ст. XV.26 Кодексу господарського права Бельгії надає право контролюючому органу у випадку виявлення ним порушень у діяльності кваліфікованого надавача ЕДП вимог Регламенту № 910/2014 чи національного законодавства, направити вимогу про виправлення порушень у чітко встановлений контролюючим органом строк, тривалість якого залежить від тяжкості правопорушення [252].

Шляхом застосування таких інструментів держава забезпечує приведення діяльності суб'єктів правовідносин у сфері надання ЕДП до обов'язкових вимог, встановлених нормативно-правовими актами.

Крім цього, як слушно зазначає О. А. Заярний, метою засобів адміністративного припинення в інформаційній сфері є також створення технічних перешкод, які виключають чи істотно ускладнюють вчинення адміністративних інформаційних правопорушень [57, с. 329].

Створення таких технічних перешкод є вкрай важливим і для регулювання діяльності з надання ЕДП, у зв'язку з чим вітчизняний законодавець передбачив такий засіб адміністративного припинення як прийняття контролюючим органом адміністративного акту у формі *рішення про блокування кваліфікованих сертифікатів відкритих ключів* кваліфікованого надавача ЕДП, самопідписаного сертифіката електронної печатки засвідчувального центру, самопідписаного сертифіката електронної печатки ЦЗО в разі, якщо під час перевірки виявлено факти компрометації особистого ключа (п. 2 ч. 5 ст. 33 Закону України «Про електронні довірчі послуги») [139]. Повноваження Держав-членів ЄС врегулювати на національному рівні порядок тимчасового припинення дії таких сертифікатів передбачають ст. 28, 38 Регламенту № 910/2014 [306].

Отже, дослідження механізму використання інструментів діяльності публічної адміністрації у випадку виявлення в результаті проведення перевірки фактів порушень законодавства у сфері надання ЕДП та з метою адміністративного припинення, дозволяє нам окреслити такі ознаки використання цих інструментів: (1) вони застосовуються не лише щодо приватно-правових суб'єктів ринку ЕДП та суб'єктів делегованих повноважень, а й щодо органів державної влади; (2) застосовуються лише за наявності зафіксованого факту порушення законодавства у сфері надання ЕДП, виявленого, зокрема, в результаті проведення перевірки; (3) супроводжуються створенням технічних перешкод шляхом блокування кваліфікованих сертифікатів відкритих ключів; (4) застосовуються з метою недопущення переростання конфліктів за участю суб'єктів діяльності у сфері надання ЕДП в адміністративні правопорушення та приведення вказаної діяльності до нормативних вимог, що висуваються до неї.

Узагальнення результатів дослідження особливостей застосування інструментів адміністративно-правового регулювання правовідносин щодо

безпосереднього провадження діяльності щодо надання кваліфікованих ЕДП дозволяє констатувати, що такими інструментами є фактичні дії у вигляді адміністрування довірчого списку, планових і позапланових перевірок надавачів кваліфікованих ЕДП та органів публічної влади, використання яких за своєю суттю є вжиттям адміністративно-запобіжних заходів. Поряд з цим, на досліджуваному етапі застосовуються й інші інструменти публічного адміністрування, такі як направлення контролюючим органом приписів про усунення порушень законодавства у сфері надання ЕДП та створення технічних перешкод для вчинення правопорушень у цій сфері. Мета їх застосування та правова природа дозволила дисертанту визначити їх як засоби адміністративного припинення.

Сучасний стан адміністративного законодавства в Україні дозволив науковцям констатувати, що дія засобів адміністративного припинення, як правило, не охоплює своїм впливом діяльність публічної адміністрації, у зв'язку з чим поза їх впливом залишається протиправна поведінка посадових осіб СПА на стадії переростання причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних інформаційних правопорушень, у правові конфлікти [57, с. 331, 554]. Однак, окреслений нами перелік засобів адміністративного припинення у сфері ЕДП дозволяє дійти висновку, що ця проблема у сфері ЕДП була частково вирішена шляхом поширення засобів адміністративного припинення і на діяльність СПА.

Адже приписи Держспецзв'язку України про усунення виявлених в результаті перевірки порушень законодавства є адміністративними актами індивідуальної дії, що адресовані не лише суб'єктам приватного права, а й органам публічної влади – Мінцифри та НБУ, що вбачається зі змісту ч. 6 ст. 33, ч. 1 ст. 34 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139], підпункту 15 пункту 37 Порядку перевірки дотримання вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг [142].

Однак, конструкція вказаних норм дозволяє дійти висновку про виключно рекомендаційний характер приписів для цих СПА, що є неприпустимим з огляду на важливість рівня захисту даних в їхніх інформаційних системах для функціонування ринку ЕДП в Україні [19, с. 248].

Тому, з метою забезпечення ефективності контролю Держспецзв'язку України за діяльністю Мінцифри України та НБУ в частині захисту інформації у програмно-технічних комплексах слід законодавчо закріпити обов'язковість приписів цього контролюючого органу для виконання Мінцифри та НБУ. Враховуючи зазначене, пропонуємо абз. 3 ч. 1 ст. 34 Закону України «Про електронні довірчі послуги» викласти в такій редакції: «у разі виявлення порушень вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг видавати обов'язкові для виконання центральним засвідчувальним органом, засвідчувальним центром, кваліфікованими надавачами електронних довірчих послуг приписи про усунення порушень і визначати строк усунення виявлених порушень». Крім цього, абз. 2 ч. 6 ст. 33 Закону України «Про електронні довірчі послуги» пропонуємо викласти в наступній редакції: «У разі виявлення порушень вимог, встановлених законодавством для центрального засвідчувального органу, контролюючий орган інформує Кабінет Міністрів України про виявлені порушення та видає обов'язковий до виконання центральним засвідчувальним органом припис щодо усунення цих порушень».

Однак, на нашу думку, ефективність застосування деяких зазначених інструментів адміністративно-правового регулювання правовідносин щодо безпосереднього провадження діяльності щодо надання кваліфікованих ЕДП, перш за все *приписів контролюючого органу* про усунення порушень законодавства у сфері надання ЕДП, великою мірою залежить не лише від нормативного закріплення їх обов'язковості для органів публічної влади, що було обґрунтовано вище, але також від забезпеченості виконання цього припису санкцією адміністративно-правової норми.

Такий висновок ґрунтується на підходах вітчизняних дослідників науковців, які зауважують, що заходи адміністративної відповідальності, зокрема, адміністративні штрафи, мають високе стимулююче значення для забезпечення законності та дисципліни у галузі діяльності публічної адміністрації [84, с. 6], а метою адміністративної відповідальності є не лише покарання порушника, а й попередження (запобігання) вчиненню адміністративних правопорушень у майбутньому [191, с. 5; 97, с. 173; 15, с. 31].

Такий широкий підхід до розуміння правової природи та завдань адміністративної відповідальності зумовлює потребу у використанні засобів адміністративної відповідальності для здійснення публічною адміністрацією ефективного регулювання суспільних відносин у сфері надання ЕДП.

З метою розширення стимуюючого впливу на суб'єктів здійснення діяльності з надання ЕДП та належного виконання ними приписів контролюючого органу законодавство України допускає накладення адміністративних штрафів за їх невиконання.

Прикладом такої норми є ст. 188-31 КУпАП (Невиконання законних вимог посадових осіб органів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України) [79].

Однак, сучасний стан правого регулювання відносин, що складаються з приводу стимулювання суб'єктів правовідносин у сфері надання ЕДП до виконання приписів контролюючого органу, дозволяє окреслити окремі правові проблеми, пов'язані з неналежним закріпленням в адміністративно-деліктних нормах: (1) складу адміністративного правопорушення, пов'язаного з невиконанням таких приписів, та (2) санкцій, які зможуть забезпечувати виконання цих приписів.

Керуючись цією тезою, зауважимо, що особливістю адміністративних правовідносин у сфері надання ЕДП є те, що їх суб'єктами є переважно юридичні особи, які, здійснюючи інформаційну діяльність з надання ЕДП, набувають ознак спеціального суб'єкта інформаційно-правових відносин.

Однак, норми КУпАП [79], прямо не визнають юридичних осіб суб'єктами адміністративних правопорушень. Зазначене, на нашу думку, є суттєвим недоліком вітчизняного адміністративно-деліктного законодавства.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу думка Н. Ю. Хаманевої, яка зазначає, що встановлення адміністративної відповідальності для юридичних осіб є одним із необхідних засобів забезпечення виконання покладених на них обов'язків [219, с. 6].

Виходячи з цього, норма статті 188-31 КУпАП повинна передбачати можливість накладення стягнень не лише на посадових осіб відповідних

юридичних осіб, а й безпосередньо на юридичних осіб-учасників відповідних правовідносин.

Крім цього, особливості правовідносин у сфері надання ЕДП, які полягають у законодавчо передбаченій можливості фізичної особи-підприємця набути статусу кваліфікованого надавача ЕДП (ч. 1 ст. 30 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [138]), зумовлюють актуальність дослідження проблематики притягнення цього суб'єкта правовідносин до адміністративної відповідальності за невиконання припису контролюючого органу.

Разом з одержанням дозволу на здійснення інформаційної діяльності з надання кваліфікованих ЕДП, фізична особа-підприємець набуває спеціальної правосуб'єктності, а тому вона може бути спеціальним суб'єктом адміністративних правопорушень у сфері надання ЕДП.

Однак, з огляду на те, що фізична особа-підприємець визнається спеціальним суб'єктом адміністративного інформаційного правопорушення лише за наявності прямої вказівки про це в спеціальній нормі КУпАП [58, с. 98], ми вважаємо за доцільне прямо передбачити у санкції норми статті 188-31 КУпАП можливість накладення штрафу на фізичну особу-підприємця.

Крім цього, враховуючи розвинену у нашому дослідженні концепцію держави як безпосереднього надавача кваліфікованих ЕДП приватним особам, а також з огляду на те, що п. 1 ч. 5 ст. 33 Закону України «Про електронні довірчі послуги» надає Держспецзв'язку України право вимагати від СПА, які виконують функції ЦЗО або засвідчувального центру, усунути порушення вимог законодавства у сфері ЕДП в установлений приписом строк [139], набуває важливості проблема поширення дії норми ст. 188-31 КУпАП на цих СПА та на їх посадових осіб.

Досліджуючи вказану проблематику, О. А. Заярний пропонує змістити акцент у визначенні поняття «суб'єкт адміністративного інформаційного правопорушення» із загальних ознак деліктоздатності фізичної особи на відповідні властивості, які характеризують, зокрема, посадових та службових осіб СПА, підприємств, установ та організацій, самого суб'єкта публічної адміністрації [57, с. 188].

У зв’язку з цим слід враховувати, що на СПА, які виконують функції ЦЗО чи засвідчувального центру, нормами законодавства та умовами адміністративних договорів покладаються обов’язки щодо реалізації активної поведінки для задоволення інтересів приватних осіб – користувачів ЕДП. А отже, такий правовий статус відповідних СПА зумовлює можливість набуття ними ознак суб’єкта адміністративного інформаційного правопорушення.

З огляду на це зазначені СПА повинні бути суб’єктом адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 188-31 КУпАП [79].

Однак, тлумачення закріпленого у ст. 9 КУпАП [79] визначення адміністративного правопорушення дозволяє констатувати, що суб’єктом цього правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 188-31 КУпАП, є саме фізична особа, що фактично унеможливлює притягнення СПА до адміністративної відповідальності.

Тому ми підтримуємо висловлений у науковій літературі погляд, що законодавчого вирішення вимагає проблема переосмислення юридичної сутності самого поняття «суб’єкт адміністративного інформаційного правопорушення» на основі конституційного принципу відповідальності держави перед людиною за свою діяльність [57, с. 193], що дозволить накладати адміністративні стягнення на суб’єктів владних повноважень як на суб’єктів правовідносин у сфері надання ЕДП у випадку невиконання ними припису Держспецзв’язку України.

Об’єктивна сторона адміністративного інформаційного правопорушення є невід’ємним складником адміністративного інформаційного правопорушення, відсутність якого виключає його склад [55, с. 134]. Тому уточнення потребує також об’єктивна сторона правопорушення, передбаченого ст. 188-31 КУпАП.

Внаслідок розширення видів інформаційних, зокрема, адміністративних правопорушень, проведення нових, раніше не відомих операцій з інформацією, інформаційними ресурсами [57, с. 152], диспозиція норми ст. 188-31 КУпАП не містить усього переліку протиправних дій, з метою усунення яких можуть видаватися приписи контролюючого органу у сфері ЕДП.

До прикладу, диспозиція цієї статті дозволяє накласти штраф за невиконання вимог посадових осіб Держспецзв’язку України щодо усунення порушень

законодавства у сфері надання послуг лише електронного цифрового підпису [79]. Однак, сучасний стан нормативно-правового регулювання відносин у сфері надання ЕДП в Україні та Державах-членах ЄС свідчить про суттєве розширення переліку ЕДП, надання яких врегульовано на законодавчому рівні [22, с. 23].

Цим, на нашу думку, зумовлюється необхідність розширення сфери дії ст. 188-31 КУпАП, зокрема, потребує розширення об'єктивна сторона правопорушення, передбаченого цією нормою.

Незважаючи на те, що вказівка на посадову чи службову особу в адміністративно-деліктній нормі пов'язується, зокрема, із встановленням більш високих розмірів адміністративних покарань [57, с. 179], ч. 1 ст. 188-31 КУпАП в чинній редакції, передбачаючи накладення штрафу саме на посадових та службових осіб, встановлює розмір цього штрафу у розмірі від п'ятдесяти до лише ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Слід зауважити, що порушення, які можуть вчинятися як кваліфікованими надавачами ЕДП, так і Мінцифри як ЦЗО чи засвідчувальним центром НБУ, можуть полягати, зокрема, у порушенні вимог до умов експлуатації систем захисту інформації інформаційно-телекомунікаційних систем чи у вчиненні інших дій, що призводять до компрометації особистого ключа цих суб'єктів. На нашу думку, вчинення таких дій суперечить встановленому в державі публічному інформаційному правопорядку та може призвести не лише до витоку персональних даних сотень тисяч користувачів, а й до протиправного використання ідентифікаційних даних цих користувачів іншими особами для того, щоб видати себе за інших осіб, ніж вони є насправді.

Тому такі адміністративні правопорушення як невиконання приписів Держспецзв'язку України суб'єктами правовідносин у сфері надання ЕДП не можуть каратися штрафом у розмірі до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, що зумовлює необхідність посилення санкцій за ст. 188-31 КУпАП.

У зв'язку цим, а також з огляду на необхідність розширення переліку суб'єктів адміністративного правопорушення за ст. 188-31 КУпАП та уточнення об'єктивної сторони вказаного адміністративного правопорушення, яка була обґрунтована

нами у цій роботі, пропонуємо викласти ч. 1 ст. 188-31 КУпАП в наступній редакції: «Невиконання законних вимог посадових осіб органів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України щодо усунення порушень законодавства про криптографічний та технічний захист державних інформаційних ресурсів, або інформації з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, та законодавства у сфері *надання електронних довірчих послуг*, а також створення інших перешкод для виконання покладених на них обов'язків - тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, *фізичних осіб-підприємців, центральний засвідчувальний орган, засвідчувальний центр* та їх посадових осіб від п'ятдесяти до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян».

Затвердження норми ст. 188-31 КУпАП у вказаній редакції, на думку дисертанта, сприятиме ефективності застосування припису контролюючого органу про усунення порушень у сфері надання ЕДП як одного з інструментів адміністративно-правового регулювання безпосереднього провадження діяльності з надання ЕДП. Розширення кола суб’єктів адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 188-31 КУпАП, та уточнення його об’єктивної сторони дозволить посилити стимулюючий вплив як на фізичних-осіб підприємців, юридичних осіб - кваліфікованих надавачів ЕДП, так і на органи публічної влади, які є адресатами припису контролюючого органу.

в) Інструменти, які використовуються з метою регулювання правовідносин щодо *припинення права здійснювати діяльність у сфері надання кваліфікованих ЕДП.*

З метою регулювання цих правовідносин відповідні СПА використовують переважно адміністративні акти, які, в той же час, можуть ухвалюватися в результаті як заявних, так і втручальних адміністративних процедур.

Системний аналіз норм законодавства України, які регулюють здійснення цих адміністративних процедур, а також норм Регламенту № 910/2014 та національного

законодавства Держав-членів ЄС, дозволяє нам виділити ключові відмінності між заявною та втручальною процедурами припинення діяльності з надання ЕДП.

По-перше, втручальна процедура не передбачає підготовку надавачем ЕДП та погодження відповідним СПА плану припинення діяльності з надання кваліфікованих ЕДП.

По-друге, початок заявної процедури пов'язаний з прийняттям приватною особою (надавачем ЕДП) власного рішення про припинення надання кваліфікованих ЕДП та його оприлюдненням. Тоді як початок втручальної процедури, який, за загальним правилом, обумовлюється ініціативою адміністративного органу у зв’язку з настанням певної об’єктивної події чи прийняттям політичного рішення [4, с. 25], у сфері ЕДП пов'язаний з настанням певних подій (зокрема, з державною реєстрацією припинення підприємницької діяльності надавача) або з діями СПА (зокрема, із виключенням надавача ЕДП з довірчого списку).

Насамкінець, *по-третє,* під час заявної процедури приймається адміністративний акт у формі рішення щодо припинення надання ЕДП кваліфікованим надавачем, тоді як під час втручальної процедури приймається адміністративний акт у формі рішення про виключення надавача з довірчого списку.

Адміністративні норми, які уможливлюють прийняття рішення про виключення надавача ЕДП з довірчого списку, містяться як у законодавчих актах Держав-членів ЄС, так і в законодавчих актах України.

До прикладу, п. 3 ч. 5 ст. 33 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139], ст. XV.26 Кодексу господарського права Бельгії [252] передбачають, що вчинення окремих адміністративних правопорушень має наслідком постановлення контролюючим органом адміністративного акту, спрямованого на виключення кваліфікованого надавача ЕДП з довірчого списку.

Аналіз диспозицій зазначених норм законодавства України та Держав-членів ЄС, які містять підстави прийняття рішення про виключення кваліфікованого надавача ЕДП з довірчого списку, свідчить, що такими підставами є факти

вчинення порушень правил здійснення діяльності у сфері надання кваліфікованих ЕДП, а самі порушення за своєю галузевою природою є адміністративними інформаційними правопорушеннями, які виражаються у (1) порушенні встановленого актами законодавства України правового режиму інформаційних ресурсів та технологій, порушенні суспільного інформаційного правопорядку та (2) посяганні на об'єкти права власності в інформаційній сфері.

Крім цього, за своєю правовою природою виключення надавача ЕДП з довірчого списку, на нашу думку, є позбавленням спеціального права – права надавати кваліфіковані ЕДП, яке надано саме кваліфікованим надавачам ЕДП. Адже наявність в особи статусу кваліфікованого надавача ЕДП обумовлено обставиною включення його до довірчого списку.

У зв'язку з цим, на думку дисертанта, виключення кваліфікованого надавача ЕДП з довірчого списку є заходом адміністративної відповідальності. Такий висновок обґрунтований тим, що підставою виключення з довірчого списку є вчинення адміністративного інформаційного правопорушення кваліфікованим надавачем ЕДП, а наслідком такого виключення є постановлення кваліфікованого надавача ЕДП у невигідний організаційний стан, який унеможливлює здійснення ним відповідної діяльності і в результаті виключає можливість вчинення таким надавачем протиправного діяння у сфері ЕДП у майбутньому.

Таким чином, незважаючи на те, що найпоширенішими видами покарань за адміністративні правопорушення в інформаційній сфері є майнові покарання, передусім штрафні [52, с. 409-411], аналіз адміністративно-правового регулювання відносин щодо припинення діяльності з надання кваліфікованих ЕДП в Україні та Державах-членах ЄС дозволяє нам дійти висновку, що виключення кваліфікованого надавача ЕДП з довірчого списку як форма притягнення учасників інформаційних правовідносин у сфері надання ЕДП до адміністративної відповідальності спричиняє настання для них негативних наслідків перш за все організаційного характеру.

Отже, підстави та наслідки прийняття рішення про виключення кваліфікованого надавача ЕДП з довірчого списку як інструмента адміністративно-

правового регулювання припинення діяльності з надання ЕДП за наслідками втручальної процедури дозволяє обґрунтувати його спрямованість не лише на покарання суб'єктів адміністративних правопорушень у сфері ЕДП, а передусім на запобігання вчинення ними адміністративних інформаційних правопорушень у сфері надання ЕДП у майбутньому, а втручальні адміністративні процедури припинення діяльності з надання ЕДП віднести до адміністративних процедур щодо притягнення до адміністративної відповідальності.

За результатами аналізу адміністративних процедур щодо припинення діяльності з надання кваліфікованих ЕДП нами було виявлено ряд недоліків адміністративно-правового регулювання у даній сфері, напрями вдосконалення якого ми пропонуємо далі.

По-перше, системний аналіз переліку порушень, які є підставами виключення кваліфікованого надавача ЕДП з довірчого списку, дозволяє нам зробити висновок, що застосуванню лише однієї з них (підстав) передує вжиття засобів адміністративного припинення шляхом винесення припису про усунення порушень. Тобто, у більшості випадків рішення про виключення особи з довірчого списку приймається без попереднього надання особі права виправити допущені нею порушення самостійно.

Такий стан правового регулювання є порушенням вимог щодо прийняття (видання) адміністративного акту пропорційно, тобто шляхом обирання найменш «шкідливих» засобів для досягнення суспільно-корисних цілей [105, с. 274]. Крім цього, він не відповідає одній з цілей адміністративно-правового регулювання – лібералізації державного контролю [10, с. 174].

Вважаємо, що досягнення цілі у вигляді адміністративно-правової охорони соціальних цінностей, які функціонують у сфері надання ЕДП, в ряді випадків було б можливим шляхом застосування не заходів адміністративної відповідальності шляхом виключення кваліфікованого надавача ЕДП з довірчого списку, а шляхом попереднього винесення контролюючим органом припису про усунення виявлених порушень.

До прикладу, порушення вимог до умов експлуатації комплексної системи захисту інформації інформаційно-телекомунікаційної системи кваліфікованого надавача ЕДП, які згідно з абз. 5 п. 3 ч. 5 ст. 33 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139] є підставою для виключення надавача з довірчого списку, вочевидь могли б бути самостійно усунуті кваліфікованим надавачем ЕДП за результатами винесення контролюючим органом відповідного припису. І лише у випадку неусунення вказаних порушень, викладених у приписі, доцільно застосовувати до кваліфікованих надавачів ЕДП більш жорсткі заходи впливу у вигляді їх виключення з довірчого списку.

Саме такий алгоритм дій СПА застосовується в Державах-членах ЄС. До прикладу, норми ст. 29 Закону Люксембургу про електронну комерцію [290] чи ст. XII.26 Кодексу господарського права Бельгії [272, с. 43] дозволяють виключення кваліфікованого надавача ЕДП з відповідного списку лише за умови невиконання попередньо направленого йому припису у встановлений строк.

У зв’язку з цим, задля дотримання принципів адміністративних процедур та лібералізації державного контролю ми пропонуємо виключити абзаци четвертий-п’ятий пункту 3 частини 5 статті 33 Закону України «Про електронні довірчі послуги» задля того, щоб зменшити кількість підстав виключення кваліфікованого надавача ЕДП з довірчого списку та надати кваліфікованому надавачу ЕДП можливість самостійно виправити зазначені у цих абзацах порушення у строк, встановлений у попередньо направленому контролюючим органом приписі.

По-друге, законодавство України не врегульовує момент (дату) припинення надання кваліфікованих ЕДП у випадку застосування втручальної процедури. Так, виходячи зі змісту ч. 5 ст. 31 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [138], момент припинення такої діяльності пов’язується виключно з юридичним фактом – спливом трьох місяців з моменту опублікування повідомлення про припинення надання ЕДП кваліфікованим надавачем ЕДП.

Однак, виходячи зі змісту ч. 4 ст. 31 Закону України «Про електронні довірчі послуги», опублікування такого повідомлення здійснюється лише у випадку припинення діяльності з надання ЕДП надавачем за власною ініціативною

(заявою). Таким чином, момент припинення надання кваліфікованих ЕДП за результатами втручальної адміністративної процедури є неврегульованим.

Тому пропонуємо викласти ч. 5 ст. 31 Закону України «Про електронні довірчі послуги» в наступній редакції: «Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг припиняє свою діяльність з надання кваліфікованих електронних довірчих послуг через три місяці з дня опублікування відповідно центральним засвідчувальним органом або засвідчувальним центром на своєму офіційному веб-сайті повідомлення про припинення надання кваліфікованих електронних довірчих послуг кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг, а у випадку прийняття рішення про виключення кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг з Довірчого списку – з моменту набрання чинності таким рішенням». Такий скорочений строк настання моменту припинення діяльності з надання ЕДП у випадку прийняття рішення про виключення особи з довірчого списку обумовлений тим, що у випадку припинення діяльності з цієї підстави на надавача не покладається обов’язок з підготовки плану припинення діяльності та погодження цього плану з відповідними СПА.

По-третє, залишається неврегульованою процедура передачі Мінцифри як ЦЗО чи засвідчувальному центру НБУ документів у разі припинення надання ЕДП з підстав настання смерті кваліфікованого надавача ЕДП (фізичної особи - підприємця) (ч. 9 ст. 30 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139]). Врегульовані вітчизняним законодавцем процедури передання відповідних документів вимагають вчинення активних дій надавачем, які, однак, не можуть бути ним вчинені у разі смерті.

Тому Законом України «Про електронні довірчі послуги» має бути врегульована процедура передання відповідних документів надавача кваліфікованих ЕДП до уповноважених СПА у випадку припинення надання кваліфікованих ЕДП з підстав настання смерті кваліфікованого надавача ЕДП.

Насамкінець, *по-четверте,* законодавство України містить окремі неузгодженості у регулюванні підстав ініціювання втручальної адміністративної процедури щодо позбавлення особи права надавати кваліфіковані ЕДП.

Так, нам видається некоректним виклад законодавцем правових норм, за якого серед підстав припинення надавачем кваліфікованих ЕДП його діяльності у ч. 1 ст. 31 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139] зазначено таку підставу як «прийняття центральним засвідчувальним органом рішення про виключення його з Довірчого списку», поряд та на одному рівні з такими підставами як (1) «державна реєстрація припинення підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця чи припинення діяльності юридичної особи» та (2) «набрання законної сили рішенням суду про виключення кваліфікованого надавача ЕДП з Довірчого списку, оголошення його померлим, визнання безвісно відсутнім, недієздатним, обмеження його цивільної дієздатності, визнання його банкрутом». Адже ці дві підстави самі по собі вже мають наслідком прийняття рішення про виключення кваліфікованого надавача ЕДП з довірчого списку.

Тому ми пропонуємо виключити словосполучення «припинення діяльності кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг (державної реєстрації припинення підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця чи припинення діяльності в установленому законодавством порядку юридичної особи)» та «набрання законної сили рішенням суду про виключення його з Довірчого списку, оголошення його померлим, визнання безвісно відсутнім, недієздатним, обмеження його цивільної дієздатності, визнання його банкрутом» з ч. 1 ст. 31 Закону України «Про електронні довірчі послуги», оскільки наявність цих юридичних фактів як самостійних підстав припинення діяльності з надання ЕДП видається зайвою.

Крім цього, розміщення ч. 9 ст. 30 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139], яка містить перелік підстав прийняття рішення про виключення надавача ЕДП з довірчого списку, в межах ст. 30 цього Закону з назвою «Набуття статусу кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг», є недоречним. Адже прийняття рішення про виключення кваліфікованого надавача ЕДП має наслідком не набуття статусу кваліфікованого надавача ЕДП, а припинення такого статусу та відповідної діяльності. Тоді як правовідносини щодо припинення цієї діяльності є предметом регулювання ст. 31 даного Закону.

Тому пропонуємо виключити частину 9 статті 30 Закону України «Про електронні довірчі послуги». Натомість статтю 31 цього закону пропонуємо після частини першої доповнити новою частиною такого змісту, який відповідає змісту чинної частини дев'ятої статті 30 Закону України «Про електронні довірчі послуги», а частини другу-тринадцяту статті 31 Закону України «Про електронні довірчі послуги» вважати частинами третьою-чотирнадцятою відповідно.

Отже, за результатами дослідження інструментів адміністративно-правового регулювання правовідносин у сфері надання ЕДП було доведено, що адміністративно-правове регулювання цієї галузі інформаційної діяльності є важливою умовою підтримання публічного правопорядку в Україні.

У зв'язку з цим, перед державою постають численні завдання, спрямовані на вдосконалення адміністративно-правового регулювання цієї галузі інформаційної діяльності. З одного боку, вони стосуються: (1) необхідності приведення законодавства України у відповідність до acquis communautaire, задля усунення корупціогенних факторів у нормах законів; (2) приведення повноважень СПА у відповідність до мети, з якою створювались ці СПА; (3) приведення адміністративних процедур набуття та припинення права на заняття діяльністю з надання ЕДП до таких принципів адміністративних процедур як пропорційність прийняття адміністративних актів та їх прийняття з урахуванням права особи на участь у процесі його прийняття.

За результатами аналізу проблем, пов'язаних з ефективністю впливу припису контролюючого органу на суб'єктів правовідносин у сфері ЕДП, було обґрунтовано доцільність перегляду закріпленого у нормах КУпАП складу адміністративного інформаційного правопорушення, пов'язаного з невиконанням цього припису. Метою такого перегляду є узгодження складу цього правопорушення з новими напрямками діяльності у сфері надання ЕДП, розширення переліку суб'єктів цього правопорушення шляхом включення до його орбіти не лише фізичних осіб приватного права, а й фізичних осіб-підприємців, посадових осіб СПА та безпосередньо СПА, а також посилення санкцій за його вчинення.

Висновки до розділу 2.

Проведене дослідження механізму адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. Визначено, що механізм адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП являє собою систему засобів та інструментів адміністративно-правового регулювання, за допомогою яких на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, СПА здійснюють правовий вплив на діяльність інших суб'єктів правовідносин у сфері надання ЕДП.

Виявлено, що з-поміж правових норм, за допомогою яких здійснюється правове регулювання у сфері ЕДП в Україні, адміністративно-правовими є норми, які (1) регулюють адміністративні процедури набуття та припинення суб'єктами господарювання правового статусу кваліфікованого надавача ЕДП; (2) визначають компетенцію СПА у сфері адміністративно-правового регулювання надання ЕДП; (3) встановлюють підстави та порядок притягнення кваліфікованих надавачів ЕДП до адміністративної відповідальності; (4) визначають розміри та види адміністративних санкцій; (5) встановлюють підстави та порядок адміністративного оскарження дій (бездіяльності) надавачів ЕДП чи СПА та (6) закріплюють обов'язки СПА перед приватними особами під час використання ЕДП.

2. На підставі окреслених у науці адміністративного права ознак адміністративно-правових відносин як родового поняття було виділено особливості цих відносин у сфері надання ЕДП та визначено, що правовідносинами у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП є врегульовані нормами адміністративного права нормативні моделі суспільних відносин між суб'єктами адміністративного права, які пов'язані з реалізацією та захистом права особи на ЕДП, з виконанням публічних завдань щодо забезпечення доступності і зручності отримання адміністративних послуг, та мають своєю основою публічний інтерес, який полягає у побудові довіри в онлайн-середовищі в цілому та належному регулюванні ринку ЕДП зокрема. Встановлено, що у сфері надання ЕДП виникають як регулятивні адміністративні правовідносини, так і адміністративно-деліктні

правовідносини, як вертикальні, так і горизонтальні правовідносини, з превалюванням останніх.

Проведено аналіз та визначено особливості правового статусу користувачів ЕДП, надавачів ЕДП та держави в особі органів публічної влади як суб'єктів адміністративних правовідносин у сфері надання ЕДП. Виходячи з особливостей об'єкта правовідносин у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП в Україні встановлено, що суб'єктами цих правовідносин є не будь-які надавачі ЕДП, а лише кваліфіковані надавачі ЕДП. В той же час, за результатами досліджень західноєвропейських науковців запропоновано поширити сферу адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП на діяльність з надання *не*кваліфікованих ЕДП.

3. Розкрито особливості використання інструментів публічного адміністрування під час адміністративно-правового регулювання різних видів правовідносин у сфері надання ЕДП: (1) правовідносин з набуття приватними особами права надавати кваліфіковані ЕДП; (2) правовідносин, пов'язаних з безпосереднім провадженням діяльності з надання кваліфікованих ЕДП та (3) правовідносин, пов'язаних з припиненням права надавати кваліфіковані ЕДП.

Сформульовано позицію про те, що адміністративно-правове регулювання у сфері правовідносин з отримання приватними особами доступу на ринок кваліфікованих ЕДП, з огляду на технологічні особливості процедури їх надання, не може мати ознаки загального дозволу, що також унеможливлює застосування принципу мовчазної згоди публічної адміністрації у його традиційному розумінні.

Визначено, що предметом контролю у сфері надання ЕДП є забезпечення реалізації права особи на ЕДП та права на інформаційну безпеку учасників правовідносин з надання ЕДП, а його об'єктом виступає діяльність з надання кваліфікованих ЕДП. Обґрунтовано, що при здійсненні контрольних, наглядових функцій у цій сфері має бути дотримано баланс приватно-правових та публічно-правових інтересів. З одного боку, здійснення контролю, нагляду за діяльністю надавачів ЕДП має забезпечувати реалізацію приватними особами

права на отримання якісних довірчих послуг. З іншого боку, контрольно-наглядова діяльність СПА має забезпечувати мінімально можливе втручання в діяльність таких надавачів.

Запропоновано напрями вдосконалення адміністративних процедур набуття та припинення права на заняття діяльністю з надання ЕДП шляхом врегулювання (1) моменту втрати чинності окремих адміністративних актів, які опосередковують ці процедури; (2) моменту втрати права на заняття діяльністю з надання ЕДП за наслідком застосування втручальних процедур; (3) процедури передачі уповноваженим СПА документів у разі припинення діяльності з надання ЕДП з підстав настання смерті кваліфікованого надавача ЕДП, а також (4) шляхом упорядкування підстав ініціювання втручальної адміністративної процедури щодо позбавлення особи права надавати ЕДП. Надано конкретні пропозиції щодо підвищення ефективності застосування такого інструменту публічного адміністрування як припису контролюючого органу про усунення порушень у сфері надання кваліфікованих ЕДП.

Розділ 3. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЕЛЕКТРОННІ ДОВІРЧІ ПОСЛУГИ В ОКРЕМИХ СФЕРАХ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ

3.1 Право особи на електронні довірчі послуги та адміністративно-правові гарантії його реалізації

Конституція України у частині 2 статті 3 проголошує, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

Питання прав людини на сьогодні є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики усіх держав світової спільноти. Саме стан справ у сфері прав особи, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства в цілому [37, с. 155].

На думку Ю. С. Шемшученка, права людини – це визначальні засади правового статусу, що належать людині від народження, а тому є природними і невідчужуваними [232]. В науці існують й інші підходи до визначення прав людини: як можливості, необхідні для існування і розвитку людини в певних історичних умовах; як вимоги людини, адресовані державі й суспільству; як певні блага, потреби та інтереси людини тощо [80, с. 5].

Різноманітність поглядів щодо дефініції прав людини зумовила наявність наукового обґрунтування численних критеріїв для їх класифікації.

Відповідно до еволюції розвитку права людини розподіляють на: (1) права першого покоління, тобто політичні, громадянські та особисті права; (2) права другого покоління як комплекс соціально-економічних прав, що стали результатом втілення загальнолюдських цінностей та соціально-демократичних ідей; (3) права третього покоління як комплекс колективних прав, висунутих країнами, які звільнилися від колоніальної залежності [80, с. 6-7].

В науці також існують інші підходи до класифікації прав людини.

Так, за соціальним статусом виділяють права людини, що належать їй з народження, та права людини, які надаються та охороняються державою. Залежно від характеру суб'єктів прав розрізняють права громадян держави; права іноземців; права осіб без громадянства; права осіб із подвійним громадянством [204, с. 160].

За ступенем поширення права людини класифікують на загальні, які поширюються на всіх людей, і спеціальні, які поширюють свою дію на окремі категорії осіб. За кількістю суб'єктів, що реалізують права: індивідуальні та колективні. За характером свободи, відображеної у правах, виділяють негативні права (визначають обов'язки держави чи інших осіб стримуватися від тих або інших дій) і позитивні права (визначають обов'язки держави чи інших осіб здійснювати певні дії) [13, с. 56].

Як зауважують Р. С. Мельник та В. М. Бевзенко, за галузевою правовою природою суб'єктивне право може мати приватну або публічну правову природу. В останньому випадку йдеться про суб'єктивне публічне право – засновану на нормах публічного (адміністративного) права можливість приватної особи вимагати від публічної адміністрації такої поведінки, яка б задовольняла інтереси останньої [105, с. 116].

На думку Н. Б. Мушак, певні досягнення в галузі забезпечення прав людини неминуче призводять до розширення і подальшого вдосконалення системи прав людини [115, с. 299]. Одним з таких результатів розширення системи прав людини, як зауважує Н. І. Ткачук, є поява інформаційних прав людини, які охоплюють не лише можливість «вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію будь-яким способом, на свій вибір» або навіть «можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів», а й усі права і свободи людини і громадянина, що мають інформаційний характер [212, с. 24].

Характеризуючи особливості структури інформаційних прав, слід погодитись з Ю. В. Максименко та В. А. Ліпканом, які визнають, що інформаційні права є значно ширшими щодо права на інформацію, однак основою усіх інформаційних прав є право на інформацію, встановлене в ч. 2 ст. 34 Конституції України. Тоді як

в основі «права особи на інформацію» лежить право людини на доступ (отримання) інформації [96, с. 65-66].

Таким чином, з урахуванням особливостей правової природи ЕДП як об'єкта адміністративно-правового регулювання, в основі якого лежить право особи на інформацію, доходимо висновку, що одним з інформаційних прав є право на ЕДП.

Виходячи з проаналізованих класифікацій прав особи, доцільно виділити ознаки права на ЕДП. Це право поширюється на всіх осіб, в тому числі юридичних, а тому є загальним правом; в кожному конкретному випадку воно може бути реалізовано лише окремою особою, а тому є індивідуальним правом. Право на ЕДП потребує вчинення особою певних дій для його реалізації, а тому є активним суб'єктивним правом; залежно від сфери реалізації цього права воно може бути економічним (наприклад, використання результатів ЕДП в електронній комерції), громадянським (політичним) (наприклад, використання результатів ЕДП під час отримання адміністративних послуг чи під час реалізації виборчого права) тощо. Насамкінець, право на ЕДП є суб'єктивним публічним правом, адже включає в себе право приватної особи вимагати від СПА забезпечувати належне функціонування ринку ЕДП; надавати ЕДП у випадках, встановлених законом, розглядати запити (звернення), подані за допомогою ЕДП тощо.

Аналіз правовідносин, що складаються між користувачами ЕДП та іншими суб'єктами правовідносин у сфері ЕДП, дозволяє виділити такі аспекти суб'єктивного публічного права на довірчі послуги:

- право на отримання ЕДП у відповідності до державних стандартів їх надання, у тому числі, право вільного вибору між отриманням кваліфікованих та некваліфікованих ЕДП;
- право на вільне використання результатів надання ЕДП, з урахуванням обмежень, встановлених законом [26, с. 47];
- право на відмову від отримання та використання ЕДП.

Таким чином, право на ЕДП можна визначити як активне суб'єктивне публічне індивідуальне право кожної фізичної чи юридичної особи, що включає в себе право на отримання ЕДП у відповідності до державних стандартів надання цих послуг,

право вільного вибору між отриманням кваліфікованих чи некваліфікованих ЕДП, право на вільне використання результатів надання ЕДП в різних сферах суспільних відносин, а також на відмову від використання ЕДП, з урахуванням обмежень, встановлених законом.

При цьому, з огляду на те, що права і свободи людини виступають засобом встановлення змісту та спрямованості діяльності держави [57, с. 136], належна реалізація приватними особами права на ЕДП має стати метою правового регулювання у сфері надання ЕДП в цілому та адміністративно-правового регулювання зокрема.

Основна практична цінність прав і свобод людини полягає в їх реальності, тобто в тому, якою мірою проголошені державою права та свободи здійснюються в буденному житті. У зв'язку з цим, Н. М. Пархоменко зауважує, що сутністю гарантій є поєднання індивідуально-вольових та організаційно-владних дій щодо переведення прав особи зі сфери можливого в соціально-правову дійсність, що дає поняття соціально-юридичного механізму реалізації прав і свобод громадян [118, с. 131].

На думку Н. В. Вітрук, під гарантіями прав, обов'язків і законних інтересів особи слід розуміти ті умови й засоби, які забезпечують їх фактичну реалізацію і належну охорону для кожної особи [44, с. 194], з чим погоджуються А. Н. Гайнетдинов [45, с. 34] та О. І. Григораш [50, с. 96].

Система юридичних гарантій як правових засобів реалізації і захисту прав людини і громадянина [180, с. 250] характеризується сукупністю взаємопов'язаних і взаємодіючих нормативно-правових та інституційно-організаційних засобів їх забезпечення [60, с. 145].

Серед науковців – представників конституційного та адміністративного права – склалися різні підходи до класифікації юридичних гарантій. О. Нелін пропонує поділяти правові гарантії на нормативно-правові та організаційно-правові (інституційно-організаційні) [100, с. 10]. Залежно від функцій юридичних гарантій Н. В. Вітрук, Р. А. Ромашов класифікують їх на гарантії реалізації, захисту, охорони прав і свобод особи [44,с. 207; 206, с. 300].

Найбільш практично значущою є класифікація юридичних гарантій залежно від їх нормативного закріплення, за якою виділяють конституційні та галузеві юридичні гарантії [60, с. 145]. Різновидом останніх є гарантії адміністративно-правового забезпечення прав і свобод громадян [66, с. 101].

Виходячи з викладеного, для цілей нашого дослідження визначимо, що адміністративно-правовими гарантіями реалізації права особи на ЕДП є передбачені нормами адміністративного (матеріального і процесуального) права юридичні засоби реалізації права особи на ЕДП.

Дослідження адміністративно-правових гарантій реалізації права особи на ЕДП має практичне значення, адже можливість реалізації цього права приватними особами безпосередньо впливає на правореалізаційний та правозахисний процес під час електронної взаємодії приватних осіб та СПА [25, с. 146]. Тому вважаємо за необхідне надати коротку характеристику найбільш важливим адміністративно-правовим гарантіям реалізації права особи на довірчі послуги.

а) Нормативне закріплення права на електронні довірчі послуги.

Додержання прав і свобод людини залежить від чіткого формулювання норм адміністративного права у текстах нормативних актів [91, с. 17].

Нормою, що закріплює право особи на електронні довірчі послуги, є стаття 12 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139]. На жаль, у статті 12 вказаного Закону закріплено лише один з елементів права на довірчі послуги, а саме: право на отримання ЕДП. Вважаємо, що таке обмежене закріплення права на ЕДП у чинному законодавстві України є його суттєвим недоліком, адже право на отримання ЕДП є лише однією з кількох складових права на довірчі послуги.

Право на отримання ЕДП з одночасним незаконним обмеженням користувачів у праві на використання отриманих ними ЕДП зводило б нанівець реалізацію права на ЕДП.

Тому пропонуємо абз. 2 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про електронні довірчі послуги», яка визначає обсяг права на ЕДП, викласти в такій редакції: «отримання електронних довірчих послуг та вільне використання результатів отриманих електронних довірчих послуг з урахуванням обмежень, встановлених законом».

б) Доступність ЕДП для приватних осіб.

Наявність послуги є необхідною, але не достатньою умовою її споживання. Якщо перед особою, яка бажає отримати послугу, виникають бар'єри (цінові, часові тощо), або ці бар'єри мають інший дискримінаційний характер, то фактично послуга стає доступною тільки певному колу осіб [223, с. 63].

Тому доступність публічної послуги розуміється як фактична можливість фізичних та юридичних осіб звернутися за цією послугою [207, с. 23].

Доступність як гарантія реалізації права на ЕДП має кілька аспектів.

Перший аспект полягає в нормативному закріпленні правового статусу та правовому регулюванні діяльності надавача такої послуги. Адже однією з особливостей ЕДП, яка відрізняє їх від цивільно-правових послуг, є наявність у правовідносинах спеціального суб'єкта – надавача довірчої послуги, якому одночасно довіряють декілька користувачів. При цьому, правовий статус цього суб'єкта, порядок набуття та припинення цього статусу є предметом адміністративно-правового регулювання. Відсутність ринку ЕДП зробила б ці послуги недоступними та призвела б до повної неможливості реалізації права особи на ЕДП, адже зробила б неможливою реалізацію ключового елементу цього права – права особи на отримання ЕДП.

Саме тому, на нашу думку, стаття 4 Закону України «Про електронні довірчі послуги» одним з принципів державного регулювання у сфері ЕДП визначає створення сприятливих та конкурентних умов для розвитку та функціонування сфери ЕДП [139].

Другим аспектом цієї гарантії права на ЕДП є забезпечення рівних умов для всіх суб'єктів звернень (фізичних чи юридичних осіб) щодо отримання довірчої послуги у передбачений спосіб.

З цього приводу європейські дослідники звертають увагу, що правове регулювання у сфері надання ЕДП має бути спрямоване на створення належних умов надання ЕДП особам з обмеженими фізичними можливостями [284, с. 130].

Водночас, ми схиляємось до позиції тих дослідників, які пропонують більш широке розуміння цієї адміністративно-правової гарантії реалізації права особи на

публічні послуги, яке полягає в тому, що публічна послуга повинна бути надана за наявності встановлених у нормативно-правових актах підстав будь-якому користувачу послуги на всій території держави, який звернувся за її наданням, протягом встановленого строку і встановленої якості [74, с. 107]. Саме такий широкий підхід до розуміння доступності публічних послуг ми пропонуємо екстраполювати на правовідносини у сфері надання ЕДП.

в) Заборона відмови у наданні довірчої послуги, крім випадків, прямо передбачених законом.

Враховуючи те, що ЕДП є публічною послугою, то підстави для відмови у наданні такої послуги повинні бути чітко зазначені в нормативно-правових актах. Поряд з цим, законна, обґрунтована та своєчасна відмова у наданні послуги також означає якісну роботу надавача послуги, хоча послугу і не було надано [94, с.207].

На жаль, ця гарантія не закріплена в нормах законів України, адже жоден закон не містить ані переліку підстав для відмови у наданні ЕДП, ані заборони надавачу відмовити у її наданні з підстав, не передбачених законом.

На нашу думку, незаконна відмова у наданні ЕДП в широкому розумінні включає в себе не лише формальну відмову у наданні послуги, а й порушення порядку її надання та отримання. Ця гарантія має також і зворотній аспект, який полягає в забороні надання ЕДП за відсутності наявних для її надання підстав.

Зокрема, передумовою надання будь-якої довірчої послуги особі є ідентифікація та автентифікація останньої [21, с. 255]. Будь-який сумнів надавача ЕДП в належній ідентифікації користувача повинен мати наслідком відмову у наданні йому довірчої послуги. У протилежному випадку особа, яка неправомірно отримала довірчу послугу, використовуючи результати ЕДП (проставляючи електронний підпис, отримуючи електронне рекомендоване відправлення), зможе набувати, змінювати та припиняти права та обов’язки іншої особи без її відома.

Дієвість цієї адміністративно-правової гарантії права особи на ЕДП великою мірою залежить від забезпеченості обов’язку СПА надати довірчу послугу санкцією адміністративно-правової норми.

Адже, як обґрунтовано зауважує Є. О. Легеза, відмова у наданні публічної послуги має ознаки адміністративного правопорушення, за яке законодавством має бути передбачено адміністративну відповідальність [94, с. 255]. Поряд з цим, О. А. Заярний звертає увагу на проблему відсутності адміністративних санкцій за невиконання СПА обов'язків із надання різних публічних інформаційних послуг [56, с. 48]. На жаль, адміністративно-правове регулювання сфери надання ЕДП не є винятком з цього правила.

Адже протиправні дії надавача ЕДП щодо незаконної відмови користувачу у наданні ЕДП не охоплюються тими складами адміністративних правопорушень, які передбачені нормами чинного адміністративно-деліктного законодавства України, в тому числі ст. 156-1 КУпАП [79] чи нормами Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139]. Враховуючи це, ми пропонуємо доповнити КУпАП новою статтею 156-4, яку викласти у такій редакції: «Стаття 156-4. Незаконна відмова у наданні публічної послуги.

Відмова посадових осіб підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності надати фізичній та (або) юридичній особі публічну послугу, якщо надання цієї послуги належить до повноважень такого підприємства, установи чи організації, з підстав, не передбачених законом – тягне за собою накладення на винних посадових осіб підприємства, установи чи організації штрафу у розмірі від двохсот до семисот тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ті самі дії, вчинені повторно протягом року, в якому посадова особа піддавалася адміністративному покаранню, караються штрафом у розмірі від семисот до однієї тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян».

г) Право особи на оскарження неправомірних дій суб'єктів правовідносин у сфері ЕДП.

Забороні незаконної відмови у наданні ЕДП кореспондує право користувача ЕДП оскаржити до суду протиправні дії (бездіяльність) надавача ЕДП чи інших СПА, які є суб'єктами правовідносин у сфері адміністративно-правового регулювання ЕДП, на підставі ст. 55 Конституції України [1]. Адже відмова у наданні публічної послуги є адміністративним правопорушенням – протиправним

винним діянням (бездіяльністю), яке завдає шкоди суспільним відносинам і за яке законодавством передбачено особливий вид державного примусу – адміністративну відповідальність [94, с. 255]. Тоді як передумовою притягнення суб'єкта правовідносин у сфері надання ЕДП до адміністративної відповідальності є можливість оскарження його протиправних дій (бездіяльності).

Право на оскарження неправомірних дій суб'єктів правовідносин у сфері ЕДП належить не лише користувачам ЕДП, а й особам, які мають намір надавати кваліфіковані ЕДП, та надавачам кваліфікованих ЕДП. Такі особи можуть оскаржити до адміністративного суду протиправні дії (бездіяльність) Мінцифри (у випадку відмови внести особу до довірчого списку) чи Держспецзв'язку України (у випадку притягнення особи до адміністративної відповідальності).

В той же час, недоліком правового регулювання правовідносин у сфері надання ЕДП в Україні є відсутність нормативного закріплення права особи на адміністративне (позасудове) оскарження дій кваліфікованих надавачів ЕДП.

Так, п. 4) ч. 4 ст. 33 Закону України «Про електронні довірчі послуги» передбачено, що повідомлення користувачів ЕДП про порушення вимог законодавства кваліфікованим надавачем ЕДП є підставою для ініціювання перевірки такого надавача. Однак, ч. 1 ст. 12 Закону України «Про електронні довірчі послуги» серед вичерпного переліку прав користувачів ЕДП не містить права на подання ними скарг на дії кваліфікованих надавачів ЕДП.

Відсутність такого регулювання робить право на оскарження ілюзорним, адже оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта надання публічної послуги є неможливим за відсутності спеціального правового регулювання порядку оскарження таких дій [94, с. 231]. На нашу думку, Закон України «Про електронні довірчі послуги» має закріплювати право користувачів ЕДП та порядок оскарження ними дій надавача ЕДП та органів, що здійснюють адміністративно-правове регулювання у сфері ЕДП до Держспецзв'язку України на підставі ст. 40 Конституції України.

д) Рівнозначність електронного та паперового документів і процесів їх створення.

Право на використання результатів ЕДП може бути повноцінно реалізовано за умови рівності між електронними та паперовими процесами, зокрема, між електронними та паперовим документом.

Французька дослідниця Марі-Жозе Палас обґрунтовано зазначає, що еквівалентність електронного та паперового документів є одним з невід'ємних прав приватних осіб у їх відносинах зі СПА [304, с. 156].

Рівнозначність електронного та паперового документів і процесів їх створення випливає, перш за все, з теорії функціональних еквівалентів, яка проголошує, що юридична сила документа залежить не від його форми, механізмів створення чи технічних елементів (наявності графічного підпису чи паперової основи), а від того, які функції може виконати така форма чи механізм (наприклад, гарантувати читабельність письмового документа, цілісність інформації). Два процеси, виконані відповідно у традиційному середовищі (наприклад, документ на папері) та в електронному середовищі (наприклад, документ у форматі PDF) вважаються еквівалентними, тобто мають однакову юридичну силу, якщо вони дозволяють виконати однакові функції (наприклад, функції письмового документа) [284, с. 119].

Таким чином, принцип функціональної еквівалентності створює критерій, за яким можна прирівняти юридичну силу електронного засобу (електронного документа) до юридичної сили відповідного йому «традиційного» засобу (паперового документа).

Дискусійним серед науковців є питання можливості надання простому (неудосконаленому) електронному підпису та електронному документу, підписаному неудосконаленим електронним підписом, юридичної сили власноручного підпису та паперового документа відповідно. Адже відповідно до п. 44 ст. 1 Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139] простий електронний підпис, на відміну від удосконаленого, не спроможний забезпечити виконання функції збереження цілісності електронного документа.

Поряд з цим, включення функції забезпечення цілісності документа до переліку функцій електронного підпису критикується у науці [298, с. 24], а деякі науковці цю функцію електронного підпису називають дискримінаційною [264, с. 592]. Вони виходять з того, що за умови визнання цієї функції за електронним підписом останній, щоб бути прирівняним до власноручного, повинен виконати більше функцій, ніж власноручний підпис [283, с. 70]. Адже в паперовому документообігу саме паперовий носій, а не підпис, дозволяє підтримувати цілісність документа [262, с. 591; 301, с. 205, 218].

На нашу думку, у цифровому середовищі функції власноручного підпису чи паперового документа можуть виконуватись не лише підписом, а й за допомогою інших засобів, зокрема, завдяки участі у транзакції довіреної третьої особи (надавача ЕДП). Ми погоджуємось з Етьєном Монтеро, який зазначає: «Якщо цілісність документа підтверджена, а механізм підпису, який використаний сторонами, дозволяє їх ідентифікувати та встановити наявність їхньої згоди зі змістом документа, то не можна позбавити цей підпис юридичної сили лише тому, що він сам по собі не забезпечує цілісності акту» [300, с. 192]. Цю думку продовжує Лосдік Бенедикта, зауважуючи, що сторона не позбавлена права доводити у суді, що всі необхідні функції виконані не безпосередньо підписом, а будь-яким іншим технічним засобом [288, с. 146].

Процедурна практика країн ЄС свідчить, що орган, уповноважений вирішувати спори, може визнати, що в конкретному випадку простий електронний підпис виконав усі функції, притаманні удосконаленому електронному підпису, та надати йому відповідну юридичну силу. Так, Рада Бельгії по вирішенню спорів щодо іноземців у рішенні від 19.11.2009 року зазначила, що скан-копія підпису в даному конкретному випадку забезпечила електронну ідентифікацію автора, підтверджувала його згоду зі змістом документа і надавала достатньо гарантій збереження цілісності документа. Такого висновку Рада дійшла в результаті аналізу технічної інформації про те, що доступ до скан-копії підпису державного службовця потребував введення логіну та паролю підписантом [254, с. 811; 182].

Отже, на нашу думку, функціональне визначення електронного підпису шляхом присвоєння йому функції забезпечення цілісності електронного документа є виправданим [28]. З цього випливає, що приватна особа, яка використовує некваліфікований удосконалений електронний підпис, не може бути позбавлена права на доведення у суді факту повного виконання цим підписом усіх функцій, які виконує власноручний підпис чи кваліфікований електронний підпис. Як наслідок, така особа не може бути позбавлена права на визнання за підписаним нею електронним документом юридичної сили паперового документа.

Складовою частиною принципу функціональної еквівалентності є принцип асиміляції. У випадку з електронними підписами цей принцип полягає в тому, що певні види електронних підписів автоматично прирівнюються до власноручних, а юридична сила документа, підписаного цим підписом, не потребує доведення [276, с. 116].

Як вбачається зі змісту статей 18, 26, 27 Закону України «Про електронні довірчі послуги», застосування юридичних наслідків принципу асиміляції є можливим лише до кваліфікованих ЕДП: кваліфікованих електронних підписів, електронних печаток, електронних позначок часу та рекомендованих електронних відправлень [139].

У випадку з іншими видами кваліфікованих ЕДП, такі юридичні наслідки полягають у можливості використання презумпції цілісності та достовірності походження даних, скріплених електронною печаткою; презумпції точності дати та часу, на які вказує електронна мітка часу; презумпції цілісності електронних даних, що містяться в рекомендованому електронному відправленні, їх гарантованої передачі ідентифікованим відправником та гарантованого отримання ідентифікованим адресатом, а також точності дати і часу відправки та отримання цих електронних даних. Перелічуючи такі презумпції, Дідьє Гобер називає їх спростовними, адже вони можуть бути спростовані у суді особою, яка їх оскаржує [272, с. 21].

Однак, ключове місце у забезпеченні вільного використання результатів кваліфікованих ЕДП майже у всіх сферах суспільних відносин відіграють так звані

неспростовні презумпції, існування яких було доведено європейськими науковцями.

Однією з таких презумпцій є презумпція дотримання кваліфікованими довірчими послугами усіх необхідних вимог та виконання ними усіх обов'язкових функцій. Її суть полягає в тому, що у разі, якщо законодавство прямо чи опосередковано зобов'язує використовувати рекомендоване електронне відправлення, проставляти на документі дату і час його вчинення, зберігати копії документів, то цей обов'язок вважається належним чином виконаним у разі, якщо було використано кваліфіковані послуги рекомендованого електронного відправлення, позначки часу, електронного архівування відповідно [272, с. 20].

Отже, рівнозначність електронного та паперового документів і процесів їх створення як гарантія права особи на довірчі послуги забезпечується нормативним закріпленням принципу функціональної еквівалентності, який:

- надає користувачам можливість вільно використовувати електронні документи та засоби електронної ідентифікації незалежно від їх форми, механізмів створення чи технічних елементів, внаслідок надання юридичної сили електронному документу, підписаному *не*кваліфікованим підписом, якщо особа доведе, що проставлений нею електронний підпис чи механізм його проставлення спроможні виконати ті ж самі функції, що й паперовий документ та власноручний підпис;
- надає користувачам можливість вільно використовувати результати кваліфікованих ЕДП майже у всіх правовідносинах, в тому числі при створенні електронних документів, гарантуючи надання їм автоматичної юридичної сили, яку мають їх «паперові» еквіваленти.

Рівнозначність електронного та паперового документів і процесів їх створення обумовлюється, крім цього, забороною дискримінації, яка полягає в тому, що не допускаються відмінності у правовому режимі певних процесів лише тому, що вони мають електронну природу [270, с. 98]. На відміну від принципу асиміляції, що застосовується лише до кваліфікованих ЕДП, принцип заборони дискримінації застосовується до усіх ЕДП [288, с. 157].

Практика адміністративних судів містить як позитивні, так і негативні приклади застосування принципу заборони дискримінації. Так, ухвалою Київського апеляційного адміністративного суду від 25.04.2018 року у справі № 826/2596/17 апеляційну скаргу Державної податкової інспекції у Оболонському районі Головного управління ДФС у м. Києві було повернуто апелянту через те, що до апеляційної скарги було долучено копію платіжного доручення, яка, на думку суду апеляційної інстанції, начебто не є належним доказом сплати судового збору [217]. Однак, у постанові КАС ВС від 13.12.2018 року у цій справі суд касаційної інстанції правомірно зауважив, що оригінал платіжного документа про сплату судового збору апелянтом було сформовано в електронному вигляді, тоді як копією документа на папері для електронного документа є візуальне подання електронного документа на папері, яке засвідчене в порядку, встановленому законодавством. Керуючись тим, що юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму, КАС ВС скасував вказану ухвалу апеляційного суду та направив справу на продовження розгляду [131], фактично захистивши право особи на створення документа в електронній формі та подання його паперової копії, яка матиме юридичну силу оригіналу.

Інший аспект принципу заборони дискримінації розкрито Марі Демулін, яка зауважує, що в силу цього принципу не можна висувати до електронних процесів вищі вимоги, ніж до традиційних процесів, а до традиційних процесів – вищі вимоги, ніж до електронних [263, с. 699-702].

На нашу думку, прикладом висування до електронних процесів вищих вимог, ніж до паперових процесів, є встановлена законом можливість подання до суду процесуальних документів та вчинення учасниками справи процесуальних дій в електронній формі *виключно* з використанням Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – «ЄСІТС») (чч. 7, 8 ст. 44 КАС України [78]). Тобто, можливість подання до суду електронних документів у будь-який інший спосіб, зокрема, шляхом їх направлення на електронну пошту суду, не передбачена.

Дискримінація електронних процесів у даному випадку полягає в тому, що технічні можливості ЄСІТС наразі не дозволяють подавати деякі види

процесуальних документів у електронній формі, у зв’язку з чим учасники справи з метою реалізації права на ЕДП вимушені подавати такі процесуальні документи в електронній формі в інший спосіб, зокрема, шляхом їх надсилання на електронну пошту суду.

До прикладу, з ухвали КАС ВС від 30.04.2020 року у справі № 9901/105/20 вбачається, що позивач направив до суду підписану ЕЦП заяву про усунення недоліків позовної заяви в електронній формі через офіційний поштовий сервер mail.gov.ua. В обґрунтуваннях способу подання вказаної заяви позивач послався на обмеження, встановлені постановою КМУ від 11.03.2020 року № 211 «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2», що позбавляє можливості надіслати уточнення в паперовій формі поштовим зв’язком, а в системі Електронний суд відсутня можливість подати уточнення позову на виконання ухвали про залишення позовної заяви без руху. Суд касаційної інстанції погодився, що неприйняття заяви про усунення недоліків через невідповідність способу подання документів може бути проявом надмірного формалізму з боку суду, що суперечить принципу верховенства права [215].

Однак, судова практика КАС ВС містить і протилежні підходи до вирішення вказаної проблеми, які є яскравим прикладом порушення досліджуваної гарантії реалізації права особи на ЕДП. Так, в ухвалі КАС ВС від 04.05.2020 року у справі № 9901/103/20 суддя не погодився з доводами позивача ані про неможливість направлення документів поштовим зв’язком, ані про відсутність можливості подати уточнення позову у системі «Електронний суд». Тому з огляду на те, що процесуальні документи подані в інший спосіб, аніж з використанням сервісу «Електронний суд», зокрема за допомогою сервісу електронної пошти, вони не були прийняті судом до розгляду [216].

Отже, рівнозначність електронного та паперового документів і процесів їх створення як гарантія права особи на ЕДП забезпечується також нормативним закріпленням принципу заборони дискримінації, що забезпечує базові гарантії використання усіх ЕДП та електронних документів, створених за їх допомогою,

проголошуючи заборону позбавлення їх юридичної сили лише через електронну форму. Ця гарантія надає приватним особам право вільно використовувати результати усіх видів ЕДП, з урахуванням обмежень, встановлених законом.

е) Встановлення обмежень у реалізації права на довірчі послуги виключно законом.

Однією з цілей правового регулювання правовідносин у сфері ЕДП є створення приватним особам якомога сприятливіших та комфортніших умов для використання результатів ЕДП у різних сферах суспільного життя. З викладеного вище вбачається, що створення цих умов гарантується застосуванням принципів функціональної еквівалентності та заборони дискримінації.

Загальний характер цих принципів вказує на те, що винятки з правил їх застосування, які обмежують особу у реалізації права на довірчі послуги, можуть встановлюватися виключно законом. Зокрема, виключно законом можуть встановлюватися:

- випадки, у яких допускаються відмінності у правовому режимі певних процесів лише тому, що вони мають електронну природу;
- випадки, у яких обов’язковим є використання виключно кваліфікованих ЕДП чи послуг, створених за допомогою спеціальної технології.

Так, виключення можливості укласти документ в електронній формі, на думку Марі Демулін, може стосуватися актів, які вважаються складними чи ризиковими. Це можуть бути договори по відчуженню нерухомості; договори, виконання яких підлягає нагляду з боку СПА; договори у спадковому та сімейному праві. Необхідність такого винятку зумовлена різними причинами: вимогою присутності свідків чи посередництва третіх осіб, яку складно забезпечити у віртуальному світі; обмеження ризиків порушення прав учасників правовідносин у важливих для розвитку суспільства галузях права тощо [262, с. 329].

Погоджуючись в цілому з наявністю винятків у можливості укласти документ в електронній формі, водночас зауважимо, що умовою виправданості таких винятків має бути обов’язковий регулярний перегляд законодавцем переліку актів, які не можуть укладатися в електронній формі. Більше того, зазначимо, що

неприпустимим ні за яких умов є встановлення обов’язку використання виключно паперових документів у відносинах між приватною особою та СПА.

Що стосується обмеження реалізації права особи на вибір між кваліфікованою та некваліфікованою послугою, то таке обмеження може бути виправдано загальним інтересом або захистом слабкої сторони (наприклад, захист споживачів, які можуть не володіти інформацією про відсутність автоматичної доказової сили некваліфікованої ЕДП) [284, с. 114]. Така вимога може також обумовлюватись необхідністю захисту прав третьої сторони (наприклад, держави) – для полегшення та підвищення ефективності контролю за справлянням податків чи для використання індивідуальних адміністративних актів, підписаних електронним підписом [29, с. 107].

Якщо законодавчо буде дозволено у всіх випадках на розсуд сторін використовувати некваліфіковані послуги, то такий дозвіл може бути прирівняний до дозволу взагалі не підписувати документ, надсилати не рекомендовані відправлення тощо і, при цьому, надати сторонам право доводити відповідні обставини підписання чи відправлення документа у суді, що є неприпустимо [272, с. 23-25].

В той же час, незважаючи на доцільність чи виправданість вказаних винятків, вони можуть встановлюватися виключно законом.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що право особи на ЕДП має забезпечуватися наявністю ряду адміністративно-правових гарантій його реалізації. Такими гарантіями є нормативне закріплення усіх елементів права на ЕДП; доступність ЕДП для приватних осіб; заборона відмови у наданні ЕДП, крім випадків, прямо передбачених законом; рівнозначність електронного та паперового документів і процесів їх створення, яка, у свою чергу, забезпечується закріпленням принципів функціональної еквівалентності та заборони дискримінації; встановлення обмежень у реалізації права на ЕДП виключно законом.

Однак, сучасний стан адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП свідчить, з одного боку, про необхідність більш чіткого та повного нормативного закріплення цих гарантій шляхом внесення змін до норм ряду законів

України з метою уможливлення використання приватними особами результатів отриманих ними ЕДП, а з іншого боку – про необхідність вдосконалення рівня технічного забезпечення роботи СПА з метою уможливлення фактичного використання приватними особами тих гарантій, які вже знайшли своє легальне закріплення.

3.2 Реалізація права на електронні довірчі послуги у взаємовідносинах між приватними особами та публічною адміністрацією

Питання взаємин державної влади і громадянського суспільства – це одне з ключових питань соціуму, від якого залежить його політична облаштованість і стабільність [201, с. 8]. У зв’язку з цим, на сучасному етапі суспільного розвитку перед Україною постає необхідність налагодження ефективної взаємодії між інститутами громадянського суспільства та публічною адміністрацією.

В. М. Бевзенко та Р. С. Мельник обґрунтовано стверджують, що громадянське суспільство має стати інтелектуальним опонентом держави, покликаним доносити до влади зміст громадських інтересів, а також громадську думку щодо напрямів зовнішнього та внутрішнього розвитку країни. Держава у свою чергу має розбудувати відповідні механізми участі суб’єктів громадянського суспільства у реалізації державної політики, зробити таку участь ефективною [105, с. 32].

Такі взаємовідносини можуть здійснюватися як традиційними засобами зв’язку, так і за допомогою сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, якими забезпечується якісний двосторонній зв'язок між державою та громадянами. Надана державою можливість громадянам реалізувати своє конституційне право брати участь в управлінні державними справами за допомогою таких технологій, як зауважує М. С. Міхровська, є електронною демократією (е-демократією) – складовою електронного урядування (е-урядування) [114, с. 28-29].

До складових електронної демократії можна віднести електронні вибори, електронне голосування, електронні звернення, електронні петиції, електронні

опитування тощо [51, с. 36], безпечне функціонування та реалізація яких переважно є неможливими без використання ЕДП.

Під час взаємовідносин державних органів між собою, а також з організаціями та приватними особами мають використовуватися сучасні засоби ідентифікації учасників інформаційної взаємодії, які дозволять однозначно ідентифікувати учасників інформаційної взаємодії, уповноважених посадових осіб органів публічної влади, що здійснюють інформаційну взаємодію, дату та час здійснення інформаційної взаємодії, а також гарантувати ідентичність інформації, відправленої одним учасником інформаційної взаємодії та отриманої іншим її учасником [203, с. 32].

Крім цього, як зазначає французька дослідниця Марі-Жозе Палас, взаємовідносини приватних осіб та СПА в електронній формі повинні забезпечувати дотримання таких прав приватних осіб як право доступу до інформації про правила такої взаємодії, право доступу до прийнятих електронних адміністративних актів, право на прозорість взаємодії, зокрема, обізнаність про факт отримання СПА направленого йому електронного документа, право на захист персональних даних [304, с. 148-154].

Забезпечити дотримання більшості з перелічених прав приватних осіб, а також забезпечити належну ідентифікацію сторін електронної взаємодії [207, с. 92], покликані ЕДП, які мають використовуватися як приватними особами, так і СПА під час їх електронної взаємодії між собою.

На нашу думку, ЕДП можуть слугувати засобом для вдосконалення електронної комунікації під час звернень громадян, подання приватними особами заяв про видачу адміністративних актів до уповноважених СПА, направлення запитів на інформацію до власників (розпорядників) публічної інформації тощо.

Позитивною рисою Закону України «Про доступ до публічної інформації» є те, що він дозволяє подання запиту на інформацію електронною поштою [137].

Разом з тим, вважаємо за доцільне прямо передбачити у ч. 3 ст. 19 Закону України «Про доступ до публічної інформації» можливість подання запиту саме в

електронній формі (адже подання запиту електронною поштою не є єдиним способом використання електронної форми звернення).

Крім цього, конструкція вказаної норми є суперечливою, адже подання інформаційного запиту поштою чи факсом є способом реалізації письмової форми звернення, а подання інформаційного запиту телефоном є способом реалізації усної (а не «іншої») форми звернення.

Щоб уможливити використання більшого спектру ЕДП у правовідносинах щодо направлення інформаційних запитів, пропонуємо частину 3 статті 19 Закону України «Про доступ до публічної інформації» викласти у наступній редакції: «Запит на інформацію може бути індивідуальним або колективним. Запити можуть подаватися в усній чи письмовій формі на вибір запитувача. Письмовий запит може бути надісланий з використанням мережі Інтернет, *інших засобів електронного зв'язку, в тому числі реєстрованою електронною доставкою* (електронний запит)».

В той же час, невирішеним залишається питання реквізитів інформаційного запиту у випадку його направлення в електронній формі, зокрема, електронною поштою. Так, відповідно до ч. 5 ст. 19 Закону України «Про доступ до публічної інформації» запит на інформацію має містити, зокрема, підпис за умови подання запиту в письмовій формі [137].

Автори Науково-практичного коментаря до Закону України «Про доступ до публічної інформації» вважають, що у ч. 5 ст. 19 даного Закону мова йде саме про власноручний підпис [99, с. 260]. Однак, ми не можемо погодитись з думкою цих авторів, адже поняття «підпис», на нашу думку, включає в себе в тому числі і електронний підпис, якщо мова йде про реквізит документа в електронній формі.

Тому задля уникнення неправильного тлумачення даної норми Закону України «Про доступ до публічної інформації», а також для сприяння більш поширеному використанню запитів на інформацію в електронній формі вважаємо за доцільне включити електронний підпис до переліку реквізитів електронного запиту, що перелічені у ч. 5 ст. 19 Закону України «Про доступ до публічної інформації».

При цьому, питання того, який саме вид електронного підпису має використовуватись при поданні інформаційних запитів, має вирішуватись на

користь можливості використання не лише кваліфікованих, а й простих чи удосконалених електронних підписів.

Правове регулювання реалізації громадянами права на подання звернення в електронній формі має деякі відмінності у порівнянні з правовим регулюванням подання інформаційних запитів. Так, Закон України «Про звернення громадян» гарантує право подати звернення в електронній формі (ч. 6 ст. 5 Закону України «Про звернення громадян») та отримати на нього відповідь (ст.ст. 15, 16 Закону України «Про звернення громадян») [164].

Однак, питання реквізитів електронного звернення, як і реквізитів інформаційного запиту, залишається до кінця невирішеним. Так, ч. 7 ст. 5 Закону України «Про звернення громадян» передбачено, що застосування ЕЦП при надсиланні електронного звернення не вимагається [164].

Ми поділяємо такий підхід вітчизняного законодавця, який не вимагає проставлення ЕЦП під час направлення звернень громадян, адже використання ЕЦП громадянами потребувало значних часових та матеріальних ресурсів.

Однак, слід зазначити, що правовий статус ЕЦП визначався Законом України «Про електронний цифровий підпис» [138], який втратив чинність 07.11.2018 року з набранням чинності Законом України «Про електронні довірчі послуги» [139], що зумовлює потребу у приведенні норми ч. 7 ст. 5 Закону України «Про звернення громадян» у відповідність до Закону України «Про електронні довірчі послуги».

У зв’язку з цим варто зауважити, що серед закріплених Законом України «Про електронні довірчі послуги» видів електронних підписів найбільш наближеним до ЕЦП за своїми ознаками є кваліфікований електронний підпис [86, с. 31].

Тому четверте речення частини 7 статті 5 Закону України «Про звернення громадян» слід викласти в такій редакції: «Застосування кваліфікованого електронного підпису при надсиланні електронного звернення не вимагається».

Приведення у відповідність до нового понятійного апарату потребують також ряд інших нормативно-правових актів, що регулюють правовідносини електронної взаємодії приватних осіб та СПА, перш за все правовідносини щодо направлення приватними особами заяв до СПА про отримання дозвільних документів.

До прикладу, Порядок подання органу ліцензування документів в електронній формі, затверджений постановою КМУ від 24.05.2017 року № 363, передбачає можливість подання електронних документів до органу ліцензування через Єдиний державний портал адміністративних послуг [156], що безумовно є позитивним прикладом впровадження електронної демократії у відносинах зі СПА.

Однак, п. 3 цього ж Порядку містить бланкетну норму про використання ЕЦП відповідно до вимог Закону України «Про електронний цифровий підпис» [138] та Порядку застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності [153], які вже втратили чинність, що безумовно свідчить про необхідність внесення відповідних змін до законодавства, що регулює взаємодію приватних осіб та СПА у сфері подання органам ліцензування документів в електронній формі.

Нормативне регулювання у сфері електронної взаємодії приватних осіб та СПА, зокрема, в частині направлення приватними особами заяв та звернень до СПА, має бути адаптовано до принципу технологічної нейтральності та його складової – принципу термінологічної нейтральності [29, с. 108].

Принцип термінологічної нейтральності адміністративно-правових норм, як одна з нормативних засад адміністративно-правового регулювання надання ЕДП, ґрунтується на простій ідеї: тексти нормативних актів повинні створюватися з використанням нейтральної термінології по відношенню до технологій. Терміни мають бути відкритими, узагальненими та гнучкими [301, с. 181], а самі норми не можуть зобов’язувати учасників ринку використовувати певну технологію для досягнення правового результату [278, с. 4].

Натомість, не є бажаним використання термінів, які стосуються лише окремих технологій, введення правил, які можуть бути застосовані лише на певному тимчасовому етапі розвитку технологій [242, с. 382]. Тобто, нормативному регулюванню має бути властиво уникнення будь-якого посилання на технічні засоби передання чи зберігання інформації, щоб норми права були адаптованими

до будь-якої зміни технологій і могли одночасно регулювати як традиційні, так і електронні процеси.

Наприклад, законодавство Бельгії вказує, що вимога письмової форми документа може бути належним чином дотримана у разі використання зрозумілих та доступних знаків, з якими можна в подальшому ознайомитися, незалежно від їх носія та способу передачі [293]. Французький законодавець у Цивільному кодексі термінологічно нейтрально визначає письмовий документ як «послідовність літер, символів, цифр чи інших знаків, які є зрозумілими для сприйняття, незалежно від їх носія і способу передачі» [250].

У свою чергу, нова редакція закону Великої Британії «Про порядок надання доказів по цивільних справах» 1995 року термінологічно нейтрально визначила «документ» як будь-що, у чому може зберігатися інформація будь-якого змісту. Більше того, у 2004 році у цьому законі поняття «колір паперу» замінено на «фонове середовище, на якому відображається інформація»; слова «поштою» замінено на словосполучення «відповідним способом», а словосполучення «перша сторінка» було повністю виключено [247].

Натомість, законодавство України, що регулює правовідносини у сфері взаємодії приватних осіб та СПА, досить часто не є технологічно нейтральним, у зв’язку з чим суттєво утруднює можливість використання ЕДП приватними особами [304, с. 148].

До прикладу, Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з медичної практики, затверджені постановою КМУ від 02.03.2016 року № 285, хоч і містять норму про можливість про подання заявником документів в електронній формі у порядку, передбаченому ч. 1 ст. 10 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» [165], тим не менше передбачають обов’язок заявника (1) пронумерувати сторінки, (2) прошити документи та скріпити прошиті документи підписом уповноваженої особи [143].

З цього вбачається, що заявник, який має намір подати документи для отримання ліцензії в паперовій формі, хоч і має право надати ці документи у

форматі файлу PDF із накладенням на нього електронного підпису [156], але попередньо має пронумерувати сторінки та прошити ці документи.

У свою чергу, Ліцензійні умови провадження освітньої діяльності, затверджені постановою КМУ від 30.12.2015 року № 1187, також передбачають безумовний обов'язок заявника пронумерувати документи та сформувати їх у справу. При цьому, жодного винятку у виконанні цього обов'язку у разі подання документів в електронній формі Ліцензійні умови не містять [144].

Такий стан адміністративно-правового регулювання вочевидь суперечить принципу технологічної нейтральності та не сприяє ефективності використання ЕДП під час взаємодії приватних осіб та СПА.

Крім цього, не узгоджуються з принципами технологічної та термінологічної нейтральності адміністративно-правові норми, що регулюють порядок обчислення строків звернень приватних осіб до СПА із заявами та скаргами, з поданням яких пов'язується початок розгляду адміністративних справ.

До прикладу, ст. 62 Закону України «Про захист економічної конкуренції», предметом регулювання якої є порядок визначення та обчислення строків у законодавстві про захист економічної конкуренції, містить норму про те, що «строк не вважається пропущеним, якщо до його закінчення необхідні документи здано на пошту» [161].

Таким чином, норми вказаного закону, будучи несумісними з принципами технологічної та термінологічної нейтральності, залишили поза сферою правового регулювання порядок обчислення строків у разі подання заявниками документів в електронній формі.

Вирішення вказаної проблеми пропонуємо шляхом врегулювання порядку обчислення строків у випадку подання будь-яких документів до СПА в електронній формі. Задля врегулювання таких правовідносин пропонуємо закріпити в законодавстві України принцип, згідно з яким «строк не вважається пропущеним, якщо документ було відправлено засобами електронного зв'язку до спливу встановленого строку, незалежно від дати та часу надходження цього документа до суб'єкта публічної адміністрації та/або його уповноваженої особи».

Крім цього, належна електронна взаємодія приватних осіб та СПА, зокрема з використанням ЕДП, є можливою лише за умови створення державою в органах публічної влади, державних установах відповідних *технічних умов*, які б уможливлювали отримання від громадян електронних документів, підписаних електронним підписом, електронних рекомендованих відправлень тощо.

Для України характерним є низький рівень розвитку електронного документообігу в органах державної влади та органах місцевого самоврядування [207]. Тоді як можливість отримання особою довірчої послуги з одночасною неможливістю її використання у відносинах зі СПА нівелює право на довірчі послуги та фактично призводить до дискримінації інформаційних технологій із наданням переваг «паперовим» процесам.

Прикладом цьому слугує судова практика КАС ВС. Так, у справі № 160/2023/19 особа звернулася до КАС ВС з касаційною скаргою в електронній формі, підписаною за допомогою ЕЦП. Однак, ухвалою від 04 червня 2019 року у цій справі КАС ВС відмовив у прийнятті касаційної скарги в електронній формі, обґрунтувавши свою відмову тим, що «наразі технічні можливості підсистеми «Електронний суд» не дають можливості суду здійснити перевірку електронних підписів заявників навіть на предмет того, чи є вони кваліфікованими. Підсистема не надає можливості судам здійснити перевірку електронного підпису в такому порядку та обсязі, як передбачено Законом України «Про електронні довірчі послуги» [214].

Таким чином, у зв’язку з відсутністю у суду належних технічних засобів особа була позбавлена права звернутися до суду зі скаргою в електронній формі, незважаючи на те, що така скарга була підписана за допомогою ЕЦП, який в силу п.5 розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про електронні довірчі послуги» [139] має юридичну силу власноручного підпису.

Реалізація приватною особою права на ЕДП забезпечується не лише закріпленням механізму звернення приватної особи до СПА в електронній формі, а й закріпленням механізму *отримання зворотного зв’язку від* СПА в електронній формі.

Слід зауважити, що чинний Закон України «Про звернення громадян» [164] спеціальних вимог до електронних звернень, порядку їх розгляду та надання відповідей на них не містить. Наразі передбачена можливість відповіді на звернення лише у звичайній письмовій формі.

Однак, як зазначає дослідниця К. В. Ільгова, порядок, встановлений законом для розгляду письмових звернень, неприйнятний для звернень, що направляються з використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Тому, на її думку, з метою забезпечення ефективної взаємодії СПА з громадянами слід передбачити можливість надання відповіді на електронні звернення громадян, що надіслані з використанням засобів електронного зв'язку, за допомогою аналогічних засобів електронного зв'язку [70, с. 16], з чим ми погоджуємось.

На нашу думку, хоча норми Законів України «Про звернення громадян» та «Про доступ до публічної інформації» прямо не забороняє СПА надавати відповіді в електронній формі, тим не менше необхідно прямо передбачити можливість СПА надати відповідь на електронний запит також в електронному вигляді.

Більше того, принцип пріоритетності направлення відповідей СПА приватним особам в електронній формі неодноразово згадувався західноєвропейськими дослідниками в галузі адміністративного права [255, с. 198; 296, с. 205-209] та вітчизняними науковцями [221, с. 198]. Тому, з метою уніфікації нормативно-правового регулювання електронної взаємодії приватних осіб та СПА в цілому, пропонуємо закріпити принцип направлення публічною адміністрацією приватним особам будь-яких листів, відповідей, в тому числі тих, які містять прийняті СПА адміністративні акти, пріоритетно в електронній формі.

В той же час зауважимо, що ефективність реалізації права на ЕДП приватними особами під час взаємодії зі СПА залежить не лише від можливості отримати від СПА зворотній зв’язок в електронній формі, а перш за все від правильного використання СПА усього інструментарію довірчих послуг в момент надання такого зворотного зв’язку приватній особі.

Необхідність використання довірчих послуг публічною адміністрацією під час взаємодії з приватними особами обумовлена тим, що відповіді на електронні

звернення, електронні інформаційні запити чи результати надання адміністративних послуг (довідки, інші документи) в подальшому використовуються заявниками у взаємовідносинах з іншими суб'єктами (фізичними особами, юридичними особами публічного та приватного права), а також подаються в якості доказів у судовому процесі.

Тому, якщо відповідь на інформаційний запит чи результат надання адміністративної послуги виготовлені у формі електронного документа, то СПА зобов'язаний забезпечити можливість використання приватною особою наданої ним інформації в правовідносинах з іншими суб'єктами. Така можливість може бути забезпечена шляхом зобов'язання СПА не лише видати приватній особі документ в електронній формі, а й підписати його належними засобами.

Натомість, практика надання адміністративних послуг в Україні підтверджує, що жоден центр надання адміністративних послуг, який надає громадянам адміністративні послуги он-лайн, не використовує цифрові підписи для зовнішніх користувачів [33, с. 60]. Більше того, законодавець у нормах ч. 5 ст. 10 та ч. 4 ст. 17 Закону України «Про адміністративні послуги» [132], передбачивши серед завдань Єдиного державного порталу адміністративних послуг забезпечувати отримання результатів надання адміністративних послуг за допомогою засобів телекомунікаційного зв'язку, в той же час не передбачив жодних вимог до реквізитів результату надання адміністративної послуги в електронній формі.

У зв'язку з цим, погоджуємося з І. У. Кулдибаєвою, що документ, виготовлений СПА, має бути підписаний кваліфікованим електронним підписом з метою надання можливості заявнику використовувати такий результат в цивільному обороті [89, с. 123], адже такий підпис прирівнюється за правовим статусом до власноручного підпису.

Крім цього, на нашу думку, слід на законодавчому рівні передбачити обов'язок використання СПА позначки часу під час формування результату надання публічної послуги в електронному вигляді.

Адже саме електронна позначка часу дозволяє втілювати так зване «правило першості», визначаючи, який акт відміняє інші акти; дозволяючи встановити

законодавство, яке підлягає застосуванню до форми та змісту адміністративного акту на момент, коли такий акт був виданий [244, с. 169], підтвердити вчасність надання електронної адміністративної послуги [285, с. 165] тощо, що робить цю довірчу послугу невід'ємним елементом адміністративного акту, виданого та/або направленого СПА приватній особі в електронній формі.

Також варто зазначити, що направлення СПА індивідуальних адміністративних актів приватним особам в ряді випадків не є можливим через Єдиний державний порталу адміністративних послуг. Яскравим прикладом таких правовідносин є взаємодія Антимонопольного комітету України та заявників під час розгляду справ у сфері захисту економічної конкуренції [161], яка опосередковується направленням кореспонденції засобами традиційного поштового зв'язку чи електронною поштою.

На нашу думку, задля посилення рівня безпечності, зручності та надійності комунікації СПА та приватних осіб у вказаній сфері, а також для надання публічною адміністрацією відповідей на звернення громадян, інформаційні запити тощо, доцільно запровадити та стимулювати використання публічною адміністрацією такої довірчої послуги як реєстрована електрона доставка (рекомендоване електронне відправлення). Цю довірчу послугу доречно використовувати для надання в електронній формі відповідей на запити чи звернення громадян, які направлені в тому числі в паперовій формі.

Адже кваліфіковане електронне відправлення, поєднане з кваліфікованим електронним підписом чи печаткою, дозволяє гарантувати не лише докази відправки та отримання повідомлення, а й цілісність відправки, ідентифікацію сторін, а також надає впевненість у даті їх відправлення і отримання [271, с. 5]. Використання цієї ЕДП приватними особами дозволить забезпечити дотримання права на прозорість електронної взаємодії, зокрема, на обізнаність приватної особи про факт отримання СПА направленого йому електронного документа.

Однак, перешкодою для впровадження кваліфікованого електронного відправлення як засобу, що використовується СПА «за умовчанням» для комунікації з приватними особами, є необхідність забезпечення електронної

ідентифікації отримувача [244, с. 182; 272, с. 39]. Тоді як поширеність використання громадянами України засобів електронної ідентифікації не знаходиться на достатньо високому рівні.

Вказана проблема є актуальною не лише для України, у зв'язку з чим на перехідному етапі впровадження електронної демократії в Україні доцільним є використання СПА довірчої послуги гібридного рекомендованого відправлення, суть та зміст якої були розкриті у підрозділі 1.2, надання якої все ще не є предметом правового регулювання в Україні. Беззаперечною перевагою використання СПА цієї ЕДП у порівнянні з використанням традиційної електронної пошти є можливість однозначної ідентифікації відправника та одержувача, а у порівнянні з використанням традиційних засобів поштового зв'язку – скорочення часу на відправку кореспонденції та на її доставку приватній особі.

Отже, за результатами наукової розвідки, проведеної у цьому підрозділі, було обґрунтовано, що ефективність, своєчасність, надійність та безпечність взаємовідносин між публічною адміністрацією та приватними особами забезпечується завдяки використанню довірчих послуг не лише приватними особами, а й перш за все СПА.

При цьому, реалізація приватними особами права на ЕДП під час таких взаємовідносин зі СПА має гарантуватися:

- забороною СПА відмовити у наданні відповіді на електронні звернення, запити виключно з тих підстав, що вони надіслані в електронній формі чи не підписані кваліфікованим електронним підписом;
- належним технічним забезпеченням діяльності СПА, яке б дозволяло отримувати від приватних осіб документи, що мають електронну форму, та надавати їм послуги в електронній формі;
- обов'язком СПА скріплювати кваліфікованими електронними підписами (печатками) та електронними позначками часу відповіді на звернення, запити та результати надання адміністративних послуг (адміністративні акти), якщо вони надаються в електронній формі;

- використанням СПА довірчої послуги електронного або гібридного рекомендованого відправлення для направлення приватним особам відповідей на отримані звернення, запити незалежно від форми їх надсилання, а також для направлення приватним особам рішень та інших адміністративних актів в електронній формі.

Однак, сучасний стан адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП свідчить про необхідність внесення змін до існуючих та прийняття нових нормативних актів з метою врегулювання правовідносин у сфері взаємовідносин між СПА та приватними особами з використанням ЕДП.

3.3 Право на електронні довірчі послуги у сфері використання електронних публічних реєстрів та особливості його адміністративно-правового регулювання

Зараз в Україні активно здійснюється цифровізація всіх сфер життєдіяльності суспільства [10, с. 59], невід'ємною складовою якої є систематизація інформації про суб'єктів електронної взаємодії між СПА та приватними особами, об'єктів цієї взаємодії та її результати.

Слід погодитись з Е. Е. Аблякимовим, що найбільш зручною та ефективною формою представлення такої інформації, з точки зору користування нею, є державні електронні інформаційні ресурси. Їх функціонування забезпечує реалізацію завдань інформаційного забезпечення діяльності органів публічної влади та створення системи електронного уряду, задоволення інформаційних потреб держави, суспільства та окремої людини [2, с. 3]. Одним з видів таких інформаційних ресурсів, як зазначає Н. Д. Когут, є реєстри як бази даних, що містять інформацію, яка має юридичне значення [77, с. 43], перш за все публічні реєстри.

Роль, яку виконують ЕДП для функціонування електронних публічних реєстрів, зумовлює необхідність у формуванні єдиних концептуальних засад

правового регулювання використання довірчих послуг у цій сфері як складового елементу права особи на довірчі послуги.

Доступ до інформації, що міститься в електронних публічних реєстрах, відіграє важливу роль в забезпеченні безпеки суспільного ладу, відносин права власності та безпеки прав і свобод окремих осіб [77, с. 44]. Доступ до цієї інформації та її формування в електронній формі забезпечується шляхом реєстрації приватних осіб на порталах публічних послуг [34, с. 26], а також завдяки використанню бази «Кабінет електронних сервісів» [207, с. 35].

Механізм доступу до такої інформації, що міститься в електронних публічних реєстрах, зокрема, в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб, підприємств та громадських формувань [155], Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно [133], Єдиному державному реєстрі осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення [149], передбачає обов’язкову реєстрацію (ідентифікацію) користувача з використанням сертифіката кваліфікованого електронного підпису.

Виходячи з цього, надання інформації, що міститься в ряді електронних публічних реєстрів, зокрема, інформації про майновий стан посадових осіб СПА чи про вчинення ними корупційних правопорушень, з одночасним забезпеченням анонімності користувача реєстру, є неможливим.

Такий стан адміністративно-правового регулювання реалізації права приватних осіб на ЕДП є, на нашу думку, порушенням принципу пропорційності, метою застосування якого є недопущення обмеження основних прав і свобод людини та громадянина та необмеженого панування державного інтересу над інтересом окремої особи [197, с. 151; 127, с. 197; 226, с. 478]. В частині реалізації права на ЕДП цей принцип вимагає, щоб використання персональних даних під час користування публічними інформаційними ресурсами було доцільним, адекватним та не надмірним, з одночасним забезпеченням права особи заперечувати проти використання її персональних даних [311, с. 164, 167].

У цьому контексті викликають побоювання положення проекту Закону України «Про публічні електронні реєстри», який 31.10.2019 року був прийнятий

ВРУ у першому читанні. Адже однією із засад діяльності у сфері реєстрів у ст. 3 проекту цього закону передбачено обов'язкове інформування правоволодільця про запити будь-яких осіб про інформацію про нього та приналежні йому майно, майнові, правові та інші спеціальні статуси [172]. При цьому, застережень про те, що персональні дані особи-запитувача не будуть передаватися правоволодільцю, проект закону не містить, що становить ризик порушення принципу пропорційності використання персональних даних користувачів ЕДП.

Таким чином, адміністративно-правове регулювання реалізації приватними особами права на ЕДП в частині доступу до інформації, що міститься в електронних публічних реєстрах, та її формування в електронній формі має відповідати принципу пропорційності. В цій частині дотриманням цього принципу буде слугувати забезпечення можливості отримати доступ до цієї інформації (1) без використання запитувачами інформації довірчих послуг або будь-яких інших засобів, які унеможливлюють анонімне отримання запитуваної інформації або ж (2) з використанням ЕДП, але з одночасним технічним забезпеченням анонімності їх використання.

Принагідно зауважимо, що однією із засад надання адміністративних послуг є заборона суб'єкту надання адміністративної послуги вимагати від заявника інформацію, що перебуває у володінні самого суб'єкта, зокрема, якщо таку інформацію можна отримати шляхом прямого доступу до інформаційних систем або баз даних [94, с. 141]. У зв'язку з цим, одним із важливих завдань електронних публічних реєстрів є не лише безпосереднє надання приватним особам реєстрової інформації, а й спрощення процедур *надання інших адміністративних послуг з використанням такої реєстрової інформації*.

На цьому етапі належна реалізація права на ЕДП має забезпечуватись створенням державою умов для поширеного використання ЕДП серед населення.

Одним із засобів поширення використання ЕДП серед населення України є електронні комунікації, зокрема, телекомунікації. У зв'язку з цим, слід погодитись з О. М. Буханевичем, що технології передачі даних у мережах мобільного зв'язку є однією з найбільш перспективних моделей взаємодії держави і громадян у сфері

надання публічних послуг [34, с. 27]. У зв'язку з цим, з метою виконання завдання щодо забезпечення доступності для громадян надійних, безпечних, альтернативних для одного рівня довіри, сучасних засобів електронної ідентифікації [135] доречним є використання технологій MobileID та SmartID. Ці технології успішно використовуються у Фінляндії, Литві, Туреччині, Естонії [38], Молдові [39] та інших країнах.

З одного боку, використання цих альтернативних засобів електронної ідентифікації дозволяє накладати електронні підписи з допомогою смартфона, що робить ЕДП більш доступними. А з іншого боку, забезпечує вищий рівень надійності ідентифікації завдяки зберіганню закритого ключа на захищеній SIM-картці та технічній підтримці даної послуги одночасно кваліфікованими надавачами ЕДП та операторами стільникового зв'язку.

В той же час, слід зазначити, що ЕДП зможуть стати поширеним засобом отримання адміністративних послуг з використанням даних публічних реєстрів лише за умови, якщо держава забезпечуватиме можливість отримання ЕДП безкоштовно, перш за все шляхом внесення засобів кваліфікованого електронного підпису до безконтактного електронного носія, що міститься в паспорті громадянина України. До прикладу, в Естонії саме електронна ID-картка з цифровим підписом власника надає доступ до всіх адміністративних послуг, завдяки чому Естонія є однією з трьох країн світу, в яких електронний уряд працює на найвищому рівні [277].

У зв'язку з цим, імплементуючи досвід Естонської Республіки, з метою забезпечення реалізації приватними особами права на ЕДП, ми підтримуємо ідею впровадження механізмів включення засобів електронного підпису до ID-картки громадян України, яка була висловлена О. М. Буханевичем [34, с. 26], І. О. Тищенковою [207, с. 96] та іншими дослідниками.

З метою комплексного дослідження особливостей реалізації приватними особами права на ЕДП під час використання електронних публічних реєстрів важливо звернути увагу на такий аспект як *внесення відомостей до таких реєстрів з використанням ЕДП*. Адже, незважаючи на те, що доступ до базового набору

реєстрових даних окремих реєстрів може здійснюватися і без використання ЕДП, внесення інформації до них є можливим виключно з використанням електронного підпису особи, про яку вноситься інформація до реєстру.

Яскравим прикладом є механізм функціонування Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за яким доступ до відомостей з реєстру є цілодобовим та відкритим, однак внесення суб'єктами декларування відомостей до нього здійснюється виключно з використанням кваліфікованого сертифіката відкритого ключа та кваліфікованого електронного підпису [177].

В той же час, дискусійним залишається співвідношення обов'язку використання ЕДП під час внесення інформації до реєстрів з таким елементом права на ЕДП як право відмовитися від використання ЕДП на користь застосування паперових процесів передання та зберігання інформації.

Актуальність цього питання підтверджується судовою практикою.

Так, ВАКС розглядалась справа № 760/4297/18 за обвинуваченням судді у зв'язку з тим, що суддя не подавала електронні декларації у порядку ст.ст. 3, 45 Закону України «Про запобігання корупції» [141], натомість надсилаючи їх поштою на паперових носіях на адресу Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – «НАЗК») через її відмову отримати ЕЦП.

Достатньо обґрунтованою нам видається позиція колегії ВАКС, яка зазначає, що електронна форма декларації, що подається особисто із застосуванням унікального ЕЦП, визначена законодавцем як найефективніша та єдино можлива. Адже електронна форма декларації виключає доступ до її заповнення або корегування з боку третіх осіб, гарантуючи автентичність наданої інформації. Крім цього, на кожну декларацію надається унікальний ідентифікатор та накладається електронна печатка, що унеможливлює в подальшому внесення змін до її змісту.

Поряд з цим, з точки зору захисту права особи на невтручання у приватне життя, заслуговує на увагу позиція засудженої, яка попередньо відмовилась отримувати ЕЦП, керуючись некоректними та непрозорими нормами Закону України «Про захист персональних даних» [162].

Однак, незважаючи на ці доводи, вироком ВАКС від 30.10.2019 року у справі № 760/4297/18 суддю було визнано винуватою у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 366-1 Кримінального кодексу України [43].

Таким чином, відмова судді від отримання ЕЦП матиме наслідком не лише її притягнення до кримінальної відповідальності, а й втрату права на довічне грошове утримання в силу ст. 145 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [175].

Постановлення такого вироку, на нашу думку, стало можливим через те, що норми Закону України «Про запобігання корупції» [141] регулюють порядок подання, отримання та оприлюднення лише тих декларацій, які подані в електронній формі.

Ми погоджуємося з тим, що обов'язок особи подати декларацію з її подальшим оприлюдненням у вільному доступі в Інтернет є пропорційним легітимному інтересу громадськості, який полягає в дієвому та простому доступі громадян до інформації про фінансовий та майновий стан службовців (рішення ЄСПЛ за заявою № 2428/05 «Випич проти Польщі») [190], та жодним чином не применшуємо необхідності подання таких декларацій.

Однак, під час моніторингу життя публічних службовців слід уникати свавільного втручання у приватне життя та дотримуватися принципу пропорційності, тобто балансу суспільних та приватних інтересів [82, с. 273].

У зв'язку з цим, на нашу думку, правові норми, що регулюють виконання публічних обов'язків (у даному випадку – обов'язку з подання декларацій), мають передбачати механізм їх виконання без отримання та використання ЕДП зобов'язаною особою. Адже право на ЕДП має включати в себе право на відмову від отримання та використання ЕДП.

Тому надання особі можливості реалізувати її публічні права чи виконати покладені на неї законом обов'язки *виключно* шляхом отримання та використання ЕДП, і спричинені цим побоювання особи, що використання ЕДП може спричинити шкоду її приватному життю та порушити її право на захист персональних даних, становить втручання держави, яке не є необхідним у демократичному суспільстві, і є непропорційним цілям, які мали б бути досягнуті без покладення такого тягаря.

Таким чином, адміністративно-правове регулювання у сфері електронних публічних реєстрів повинно забезпечувати наявність механізму реалізації публічних прав та виконання публічних обов'язків без використання ЕДП.

Спрощення процедур надання адміністративних послуг має забезпечуватися забороною суб'єкту надання адміністративної послуги вимагати у приватної особи інформацію, яка перебуває у доступі будь-якого іншого СПА. У зв'язку з цим, однією з гарантій спрощення процедур надання адміністративних послуг є принцип *безпосереднього електронного обміну документів між суб'єктами публічної адміністрації* без залучення приватної особи, який є одним з принципів електронної демократії [304, с. 156].

Створення нормативної бази для функціонування системи електронної взаємодії між державними електронними інформаційними ресурсами було розпочато у 2016-2018 рр. на підзаконному рівні [62; 63], а у 2019 році – на рівні закону [172]. На сьогодні в Україні впроваджується система електронної взаємодії між державними реєстрами «Трембіта», що базується на Естонській платформі X-Road [67].

Однак, незалежно від рівня правового регулювання такої системи електронної взаємодії, її функціонування повинно забезпечувати, на нашу думку, три ключових завдання: точну ідентифікацію СПА та їх посадових осіб, які є постачальниками та/або споживачами даних; фіксування дати і часу направлення та отримання електронних документів; забезпечення цілісності електронних документів, що направляються та/або отримуються постачальниками та/або споживачами даних.

Тоді як виконання цих завдань є неможливим без використання засобів кваліфікованого електронного підпису, електронної печатки та електронної позначки часу, що робить ЕДП невід'ємним інструментом, який забезпечує електронну взаємодію між електронними публічними реєстрами.

Підсумовуючи результати дослідження у цьому підрозділі, зазначимо, що довірчі послуги є одним з ключових інструментів, використання яких забезпечує як функціонування публічних реєстрів у цілому, так і виконання цими реєстрами завдань щодо забезпечення прав та задоволення інформаційних потреб суб'єктів

інформаційних відносин. Адже саме довірчі послуги виступають засобом (1) доступу до реєстрової інформації та її формування в електронній формі; (2) надання адміністративних послуг з використанням реєстрової інформації; (3) електронної взаємодії між реєстрами та (4) створення електронних даних, що вносяться до реєстрів.

Поряд з цим, держава має забезпечити можливість використання приватними особами таких засобів електронної ідентифікації, які б надавали доступ до усіх електронних публічних реєстрів та, водночас, були б доступні широким верствам населення. На початковому етапі впровадження інформаційно-комунікаційних технологій такими засобами мають стати технології MobileID та SmartID, а в подальшому – ID-картка з безкоштовним вбудованим сертифікатом кваліфікованого електронного підпису.

Висновки до розділу 3.

Проведене дослідження змісту права особи на ЕДП та особливостей його реалізації в окремих сферах публічного адміністрування дозволяє нам дійти наступних висновків:

1. Доведено, що право особи на ЕДП є активним суб'єктивним публічним індивідуальним правом кожної фізичної та юридичної особи, забезпечення реалізації якого має стати метою адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП.

З метою посилення адміністративно-правових гарантій реалізації публічного права особи на довірчі послуги запропоновано: (1) розширити легальний зміст права особи на ЕДП та законодавчо закріпити право користувачів на вільне використання результатів ЕДП; (2) законодавчо закріпити право на адміністративне оскарження дій чи бездіяльності надавачів ЕДП, органів, що здійснюють адміністративно-правове регулювання у сфері ЕДП, до контролюючого органу; (3) встановити у нормах КУпАП адміністративну відповідальність за неправомірну відмову у наданні ЕДП приватним особам.

2. Обґрунтовано, що надання особі можливості реалізувати її публічні права чи виконати покладені на неї законом обов'язки *виключно* шляхом отримання та використання ЕДП, і спричинені цим побоювання особи, що використання ЕДП може спричинити шкоду її приватному життю та порушити її право на захист персональних даних, становить втручання держави, яке не є необхідним у демократичному суспільстві, і є непропорційним цілям, які мали б бути досягнуті без покладення на особу такого тягаря. Доведено, що адміністративно-правове регулювання у сфері використання ЕДП повинно забезпечувати наявність механізму реалізації публічних прав та виконання публічних обов'язків без використання ЕДП.

3. Обґрунтовано, що довірчі послуги є одним з ключових інструментів, використання яких забезпечує як функціонування публічних реєстрів у цілому, так і виконання цими реєстрами завдань щодо забезпечення прав та задоволення інформаційних потреб суб'єктів інформаційних відносин. Адже саме довірчі

послуги виступають засобом (1) доступу до реєстрової інформації та її формування в електронній формі; (2) надання адміністративних послуг з використанням реєстрової інформації; (3) електронної взаємодії між реєстрами та (4) створення електронних даних, що вносяться до реєстрів.

Доведено необхідність виконання державою завдань щодо забезпечення можливості використання приватними особами таких засобів електронної ідентифікації, які б надавали доступ до усіх електронних публічних реєстрів та, водночас були б доступні широким верствам населення. На початковому етапі впровадження інформаційно-комунікаційних технологій такими засобами мають стати технології MobileID та SmartID, а в подальшому – ID-картка з безкоштовним вбудованим сертифікатом кваліфікованого електронного підпису.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження теоретичних та практичних проблем адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП, його цілей та завдань на основі комплексного використання загально-наукових, спеціальних методів наукового пізнання, наукових досліджень праць вітчизняних та зарубіжних вчених дозволило сформулювати ряд висновків, пропозицій та рекомендацій, спрямованих на досягнення мети та завдань цієї дисертаційної роботи.

Основні результати дослідження конкретизуються в таких положеннях:

1. Обґрунтовано, що об’єктом адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП є кваліфікована електронна довірча послуга, яка за своєю правовою природою є адміністративною послугою. З одного боку ЕДП слід розуміти як врегульовану нормами права діяльність кваліфікованого надавача ЕДП, що задовольняє публічний інтерес у побудові довіри в онлайн-середовищі, та спрямована на надання відомостей або формування, перевірку та/або підтвердження чинності та цілісності електронних даних, які забезпечують електронну взаємодію учасників правовідносин, а з іншого боку – як результат цієї інформаційної діяльності у вигляді відповідних електронних даних чи відомостей.

2. Розкрито підходи до класифікації ЕДП в європейській науці та законодавстві ЄС і зарубіжних країн. Запропоновано авторську класифікацію ЕДП за критерієм етапу їх надання та використання їх результатів: первинні та похідні довірчі послуги. Ця класифікація стала підґрунтям для визначення правового статусу надавачів та користувачів ЕДП як суб’єктів відповідних правовідносин.

3. Запропоновано напрями впровадження в Україні досвіду Держав-членів ЄС з метою вдосконалення адміністративно-правового регулювання надання електронних довірчих послуг:

- розширити об’єкт адміністративно-правового регулювання та включити до нього діяльність з надання некваліфікованих ЕДП;

- розширити об’єкт адміністративно-правового регулювання та включити до нього діяльність з надання довірчої послуги електронного архівування;
- посилити адміністративні санкції щодо надавача ЕДП, який позиціонує себе кваліфікованим надавачем ЕДП, не будучи таким;
- систематизувати адміністративно-правові норми, що регулюють правовідносини у сфері взаємодії приватних осіб та СПА з використанням ЕДП, та включити ці норми до єдиного кодифікованого акту, що регулюватиме адміністративно-процедурні правовідносини між СПА та приватними особами в цілому;
- передати контролюючому органу повноваження щодо прийняття рішень про внесення особи до довірчого списку, рішень про виключення особи з довірчого списку, та ряду інших регулятивних повноважень, які наразі закріплені за Мінцифри як ЦЗО.

4. Продемонстровано, що адміністративно-правове регулювання у сфері надання ЕДП поєднує в собі регулятивні та охоронні аспекти механізму адміністративно-правового регулювання.

Потреби та інтереси суб’єктів правовідносин у сфері надання ЕДП, перш за все користувачів та надавачів ЕДП, обумовлюють їхню взаємодію між собою. За таких обставин регулятивна складова у вигляді адміністративно-правових норм та інструментів діяльності публічної адміністрації визначає юридичні рамки реалізації цими особами своїх прав та виконання ними своїх обов’язків.

У свою чергу, вчинення деліктів чи наявність загрози їх виникнення зумовлює втілення захисної складової цього механізму через виконання СПА контрольно-наглядових повноважень та притягнення суб’єктів правовідносин з надання ЕДП до адміністративної відповідальності, що також супроводжується використанням відповідних інструментів публічного адміністрування.

5. Показано, що через адміністративно-правові норми, в яких закріплюються моделі адміністративних правовідносин у сфері надання ЕДП, та взаємодію суб'єктів цих правовідносин, формується правопорядок у вказаній сфері.

Встановлено, що безпосередній вплив на адміністративно-правове регулювання у сфері ЕДП здійснюють норми, які хоч і не є адміністративними, але встановлюють вимоги до надання кваліфікованих ЕДП, недотримання яких може бути підставою для застосування засобів адміністративного впливу на кваліфікованих надавачів ЕДП.

Окреслено нормативні засади, які мають забезпечувати належне адміністративно-правове регулювання у сфері надання ЕДП в Україні, серед яких виділено: принцип дворівневого (дуалістичного) нормативного регулювання відносин у сфері надання ЕДП; принцип мінімально достатнього регулювання суспільних відносин у сфері надання ЕДП; принцип поваги до прав людини та культурної різноманітності як один з принципів належного урядування.

6. На основі аналізу особливостей правовідносин як елемента механізму адміністративно-правового регулювання у сфері надання ЕДП окреслено систему суб'єктів адміністративних правовідносин у цій сфері. До цієї системи запропоновано включити (1) приватних осіб: користувачів кваліфікованих ЕДП та осіб, які мають намір надавати кваліфіковані ЕДП; (2) суб'єктів публічної адміністрації: суб'єктів делегованих повноважень (кваліфікованих надавачів ЕДП) та органи публічної влади, які виконують функції ЦЗО у сфері надання ЕДП та контрольно-наглядові повноваження.

Визначено, що користувачами ЕДП як суб'єктами адміністративних правовідносин є фізичні особи, юридичні особи незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, СПА, які отримують у відповідного надавача довірчу послугу або здійснюють електронну взаємодію за допомогою результатів ЕДП з особами, які отримали таку довірчу послугу, і мають права та обов'язки, закріплені у нормах адміністративного права.

Запропоновано класифікувати користувачів ЕДП на 2 групи: (1) суб'єкти, які отримують у відповідного надавача первинні довірчі послуги;

(2) суб’єкти, які здійснюють електронну взаємодію з суб’єктами першої групи, отримуючи довірчу послугу *перевірки* первинних довірчих послуг. Обґрунтовано, що користувачі ЕДП, які отримують похідні довірчі послуги *перевірки* електронних підписів, печаток, позначок часу, під час електронної взаємодії з користувачами первинних довірчих послуг, водночас набувають статусу вигодонабувачів довірчої послуги *створення* електронного підпису, печатки чи позначки часу.

Доведено, що СПА як користувачі ЕДП першої групи діють виключно як приватно-правові суб’єкти. Однак, статусу користувачів ЕДП другої групи СПА можуть набувати і під час здійснення ними владних повноважень.

Під поняттям «кваліфіковані надавачі ЕДП» дисертантом запропоновано розуміти суб’єктів делегованих повноважень (юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, фізичних осіб – підприємців), відомості про яких внесені до довірчого списку, а також органи публічної влади у випадках, передбачених законом, які мають право надавати одну або більше ЕДП, та мають інші права та обов’язки, закріплені у нормах адміністративного права.

Завдяки аналізу правового статусу надавачів ЕДП як суб’єктів делегованих повноважень дисертантом було сформульовано ознаки та розкрито сутність ЕДП як адміністративної послуги, а також розкрито функціональний взаємозв’язок між ЕДП та іншими електронними адміністративними послугами. Цей взаємозв'язок полягає полягає в тому, що передумовою надання усіх кваліфікованих ЕДП є отримання адміністративної послуги у вигляді внесення надавача ЕДП до довірчого списку, а з іншого боку – довірча послуга є засобом підвищення доступності та ефективності надання публічною адміністрацією інших адміністративних послуг.

7. Розкрито особливості використання інструментів публічного адміністрування під час адміністративно-правового регулювання різних видів правовідносин у сфері надання ЕДП: (1) правовідносин з набуття приватними особами права надавати кваліфіковані ЕДП; (2) правовідносин, пов’язаних з

безпосереднім провадженням діяльності з надання кваліфікованих ЕДП та (3) правовідносин, пов'язаних з припиненням права надавати кваліфіковані ЕДП.

З'ясовано, що процедури *набуття приватними особами права надавати кваліфіковані ЕДП* є заявними, дозвільними (з ознаками реєстраційних), безконфліктними адміністративними процедурами, здійснюваними одночасно кількома СПА, які під час цих процедур використовують такі інструменти діяльності як фактичні дії, адміністративні акти та адміністративні договори, що укладаються між уповноваженим органом публічної влади та особою, що має намір надавати кваліфіковані ЕДП. Обґрунтовано, що використання цих інструментів має на меті запобігти вчиненню майбутніми надавачами кваліфікованих ЕДП адміністративних інформаційних правопорушень.

Доведено, що використання інструментів адміністративно-правового регулювання правовідносин, пов'язаних з *безпосереднім провадженням діяльності щодо надання кваліфікованих ЕДП*, за своєю правовою природою є вжиттям адміністративно-запобіжних заходів (адміністрування довірчого списку, планові та позапланові перевірки надавачів ЕДП) або засобів адміністративного припинення (приписи контролюючого органу про усунення порушень законодавства, блокування кваліфікованих сертифікатів ключів тощо). Продемонстровано, що ці заходи (засоби) застосовуються не лише щодо приватно-правових суб'єктів ринку ЕДП та суб'єктів делегованих повноважень, а й щодо органів публічної влади.

З метою вдосконалення адміністративно-правового регулювання сфери надання кваліфікованих ЕДП як галузі інформаційної діяльності запропоновано (1) законодавчо закріпити обов'язковість припису контролюючого органу для виконання органами публічної влади, які є суб'єктами правовідносин у сфері надання ЕДП; (2) переглянути закріплений у нормах КУпАП склад адміністративного інформаційного правопорушення, пов'язаний з невиконанням цього припису, на предмет узгодження з новими напрямками діяльності у сфері ЕДП; (3) розширити перелік суб'єктів цього правопорушення шляхом включення до їх орбіти фізичних осіб-підприємців, посадових осіб СПА та безпосередньо СПА; (4) посилити санкції за вчинення цього правопорушення.

Сформульовано авторські пропозиції щодо приведення адміністративних процедур набуття та *припинення права на заняття діяльністю з надання ЕДП* у відповідність до принципів адміністративних процедур та забезпечення лібералізації державного контролю. Зокрема, запропоновано закріпити обов'язок контролюючого органу у випадку виявлення правопорушення пріоритетно виносити припис про його усунення, і лише у разі невиконання цього припису застосовувати захід адміністративної відповідальності у формі рішення про виключення надавача ЕДП з довірчого списку.

Обґрунтовано, що використання рішення про виключення кваліфікованого надавача ЕДП з довірчого списку, як інструмента адміністративно-правового регулювання *припинення діяльності з надання ЕДП*, спрямоване на запобігання вчиненню адміністративних інформаційних правопорушень, тоді як втручальні адміністративні процедури припинення діяльності з надання ЕДП належать до процедур притягнення до адміністративної відповідальності.

З метою приведення законодавства України у відповідність до acquis communautaire, задля усунення корупціогенних факторів у нормах законів України, а також для приведення повноважень СПА у відповідність до мети, з якою створювались ці СПА, запропоновано позбавити Мінцифри регулятивних повноважень у сфері ЕДП, передусім повноважень з прийняття рішень про внесення особи до довірчого списку та про виключення її з довірчого списку, а також позбавити НБУ повноважень щодо застосування заходів адміністративного примусу у сфері надання ЕДП. Поряд з цим, запропоновано закріпити ці повноваження виключно за Держспецзв'язку України та надати останній статус національного регулятивного органу у сфері надання ЕДП в Україні. Обґрунтовано, що запропоновані зміни сприятимуть узгодженню адміністративно-правового регулювання адміністративних процедур у сфері надання ЕДП з принципами ефективності та оперативності їх надання.

8. Вказано, що метою правового регулювання у сфері надання ЕДП в цілому та адміністративно-правового регулювання зокрема має стати належна реалізація приватними особами права на електронні довірчі послуги.

За результатами дослідження правової природи, структури та місця права особи на ЕДП в системі публічних прав людини запропоновано визначити це право як активне суб'єктивне публічне індивідуальне право кожної фізичної чи юридичної особи, що включає в себе право на отримання ЕДП у відповідності до державних стандартів надання цих послуг, право вільного вибору між отриманням кваліфікованих чи некваліфікованих ЕДП, право на вільне використання результатів надання ЕДП в різних сферах суспільних відносин, а також на відмову від використання ЕДП, з урахуванням обмежень, встановлених законом.

Доведено, що основними адміністративно-правовими гарантіями реалізації права на ЕДП мають бути такі гарантії: доступність ЕДП для приватних осіб; заборона відмови у наданні ЕДП, крім випадків, прямо передбачених законом; рівнозначність електронного та паперового документів і процесів їх створення, яка забезпечується нормативним закріпленням принципів функціональної еквівалентності та заборони дискримінації; можливість оскарження неправомірних дій суб'єктів правовідносин у сфері ЕДП; встановлення обмежень у реалізації права на ЕДП виключно законом.

9. Розкрито особливості реалізації права особи на ЕДП у взаємовідносинах між приватними особами та публічною адміністрацією, а також під час використання приватними особами електронних публічних реєстрів.

Запропоновано шляхи вдосконалення адміністративно-правового регулювання взаємовідносин СПА та приватних осіб з використанням ЕДП, а саме:

- адаптувати адміністративно-правові норми до принципів технологічної та термінологічної нейтральності, щоб ці норми були спроможні регулювати не лише паперову, а й електронну взаємодію СПА та приватних осіб під час процедур розгляду адміністративних справ;
- розширити зміст ЕДП як об'єкта адміністративно-правового регулювання шляхом визначення правового статусу та порядку надання послуги гібридного рекомендованого відправлення;
- прийняти єдиний кодифікований акт, що регулюватиме адміністративно-процедурні правовідносини між СПА та приватними

особами, в якому (1) закріпити принцип направлення публічною адміністрацією приватним особам будь-яких листів, відповідей, в тому числі тих, які містять прийняті СПА адміністративні акти, пріоритетно в електронній формі; (2) закріпити обов'язок СПА скріплювати кваліфікованим електронним підписом (печаткою) та електронними позначками часу відповіді на звернення, запити та результати надання адміністративних послуг (адміністративні акти), якщо вони надаються в електронній формі; (3) врегулювати порядок обчислення процесуальних та процедурних строків під час електронної взаємодії СПА та приватних осіб; (4) передбачити право подавати інформаційні запити на отримання публічної інформації у будь-якій електронній формі, не обмежуючись електронною поштою.

Сформульовано позицію про те, що з метою дотримання принципу пропорційності адміністративно-правове регулювання має забезпечувати можливість отримання доступу до інформації з електронних публічних реєстрів (1) *без використання довірчих послуг* або будь-яких інших засобів, які унеможливлюють анонімне отримання запитуваної інформації або ж (2) з використанням ЕДП, але з одночасним технічним *забезпеченням анонімності користувачів довірчих послуг*.

10. За результатами проведеного дослідження дисертантом запропоновано окремі зміни до законодавства України, зокрема: нову редакцію ст. 1, 7-9, 11-13, 30-31, 33 Закону України «Про електронні довірчі послуги», ст. 5, 15 Закону України «Про звернення громадян», ст. 19 Закону України «Про доступ до публічної інформації», ст. 9 Закону України «Про адміністративні послуги», ст. 188-31 КУпАП, а також запропоновано доповнити КУпАП новою статтею 156-4 «Незаконна відмова у наданні довірчої послуги».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Конституція України від 28.06.1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.
2. Аблякимов Е. Е. Правові основи формування державних електронних інформаційних ресурсів : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07 / Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ, 2010. 21 с.
3. Адміністративна процедура: конспект лекцій / за ред. І. В. Бойко. Харків: Право, 2017. 132 с.
4. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / за ред. В. П. Тимощука. Київ: Факт, 2003. 496 с.
5. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник / за ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Видавництво «Юридична думка», 2004. Т. 1: Загальна частина. 584 с.
6. Адміністративне право України: підручник / Битяк Ю.П. та ін.; за ред. Ю. П. Битяка. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 544 с.
7. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / Галунько В. та ін. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
8. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва: Юрид. лит., 1966. 187 с.
9. Андрійко О. Ф. Організаційно-правові проблеми державного контролю у сфері виконавчої влади : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07. Київ, 1999. 390 с.
10. Барікова А. А. Систематизація права електронних комунікацій: адміністративно-правове дослідження : дис. … канд. юрид. наук. : 12.00.07 / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2018. 255 с.
11. Бачило И. Л., Семилетов С. Комментарий к Федеральному закону «Об электронной цифровой подписи» (постатейный), 2002. URL: https://www.lawmix.ru/commlaw/1763.

12. Бевзенко В. М. Процедури реалізації повноважень учасників адміністративних земельних правовідносин. *Адміністративне право і процес.* 2014. № 3. С. 53-72
13. Берлін І. Дві концепції свободи. *Сучасна політична філософія: антологія* / пер. з англ. Я. Кіш. Київ : Основи, 1998. С. 56–113
14. Бернет С., Пейн С. Криптография. Официальное руководство RSA Security Москва: Бином-Пресс, 2002. 384 с.
15. Бєлєвцева В. В. Про адміністративну відповідальність за порушення вимог та правил інформаційного законодавства України: поняття та види. *Інформатика і право.* 2012. № 3 (35/2012). С. 29-33. URL: http://ippi.org.ua/sites/default/files/12bvvupv.pdf
16. Білоцерковець Н. В. Адміністративно-правове регулювання державного нагляду (контролю) у сфері надання електронних довірчих послуг та напрямки його вдосконалення. *Право і суспільство.* 2019. № 6 (2). С. 16-26
17. Білоцерковець Н. В. Власник електронного підпису як суб’єкт правовідносин у сфері електронних довірчих послуг. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 12-13 січн. 2018 р.). Дніпро, 2018. С. 51-53
18. Білоцерковець Н. В. Державне регулювання діяльності провайдера електронних довірчих послуг як суб’єкта правовідносин у сфері електронної ідентифікації. *Адміністративне право і процес*. 2018. № 2 (21). С. 42-51
19. Білоцерковець Н. В. Деякі аспекти ефективності реалізації контрольно-наглядових повноважень у сфері надання електронних довірчих послуг. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики:* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених до Всесвітнього Дня науки (м. Київ, 15 лист. 2019 р.). Київ, 2019. С. 246-248
20. Білоцерковець Н. В. Електронна довірча послуга та цивільно-правова послуга: порівняльно-правовий аспект. *Збірник тез доповідей і наукових*

повідомлень учасників II Міжнародної науково-практичної конференції «Прикладні системи та технології в інформаційному суспільстві» (м. Київ, 01 жовт. 2018 р.). Київ, Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка, 2018. С. 19-21

21. Білоцерковець Н. В. Електронна ідентифікація та електронна автентифікація: співвідношення понять. *Актуальні питання державотворення в Україні:* Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Київ, 19 трав. 2017 р.). Київ, 2017. Т. 1. С. 255-256
22. Білоцерковець Н. В. Електронна печатка як один із видів електронних довірчих послуг: поняття, ознаки та функції. *Актуальні проблеми правових наук в євроінтеграційному вимірі*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 15-16 груд. 2017 р.). Харків, 2017. Ч. 2. С. 23-26
23. Білоцерковець Н. В. Інструменти публічного адміністрування у сфері набуття права на здійснення діяльності з надання електронних довірчих послуг. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2019. № 2 (109). С. 5-9
24. Білоцерковець Н. В. Класифікація суб'єктів правовідносин у сфері електронної ідентифікації та надання електронних довірчих послуг. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики:* Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18 трав. 2018 р.). Київ, 2018. Т. 1. С. 302-303
25. Білоцерковець Н. В. Окремі адміністративно-правові гарантії реалізації права особи на електронні довірчі послуги у правовідносинах з публічною адміністрацією. *Актуальні проблеми захисту інформаційних прав особи в умовах технологічних викликів та цифрової реальності*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 17-18. вер. 2019 р.). Херсон, 2019. С. 146-150

26. Білоцерковець Н. В. Право особи на електронні довірчі послуги як суб'єктивне публічне право: поняття та ознаки. *Актуальні питання розвитку правової держави в умовах сучасного становлення громадянського суспільства в Україні*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 14-15 черв. 2019 р.). м. Харків, 2019. С. 45-47
27. Білоцерковець Н. В. Проблемні аспекти співвідношення функцій та ознак електронного і власноручного підписів у доктрині інформаційного права / Н. В. Білоцерковець. *Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві:* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 29-30 груд. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 115-118
28. Білоцерковець Н. В. Технологічна нейтральність державного регулювання електронних довірчих послуг: способи імплементації. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 6. С. 7-13
29. Білоцерковець Н. В. Технологічна нейтральність та заборона дискримінації як ключові принципи державного регулювання електронних довірчих послуг: поняття та ознаки. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 1. С. 103-109
30. Буренко Т. О. Формування системи надання адміністративних послуг органами державної влади в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 25.00.01 / НАДУ при Президентові України. Київ, 2011. 23 с.
31. Буханевич О. М. Контроль у сфері надання адміністративних послуг: сутність та особливості здійснення. *Evropsky politicky a pravni diskurz («Європейський політико-правовий дискурс»).* 2015. Svazek 2.4. vydani. С. 291–296.
32. Буханевич О. М. Поняття та сутність процедури надання адміністративних послуг. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 126-131
33. Буханевич О. М. Проблеми впровадження електронних адміністративних послуг в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки».* 2015. № 3. С. 57-60

34. Буханевич О. М. Теоретико-правові та праксеологічні засади надання адміністративних послуг в Україні : автореф. дис. … доктора юрид. наук: 12.00.07 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2016. 44 с.
35. Буханевич О. М. Теоретико-правові та праксеологічні засади надання адміністративних послуг в Україні : дис. … доктора юрид. наук: 12.00.07 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2016. 455 с.
36. Буханевич О. М. Щодо поняття «адміністративна послуга». *Правові засади організації та здійснення публічної влади:* Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Хмельницький, 23-30 квіт. 2018 р.). URL: http://univer.km.ua/doc/tezy2018/Bukhanevych_O_M.pdf
37. Вакарюк Л. В. Основні підходи до розуміння поняття «інформаційні права людини». *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 2. С. 155-159
38. Васильєва Н. В. Досвід Естонії у наданні електронних послуг населенню. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2013. № 11. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=650
39. Васильєва Н. В. Інструменти реформування системи надання державних і муніципальних послуг в Білорусі та Молдові. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2013. № 10. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=640
40. Ващенко Ю. В. Центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом: проблеми правової природи та перспективи реформування. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 3(9). С. 122–141
41. Великий тлумачний словник української мови / за ред. В. Т. Бусел. Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.
42. Виконавча влада і адміністративне право / за ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 668 с.
43. Вирок Вищого антикорупційного суду від 30 жовтня 2019 року у справі № 760/4297/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/85289968
44. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. Москва: Наука, 1979. 229 с.

45. Гайнетдинов А. Н. Конституционные гарантии защиты прав и свобод граждан от неправомерных действий (бездействий) субъектов правоохранительной системы Российской Федерации : дис. …канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ростов-на-Дону, 2004. 231 с.
46. Галинська К. Ю. Застосування заходів адміністративного запобігання порушень інформаційного правопорядку в Україні. *Правова інформатика*. 2014. № 1 (41). с. 81-87
47. Гаращук В. М. Контроль та нагляд у державному управлінні: навчальний посібник. Харків: Нац. юрид. акад. України, 1999. 55 с.
48. Голосніченко І. П., Стахурський М. Ф. Адміністративне право України: основні поняття: навч. посіб. Київ: ГАН, 2005. 231 с.
49. Гончарук С. Т. Адміністративне право України. Загальна та Особлива частини: навч. посіб. Київ: НАВС, 2000. 240 с.
50. Григораш О. І. Гарантії суб'єктивних прав та законні інтереси: структурні елементи адміністративно-правового статусу особи. *Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича: збірник наукових праць (Правознавство)*. 2006. № 311. С. 95-101
51. Грицяк Н. В., Соловйов С. Г. Електронна демократія : навч. посіб. Київ : НАДУ при Президентові України, 2015. 66 с.
52. Заярний О. А. Адміністративна деліктологія в інформаційній сфері: проблеми теорії та практики : дис. … доктора юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2018. 561 с.
53. Заярний О. А. Інформаційна сфера як об'єкт адміністративно-правової охорони: деякі доктринальні та нормативні аспекти. *Журнал східноєвропейського права.* 2016. № 23. С. 18-31 URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2016/01/zaiarnyi_23.pdf
54. Заярний О. А. Класифікація адміністративних інформаційних правопорушень, як метод наукового дослідження адміністративної деліктності та інструмент удосконалення адміністративно-деліктного законодавства. *Адміністративне право і процес.* 2014. № 4 (10). С. 80-101

55. Заярний О. А. Об’єктивна сторона адміністративного інформаційного правопорушення: поняття, структура та особливості правової кваліфікації. *Адміністративне право і процес*. 2015. № 3(13). С. 134–149
56. Заярний О. А. Поняття та предмет адміністративно-деліктної політики в інформаційній сфері: доктринальний і нормативний аспекти. *Национальный юридический журнал: теория и практика.* 2016. № 2(1). С. 48-53
57. Заярний О. А. Правове забезпечення розвитку інформаційної сфери України: адміністративно-деліктний аспект: монографія. Київ: ВД «Гельветика», 2017. 700 с.
58. Заярний О. А. Суб’єкт адміністративних інформаційних правопорушень: поняття та особливості. *Адміністративне право і процес.* 2015. № 2(12). С. 86–104.
59. Дембіцька С. Л. Правові засади діяльності з надання адміністративних послуг населенню України органами місцевого самоврядування : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07 / Львівський держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2010. 185 с.
60. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / за ред. В. Б. Авер’янова. Київ: Факт, 2003. 384 с.
61. Державно-правове регулювання в умовах трансформації суспільних відносин: Монографія / За ред. Ю. Л. Бошицького. Київ: Видавництво «Юридична думка», 2009. 536 с.
62. Деякі питання електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 08 вересня 2016 року № 606. *Урядовий кур’єр*. 2016. № 172
63. Деякі питання організації електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 року № 357. *Урядовий кур’єр*. 2018. № 100.
64. Дихтиевский П. В. Административно-правовое принуждение в механизме обеспечения личной безопасности : автореф. дис. … докт. юрид. наук : 12.00.14 / Моск. унт. МВДРФ. Москва, 2004. 64 с. URL:

https://www.dissercat.com/content/administrativno-pravovoe-prinuzhdenie-v-mekhanizme-obespecheniya-lichnoi-bezopasnosti

65. Дзера О. В., Кузнєцова Н. С., Луць В. В. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. Київ : Юрінком Інтер, 2010. Т. 2. 1056 с.
66. Довжанин В. М. Класифікація гарантій адміністративно-правового забезпечення прав і свобод громадян у сфері запобігання та протидії корупції. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2015. № 1. С. 98-106
67. Електронне урядування та електронна демократія : навч. посіб. : у 15 ч. / Кандзюба С. П., Хошаба О. М., Пігарєв Ю. Б. ; за ред. А. І. Семенченка, В. М. Дрешпака. К. : ФОП Москаленко О. М., 2017. 60 с.
68. Заброда Д. Г. Адміністративно-правові засади: сутність та зміст категорії. *Адміністративне право і процес.* 2013. № 2 (4). С. 45-51.
69. Загальне адміністративне право: підручник / за ред. І. С. Гриценка. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 568 с.
70. Ильгова Е. В. Административно-правовое регулирование информационного взаимодействия органов исполнительной власти с гражданами: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.14. Саратов, 2006. 26 с.
71. Кадемія М. Ю. Інформаційно-комунікаційні технології навчання : термінологічний словник. Львів : Сполом, 2009. 260 с.
72. Квашнин В.И. Правовые аспекты использования электронной цифровой подписи в договорных отношениях с участием предпринимателей : дис. …канд. юрид. наук : 12.00.03. Санкт-Петербург, 2010. 225 с.
73. Київець О.В. Європейські правові стандарти як міжнародно-правова категорія. *Європейські студії і право.* 2012. № 1(5).
74. Кирсанов С. А. Проблемы правового регулирования государственных и муниципальных услуг в Российской Федерации. *Публичные услуги: правовое регулирование (российский и зарубежный опыт)* / под. ред. Е. В. Гриценко, Н. А. Шевелевой. Москва : Волтерс Клувер, 2007. С. 104-120
75. Клименко І. В. Електронні послуги : навчальний посібник. Київ : НАДУ при Президентові України, 2014. 100 с.

76. Ковальова Ю. О. Поняття публічних послуг та їх місце у розбудові «сервісної» держави. *Адміністративне право і процес*. 2015. № 1 (11). С. 245-251
77. Когут Н. Д. Організаційно-правова роль державних та інших реєстрів в забезпеченні безпеки суспільного ладу та прав людини. *Інформація і право.* 2016. № 2(17). С. 43-50
78. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005. *Відомості Верховної Ради України.* 2005. № 35–36. № 37. Ст. 446.
79. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984. *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1984. додаток до № 51. Ст. 1123
80. Козюбра М. І. Право і людина: лінії взаємозв'язку та тенденції розвитку. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2015. Т. 168. С. 3-9
81. Коломоєць Т. О. Адміністративний примус у сфері підприємницької діяльності в Україні: сучасний теоретичний погляд. *Підприємництво, господарство і право.* 2002. № 9. С. 74–77
82. Коломоєць Т., Колпаков В., Кушнір С., Алімов К., Діхтієвський П. Моніторинг способу життя публічних службовців – засіб запобігання корупції чи все ж таки легалізованого примусового втручання у приватне та особисте життя особи? *Amazonia Investiga*. 2019. № 8 (24). С. 267-274
83. Коломоєць Т.О. Управлінські послуги в контексті взаємовідносин особи й органів місцевої влади в Україні : концептуальний і нормативний аспекти. *Актуальні проблеми державного управління*. 2002. Вип. 7. С. 178-182.
84. Коломоєць Т. О. Штрафи за законодавством про адміністративні правопорушення : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Університет внутрішніх справ. Харків, 1999. 16 с.
85. Комзюк А. Т. Адміністративний примус в правоохоронній діяльності міліції в Україні : дис. докт. юрид. наук: 12.00.07 / Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2002. 408 с.

86. Комментарий к Федеральному закону от 06 апреля 2011 года № 63-ФЗ «Об электронной подписи» (постатейный) / Р. В. Амелин и др. (Подготовлен для системы КонсультантПлюс, 2012)
87. Концепція розвитку системи надання адміністративних послуг органами виконавчої влади : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2006 року № 90-р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 7. Ст. 376
88. Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права. *Часопис Київського університету права*. 2009. №4. С. 74 – 79.
89. Кулдыбаева И. У. Правовое регулирование предоставления электронных государственных услуг : дис. …канд. юрид. наук : 12.00.14. Челябинск, 2014. 240 с.
90. Курс адміністративного права України: підручник / Колпаков В. К. та ін. ; за ред. В. В. Коваленка. Київ, Юрінком Інтер, 2012. 808 с.
91. Лазур Я. В. Забезпечення прав і свобод громадян в сфері публічного управління : автореф. дис. ... доктора. юрид. наук : 12.00.07 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2011. 40 с.
92. Легеза Є. О. Манжула А. А. Імплементація зарубіжного досвіду щодо надання публічних послуг у вітчизняне законодавство України як один із напрямків реформування освіти. *Journal «ScienceRise: Juridical Science»*. 2017. № 2 (2). С. 45-49
93. Легеза Є. О. Класифікація надання публічних послуг в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2015. № 5(1). С. 67-70
94. Легеза Є. О. Концепція публічних послуг: адміністративно-правовий аспект : дис. … доктора юрид. наук : 12.00.07 / Держ. вищий навч. заклад «Запорізький національний університет». Запоріжжя, 2017. 511 с.
95. Легеза Є. О. Щодо визначення публічних послуг в України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 6. С. 129-131
96. Ліпкан В. А. Максименко Ю. Є. Інформаційні права і свободи людини та громадянина. *Підприємництво, господарство і право.* 2011. № 9. С. 64–68.

97. Літошенко О. С. Адміністративна відповідальність в системі юридичної відповідальності : дис. … канд.. юрид. наук : 12.00.07 / Нац. економ. у-нт ім. Вадима Гетьмана. Київ, 2004. 199 с.
98. Лученко Д. В. Інститут оскарження в адміністративному праві : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07 / Нац. юр. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 36 с.
99. Науково-практичний коментар до Закону України «Про доступ до публічної інформації» / Головенко Р. та ін. ; за ред. Котляр Д. Київ : Центр суспільних медіа, 2012. 335 с.
100. Нелін О. Конституційний механізм захисту основних прав і свобод людини і громадянина в правовій доктрині України. *Юридична Україна*. 2016. № 5/6 (161/162). С. 9-14
101. Мандюк О. Р. Індивідуальні адміністративні акти: теорія та практика застосування : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2017. 23 с.
102. Мащук В. Ю. Види адміністративних процедур: критерії класифікації. *Адміністративне право і процес.* 2014. № 1(7). С. 60-67
103. Мельник І. В. Застосування заходів адміністративного примусу в умовах розбудови правової держави : дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 2004. 182 с.
104. Мельник Р. С. Забезпечення законності застосування заходів адміністративного примусу, не пов’язаних з відповідальністю : дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2002. 211 с.
105. Мельник Р. С., Бевзенко В. М. Загальне адміністративне право: навчальний посібник. Київ : Ваіте, 2014. 376 с.
106. Мельник Р. С. Від чого залежить ефективність здійснення адміністративного судочинства? *Вісник господарського судочинства України.* 2008. № 5. С. 154–159

107. Мельник Р. С. Інститут принципів адміністративного права у системі Загального адміністративного права України. *Публічне право*. 2012. № 3. С. 51-60
108. Мельник Р. С. Категорія «публічне управління» у новій інтерпретації. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 1(3). С. 8-14
109. Мельник Р. С. Новели сучасної концепції українського адміністративного права. *Lex Portus*. 2017. № 5. С. 5-16
110. Мельник Р. С. Реформування системи адміністративного права як передумова його кодифікації. *Журнал східноєвропейського права*. 2013. № 1. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2013/12/4ddc84_d50efc1ad58b4454963bd9e3a5c551bd.pdf
111. Механізми координації європейської політики: практика країн-членів та країн-претендентів / Гнидюк Н. А. та ін. ; за ред. Н. А. Гнидюк. Київ: Міленіум, 2003. 384 с.
112. Михайленко Е.В. Проблемы информационно-правового регулирования отношений в глобальной компьютерной сети Интернет: автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.14. Москва, 2004. 28 с.
113. Михайлюк Я. Б. Надання адміністративних послуг в електронній формі у країнах Європейського Союзу та Україні: порівняльно-правовий аспект. *Юридична Україна*. 2016. № 1/2. С. 10-16
114. Міхровська М. С. Становлення електронної демократії в Україні. *Адміністративне право і процес.* 2016. № 4(18). С. 26-31.
115. Мушак Н. Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів. *Часопис Київського університету права: український науково-теоретичний часопис.* 2011. № 2. С. 298-301
116. Об электронной подписи: Федеральный закон Российской Федерации от 06 апреля 2011 года № 63-ФЗ. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_112701/

117. Оніщенко Н. М., Бобровник С. В. Соціальна та юридична ефективність законодавства. *Законодавство: проблеми ефективності*. Київ: Наук. думка, 1995.
118. Пархоменко Н. М. Гарантії реалізації прав і свобод людини і громадянина: проблеми сутності та змісту. *Правова держава: Щорічник наукових праць*. 2010. Вип. 21. С. 130-137
119. Патерило І. В. Адміністративні договори за законодавством Німеччини. Напрями використання зарубіжного досвіду в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету (серія «Право»)*. 2014. № 28 (2). С. 161-164
120. Патерило І. В. До розуміння сутності та змісту категорії «публічна адміністрація». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету (Серія «Юриспруденція»)*. 2014. № 9-1. С. 83-85
121. Патерило І. В. Інститут інструментів діяльності публічної адміністрації у системі адміністративного права. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2013. № 1. С. 283–289
122. Патерило І. В. Інструменти діяльності публічної адміністрації: досвід Французької Республіки. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2014. № 2. С. 159-165
123. Патерило І. В. Інструменти діяльності публічної адміністрації: сутність та зміст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету (Серія «Право»).* 2014. № 27. Т. 2. С. 174–178
124. Патерило І. В. Сутність та особливості адміністративних актів як основних інструментів діяльності публічної адміністрації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2015. Вип. 31 (3). С. 10-14
125. Петров Є. В. Право Європейського Союзу як джерело адміністративно-господарського права. *Адміністративне право і процес.* 2013. № 1. С. 44-50
126. Питання Міністерства цифрової трансформації України: постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 року № 856. *Офіційний вісник України.* 2019. № 80. Ст. 2736

127. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.
128. Полякова И. В. Право + IT = Бизнес-пути. Юридические решения для бизнеса в сфере IT. Киев: ФЛП Марченко, 2016. 404 с.
129. Постанова Вищого адміністративного суду України від 09 червня 2016 року у справі № К/800/7520/16. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/58328662
130. Постанова Касаційного адміністративного суду від 14 листопада 2018 року у справі № 604/476/17. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/78002154
131. Постанова Касаційного адміністративного суду від 13 грудня 2018 року у справі № 826/2569/17. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/78565774. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/78565774
132. Про адміністративні послуги: Закон України від 06 вересня 2012 року № 5203-VI. *Голос України*. 2012. № 188.
133. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01 липня 2004 року № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2004. № 51. Ст. 553
134. Про Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації: Закон України від 23 лютого 2006 року № 3475-VI. *Голос України*. 2006. № 66.
135. Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг: Указ Президента України від 31 липня 2019 року № 558/2019. *Урядовий кур'єр.* 2019. № 144
136. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: Закон України № 2806-IV від 06 вересня 2005 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 48. Ст. 483.
137. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січня 2011 року № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 3114.
138. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22 травня 2003 року № 852-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 276.
139. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05 жовтня 2017 року № 2155-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 2764.

140. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 року № 1629-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст. 367
141. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
142. Про затвердження Вимог у сфері електронних довірчих послуг та Порядку перевірки дотримання вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 07 листопада 2018 року № 992. *Офіційний вісник України*. 2018. № 98. Ст. 238
143. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики: постанова Кабінету Міністрів України від 02 березня 2016 року № 285. *Урядовий кур'єр*. 2016. № 86
144. Про затвердження Ліцензійних умов провадження освітньої діяльності: постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 року № 1187. *Урядовий кур'єр*. 2016. № 26
145. Про затвердження Методичних рекомендацій з розроблення стандартів адміністративних послуг: наказ Міністерства економіки України від 12 липня 2007 року № 219 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME07483.html
146. Про затвердження обов'язкових вимог до Довірчого списку: постанова Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2018 року № 775. *Урядовий кур'єр.* 2018. № 187
147. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів: постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 року № 667. *Офіційний вісник України*. 2015. № 73. ст. 2402
148. Про затвердження Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України»: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 03 серпня 2017 року № 676. *Офіційний вісник України*. 2017. № 75. Ст. 2306

149. Про затвердження Положення про Єдиний державний реєстр осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення: рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 09 лютого 2018 року № 166. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0345-18#n13
150. Про затвердження Порядку ведення Довірчого списку: наказ Міністерства юстиції України від 29 жовтня 2018 року № 3373/5. *Офіційний вісник України.* 2018. № 84. Ст. 2799
151. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень: рішення Вищої ради правосуддя від 19 квітня 2018 року № 1200/0/15-18. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/card/v1200910-18
152. Про затвердження Порядку використання електронних довірчих послуг в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах та організаціях державної форми власності: постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2018 року № 749. *Урядовий кур'єр.* – 2018. - № 184
153. Про затвердження Порядку застосування електронного цифрового підпису органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями державної форми власності: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2004 року № 1452. *Урядовий кур'єр*. 2004. № 214
154. Про затвердження Порядку зберігання документованої інформації та її передавання центральному засвідчувальному органу в разі припинення діяльності кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2018 року № 821. *Урядовий кур'єр*. 2018. № 194
155. Про затвердження Порядку надання відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань: наказ Міністерства юстиції України від 10 червня 2016 року № 1657/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0839-16#n20

156. Про затвердження Порядку подання органу ліцензування документів в електронній формі: постанова Кабінету Міністрів України від 24 травня 2017 року № 363. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 98
157. Про затвердження Порядку проведення процедури оцінки відповідності у сфері електронних довірчих послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2018 року № 1215. *Урядовий кур'єр*. 2019. № 40
158. Про затвердження Регламенту роботи засвідчувального центру: постанова Правління Національного банку України від 21 листопада 2019 року № 138. Офіційний вісник України. 2019. № 99. Ст. 3325
159. Про затвердження Регламенту роботи центрального засвідчувального органу: наказ Міністерства цифрової трансформації України від 19 грудня 2019 року № 27. *Офіційний вісник України*. 2020. № 3. Ст. 176
160. Про затвердження форматів електронних повідомлень та обміну даними системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів: наказ Державного агентства з питань електронного урядування України від 13 серпня 2018 № 51. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1087-18
161. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001 року № 2210-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 12. Ст. 64
162. Про захист персональних даних: Закон України від 01 червня 2010 року № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 34. ст. 481
163. Про захист прав споживачів: Закон Української РСР від 12 травня 1991 року № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 30. Ст. 379
164. Про звернення громадян: Закон України від 02 жовтня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256
165. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02 березня 2015 року № 222-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 23. Ст. 158
166. Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 року № 679-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 29. Ст. 238

167. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 року № 442. *Офіційний вісник України.* 2014. № 74. Ст. 2105
168. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Указ Президента України від 09 грудня 2010 року № 1085/2010. *Офіційний вісник України.* 2010. № 94. Ст. 3334
169. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05 квітня 2007 року № 877-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 29. Ст. 389
170. Про Порядок організаційно-правової підготовки і виконання дій щодо ведення Державного реєстру виборців: постанова Центральної виборчої комісії від 20 січня 2011 року № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/v0013359-11
171. Про послуги на внутрішньому ринку: Директива 2006/123/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу від 12 грудня 2006 року. URL: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_906
172. Про публічні електронні реєстри: проект Закону, зареєстрований у Верховній Раді України 10 вересня 2019 року за № 2110. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66772
173. Про систему електронних підписів, що застосовуються в межах Співтовариства: Директива 1999/93/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу від 13 грудня 1999 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_240
174. Про стандартизацію: Закон України від 05 червня 2014 року № 1315-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 31. Ст. 1058
175. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02 червня 2016 року № № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. ст. 545
176. Про телекомунікації: Закон України від 18.11.2003 р. № 1280-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 12. Ст. 155.

177. Про функціонування Єдиного державного реєстру декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування: рішення Національного агентства з питань запобігання корупції від 10 червня 2016 року № 3. URL: https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0959-16
178. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 38. Ст. 325.
179. Пухтецька А. А. Європейські принципи адміністративного права та європейський адміністративний простір. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. 88 с.
180. Рабінович П. М., Хавронюк М. І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. Київ: Атіка, 2004. 463 с.
181. Развадовський В. Й., Голосніченко І. П., Голосніченко Д. І. Адміністративно-процедурний кодекс – необхідна основа надання державних послуг поліцією. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право.* 2016. № 1/2 (29/30). С. 158-163
182. Рішення Ради Бельгії по вирішенню спорів щодо іноземців від 19 листопада 2009 року у справі № 34 364. URL: https://www.rvv-cce.be/sites/default/files/arr/A34364.AN.pdf
183. Резолюція № (77) 31 Комітету міністрів Ради Європи про захист особи стосовно актів адміністративних органів влади, прийнята 28 вересня 1977 р. на 275-й нараді заступників міністрів. URL: http://lib.podelise.ru/docs/1398/index-1531.html?page=41
184. Рекомендація № R (84) 15 Комітету Міністрів Державам-членам стосовно публічно-правової відповідальності за спричинену шкоду (прийнята Комітетом міністрів 11 вересня 1984 року на 375-й нараді заступників міністрів). URL: pravo.org.ua/files/Rozdatka_final%2017-11-06.doc

185. Рекомендація № R (89) 8 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо тимчасового судового захисту в адміністративних питаннях від 13 вересня 1989 року. URL: https://rm.coe.int/16804f288f
186. Решота В. В. Адміністративні договори в системі джерел адміністративного права України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (Серія: юридичні науки).* 2018. № 4. С. 126-130
187. Решота В. В. Акти Кабінету Міністрів України у системі джерел адміністративного права України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 241–245.
188. Решота В. В. Застосування джерел адміністративного права в судочинстві України : дис. … доктора юрид. наук : 12.00.07 / Націон. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2019. 473 с.
189. Решота В. В. Конституція України як джерело адміністративного права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: юридичні науки*. 2017. № 865. С. 316–325.
190. Рішення у справі «Випич проти Польщі» (Wypych v.Poland, заява № 2428/05 від 25 жовтня 2005 року). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-71236%22]}
191. Савчишкин Д. Б. Административная ответственность в области связи и информатизации : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.14 / Моск. ун-т. связи и информатизации. Москва, 2011. 16 с.
192. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.
193. Соловяненко Н. И. Юридическая роль электронной подписи в электронной коммерции. Предпринимательское право в XXI веке: преемственность и развитие / под. ред. М. М. Славина. Москва: МЗ Пресс, 2002. С. 67-83
194. Сороко В. М. Надання публічних послуг органами державної влади та оцінка їх якості : навчальний посібник. Київ: НАДУ при Президентові України, 2008. 104 с.
195. Словарь иностранных слов. 14-е изд., испр. Москва: Рус., 1987. 608 с.

196. Соколов А. В. Передумови та особливості реалізації моделі «сервісної» держави у системі державного управління. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2013. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2013_1_18.
197. Соловйова О. М. Принципи адміністративної процедури. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право».* 2011. № 10 (988). С. 149-155
198. Старилов Ю. Н. Курс общего административного права; в 3 т. Москва: Издательство НОРМА, 2002. Т. 1: История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты. 728 с.
199. Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посіб. Київ: Атіка, 2007. 624 с.
200. Суворов А. А. Административно-правовые основы деятельности удостоверяющих центров электронной цифровой подписи в Российской Федерации / автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.14. Москва, 2010. 26 с.
201. Суспільство та влада: механізми взаємодії : навч.-метод. матеріали для слухачів дисципліни «Механізми взаємодії суспільства і влади» / А. М. Михненко та ін. К. : НАДУ при Президентові України, 2013. 80 с.
202. Тарахонич Т. І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. 2010. Вип. 50. С. 11-17
203. Теоретичні та організаційно-методичні засади надання державних послуг в електронній формі / Логвінов В. Г. та ін. Київ: НАДУ при Президентові України, 2012. 59 с.
204. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
205. Теорія держави і права: Навчальний посібник / Колодій А. М. та ін.; за ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копєйчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
206. Теория государства и права : учебник / под ред. Р. А. Ромашова. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2005

207. Тищенкова О. І. Електронні послуги у діяльності публічної адміністрації України : монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 156 с.
208. Тимощук В. П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії : монографія. Київ: «Конус-Ю», 2010. 296 с.
209. Тимощук В. П. Адміністративні послуги : посібник. Київ: ТОВ «Софія-А», 2012. 104 с.
210. Тимощук В. П. Проблеми розвитку адміністративно-процедурного законодавства в Україні. *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць.* 2007. Вип. 35. С. 35-38
211. Тіна де Фріз. Право на належне управління у статті 41 Хартії фундаментальних прав Європейського Союзу і його реалізація в польській адміністративній практиці. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2014. №3. С. 118-128
212. Ткачук Н. І. Інформаційні права і свободи людини і громадянина в Україні: визначення термінів, співвідношення понять. *Інформація і право*. 2018. № 2 (25). С. 17-30
213. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, вчинена 21 березня 2014 року та 27 червня 2014 року в м. Брюсселі (ратифікована Законом України № 1678-VII від 16 вересня 2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#n1151
214. Ухвала Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 04 червня 2019 року у справі № 160/2023/19. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/82169806
215. Ухвала Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 30 квітня 2020 року у справі № 9901/105/20. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/89012681

216. Ухвала Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 04 травня 2020 року у справі № 9901/103/20. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/89045318
217. Ухвала Київського апеляційного адміністративного суду від 25 квітня 2018 у справі № 826/2596/17. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/73698467
218. Халиков Р. О. Правовой режим электронного документа: вопросы использования электронной цифровой подписи : дис. …канд. юрид. наук : 12.00.03. Казань, 2006. 189 с.
219. Хаманева Н. Ю. Проблемы административной ответственности. *Административная ответственность* / отв. ред. И. Л. Бачило, Н. Ю. Хаманева. Москва, 2001. С. 5–9
220. Хаустова М. Г. Імплементація європейських правових стандартів у правову систему України. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : матеріали І Харківських міжнародно-правових читань, присвячених пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова (м. Харків, 27 лист. 2015 р.) Харків, 2015. Ч. 1. С. 166–172.
221. Хмельова І. Закон України «Про доступ до публічної інформації» в контексті європейського та світового досвіду. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2012. № 104 (1). С. 197-199
222. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
223. Циганов О. Г. Класифікація адміністративних послуг. *Наука і правоохорона.* 2013. № 1(19). С. 60-66
224. Шамраев А. В. Правовое регулирование информационных технологий (анализ проблем и основные документы). Версия 1.0. Москва: Статут, Интертех, БДЦ-пресс, 2003. 1013 с.
225. Шевчук О. А. Нормотворча функція центральних органів виконавчої влади: доктринальний аспект. *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні науки.* 2018. № 80. С. 63-72.

226. Шевчук С. В. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ, 2007. 848 с.
227. Шибаев Д. В. Унификация организационно-правового обеспечения электронного документооборота органов государственной власти субъектов Российской Федерации: дис. …канд. юрид. наук: 12.00.14. Москва, 2011. 249 с.
228. Шишка Ю. М. Адміністративно-правове регулювання рекламної діяльності в мережі інтернет : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2017. 236 с.
229. Школик А. М. Адміністративно-процедурне право: ідея та реалізація. *Lex Portus.* 2017. № 5 (7). С. 30-40
230. Шмідт-Ассманн Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / пер. з нім. Г. Рижков, І. Сойко, А. Баканов. Київ: «К.І.С.», 2009. 552 с.
231. Що є належне урядування. *Центр політико-правових реформ*: веб-сайт. URL:http://www.pravo.org.ua/ua/news/2600-
232. Юридична енциклопедія: у 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ: Укр. енцикл., 2002. URL: http://leksika.com.ua/19980614/legal/
233. Aalberts B. P., Simone van der Hof . Digital Signature Blindness, Analysis of legislative approaches toward electronic authentication. Tilburg, 1999. URL: https://www.researchgate.net/profile/Simone_Van_Der_Hof/publication/295969343_Digital_signature_blindness_analysis_of_legislative_approaches_to_electronic_authentication/links/5666c5b708ae192bbf928f23/Digital-signature-blindness-analysis-of-legislative-approaches-to-electronic-authentication.pdf
234. Ayewouadan Akodah. Les droits du contrat à travers l'internet. Bruxelles: Edition Larcier, 2012. 394 p.
235. Arrêté du 26 juillet 2004 relatif à la reconnaissance de la qualification des prestataires de services de certification électronique et à l'accréditation des organismes qui procèdent à leur évaluation. URL:

https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000441678

236. Baldwin Adrian. Yolanta Beres, Marco Casassa Mont. Trust Services: A Trust Infrastructure for E-Commerce. 2001. 23 p. URL: https://www.hpl.hp.com/techreports/2001/HPL-2001-198.pdf
237. Belleil Arnaud, Kaplan Daniel. Confiance et sécurité sur les réseaux. Document de synthèse. 2004. 51 p. URL: http://fing.org/IMG/pdf/Synthese_Fing_confiance_121004.pdf
238. Bénichou David. Les difficultés posées par la signature électronique. *Droit de l'administration électronique* / ss. dir. Georges Chatillon. Paris : Bruylant, 2011. P. 407-412
239. Berlacz A.I. Odnośnie odpowiedzialności podmiotów administracji pyblicznej za naruszenie praw, wolności i interesów osob fizycznych, praw i interesów osób prawnych w sferze stosynków publicznoprawnych. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2016. № 2. С. 54-58.
240. Caprioli Eric A. La confiance electronique entre droit et technique. *Revue Expertises de Decembre 2014*. 2015. P. 416-419. URL: https://www.caprioli-avocats.com/fr/informations/la-confiance-electronique-entre-droit-et-technique---dematerialisation-et-archivage-21-149-0.html
241. Caprioli Eric. A. La lettre recommandee electronique apres la loi sur la Republique numerique. *L'Usine digitale*. 2016. URL: https://www.usine-digitale.fr/article/la-lettre-recommandee-electronique-apres-la-loi-sur-la-republique-numerique.N457277
242. Caprioli Eric A., Sorieul Renaud. Le commerce international electronique: vers l'emergence de regles juridiques transnationales. *Journal du droit international (CLUNET)*. 1997. № 2. P. 323-401
243. Caprioli Eric A. Principales evolutions du regime de la signature, du cachet et de la copie numeriques. *Actualite Juridique Contrat*. 2016. № 2. P. 2-6. URL: https://www.editions-dalloz.fr/media/upload_doc_cms/rdoAJCA-j-8-23-09.pdf

244. Caprioli Eric A. Signature electronique et dematerialization. Paris: LexisNexis SA, 2014. 400 p.
245. Caprioli Eric A. Signature et confiance dans les communications electroniques en droits francais et europeen. *Mélanges en l'honneur de Philippe Le Tourneau*. Paris: Dalloz, 2008. P. 155-181
246. Castellani Luca G. Legislation sur la signature electronique: legislation sur le plan mondial et regional. *L'identification electronique et les services de confiance depuis le Reglement eIDAS* / ss. dir. Herve Jacquemin. Bruxelles: Edition Larcier, 2016. P. 259-273
247. Civil Evidence Act. URL: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/38/contents
248. Code des relations entre le public et l'administration. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000031366350
249. Code général des impôts. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006069577
250. Code civil. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070721
251. Code civil. URL: http://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/1804/03/21/1804032153/justel
252. Code de droit économique. URL : http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&table_name=loi&cn=2013022819
253. Colin Jean-Noel. Du secret a la confiance... quelque elements de cryptographie. *L'identification electronique et les services de confiance depuis le Reglement eIDAS* / ss. dir. Herve Jacquemin. Bruxelles: Edition Larcier, 2016. P. 7-28
254. Coppens F. Le recours aux «tiers de confiance» dans les transactions en ligne. *Journal des tribunaux*. 2012. № 40-41. P. 810-813

255. Debies Élise. Réponse en ligne (REL) : gestion du courrier électronique des usagers en relation avec les sites publics. *Droit de l'administration électronique* / ss. dir. Georges Chatillon. Paris : Bruylant, 2011. P. 197-202.
256. Décret № 2001-272 du 30 mars 2001 pris pour l'application de l'article 1316-4 du code civil et relatif à la signature électronique. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000404810
257. Décret n° 2018-347 du 09 mai 2018 relatif au service de recommandé électronique https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000036896852&categorieLien=id
258. Décret № 2010-112 du 2 février 2010 pris pour l'application des articles 9, 10 et 12 de l'ordonnance № 2005-1516 du 8 décembre 2005 relative aux échanges électroniques entre les usagers et les autorités administratives et entre les autorités administratives. URL : https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000021779444&categorieLien=id
259. Décret № 2015-350 du 27 mars 2015 relatif à la qualification des produits de sécurité et des prestataires de service de confiance pour les besoins de la sécurité des systèmes d'information. URL : https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000030405903
260. Décret № 2017-1416 du 28 septembre 2017 relatif à la signature électronique. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/eli/decret/2017/9/28/JUSC1716705D/jo/texte/fr
261. Demoulin M. Aspects Juridiques de l'horodatage des documents electroniques. *Commerce electronique: de la theorie a la pratique: Cahiers du CRID* / ss. dir. Marie Demoulin, Didier Gobert, Etienne Montero. Bruxelles : Académia Bruylant, 2003. 201 p.
262. Demoulin Marie. Droit du commerce électronique et équivalents fonctionnels: théorie critique. Bruxelles: Larcier, 2014. 644 p.

263. Demoulin Marie. La conclusion des contrats par voie electronique. *Le processus de formation du contrat. Contributions comparatives et interdisciplinaires à l'harmonisation du droit européen* / ss. dir. M. Fontaine. Bruxelles: Academia Bruylant, 2002. P. 693-788
264. Devys C. Du sceau numérique à la signature numérique. *Vers une administration sans papier?* / ss. dir. Christian Dhenir. Paris: La documentation française, 1996. P. 89-111
265. Droit administratif general / ss. dir. Jean-Claude Ricci. Paris: Hachette Livre, 2009. 320 p.
266. Electronic Communications Act voted on May 25, 2000. URL: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2000/7
267. Electronic Documents Law of Latvia № 169 (2744) voted on November 20, 2002 URL: http://www.vvc.gov.lv/export/sites/default/docs/LRTA/Likumi/Electronic_Documents_Law.doc
268. Electronic Signatures in Global and National Commerce Act № 106-229 voted on June 30, 2000. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-106publ229/pdf/PLAW-106publ229.pdf
269. Federal Rules of Evidence: rule 1001(1). URL : https://www.law.cornell.edu/rules/fre/rule_1001
270. Gautrais Vincent. Neutralité technologique. Redaction et interpretation des lois face aux changements technologiques. Montreal: Les Editions Themis, 2012. 297 p.
271. Gobert Didier. Commerce electronique: vers un cadre juridique general pour les tiers de confiance. *Revue du Droit des Technologies de l'Information*. 2004. № 18. URL: https://www.droit-technologie.org/wp-content/uploads/2016/11/annexes/dossier/138-1.pdf
272. Gobert Didier. La loi belge de 21 Juillet 2016 mettant en oeuvre le reglement europeen eIDAS et le completant avec des regles sur l'archivage electronique :

analyse approphondie. URL: https://www.droit-technologie.org/wp-content/uploads/2016/11/annexes/dossier/276-1.pdf

273. Gobert Didier. Le Reglement europeen du 23 Juillet 2014 sur les services d'identification electronique et les services de confiance (eIDAS) : evolution ou revolution? *Revue du Droit des Technologies de l'Information.* 2014. № 56. URL: http://www.rdti.be/Doc-Jur/doc56-2.html
274. Gobert Didier. Le règlement européen du 23 juillet 2014 sur l'identification électronique et les services de confiance (eIDAS) : analyse approfondie. URL: https://www.droit-technologie.org/wp-content/uploads/2016/11/annexes/dossier/273-1.pdf
275. Gobert Didier. Objectifs, champ d'application et principes generaux: trame de lecture du Reglement. *L'identification electronique et les services de confiance depuis le Reglement eIDAS.* / ss. dir. Herve Jacquemin. Bruxelles: Edition Larcier, 2016. P. 53-79
276. Gobert D. Montero E. L'ouverture de la preuve litterale aux ecrits sous forme electronique. *Journal de Tribunaux*. 2001. № 6000. P. 114-128
277. Goede Miguel. E-Estonia: The e-government cases of Estonia, Singapore, and Curaçao. *Archives of Business Research.* 2019. № 7(2). P. 216-227. URL: https://www.academia.edu/38474810/E-Estonia_The_e-government_cases_of_Estonia_Singapore_and_Cura%D2%ABao
278. Gregory John D. Technology neutrality and the Canadian Uniform Acts. *Discourse of the 4th International Conference on Law via the Internet*. Montreal, 2002. URL: http://lexum.com/conf/ conf2002/actes/gregory.pdf
279. Guinotte Laurent. La signature électronique après les lois du 20 Octobre 2000 et du 9 Juillet 2001. *Journal des tribunaux*. 2002. № 6063. P. 553-561
280. Hubin Jean-Benoit. Le cachet electronique des personnes morales. *L'identification electronique et les services de confiance depuis le Reglement eIDAS.* / ss. dir. Herve Jacquemin. Bruxelles: Edition Larcier, 2016. P. 175-202
281. Hubin Jean-Benoit. L'utilisation des services de confiance dans la procedure judiciaire civil. *L'identification electronique et les services de confiance depuis le*

Reglement eIDAS / ss. dir. Herve Jacquemin. Bruxelles: Edition Larcier, 2016. P. 381-402

282. Jacquemin Hervé, Montero Etienne. Le formalisme contractuel: Mechanisme de protection de la partie fiable. Bruxelles: Edition Larcier, 2010. 288 p.
283. Jacquemin Hervé. Preuve et services de confiance dans l'environnement numérique. *Pas de droit sans technologie* / ss. dir. Jean-François Henrotte, François Jongen. Bruxelles: Edition Larcier, 2015. P. 41-86
284. Jacquemin Hervé. Principes applicables a tous les services de confiance et au document electronique. *L'identification electronique et les services de confiance depuis le Reglement eIDAS* / ss. dir. Herve Jacquemin. Bruxelles: Edition Larcier, 2016. P.101-138
285. Jacques L. La date electronique et le contrat. *Les deuxiemes journees internationals du droit du commerce electronique* / ss. dir. Eric A. Caprioli – Paris: LexisNexis SA, 2005. P. 160-172
286. Klein Annabelle. Un cadre pour l'identite numerique? *L'identification electronique et les services de confiance depuis le Reglement eIDAS* / ss. dir. Herve Jacquemin. Bruxelles: Edition Larcier, 2016. P. 29-52
287. Kokot J. Soft Law Standards under Public International Law. *International Standards and the Law.* 2010. № 1. P. 15-42
288. Losdyck Benedicte. L'usage de signatures electroniques dans le cadre du Reglement eIDAS. *L'identification electronique et les services de confiance depuis le Reglement eIDAS* / ss. dir. Herve Jacquemin. Bruxelles: Edition Larcier, 2016. P. 139-174
289. Loi du 04 juillet 2014 portant réorganisation de l'Institut luxembourgeois de la normalisation, de l'accréditation, de la sécurité et qualité des produits et services et portant organisation du cadre général pour la surveillance du marché dans le contexte de la commercialisation des produits. URL: http://legilux.public.lu/eli/etat/leg/loi/2014/07/04/n2/jo
290. Loi du 14 août 2000 relative au commerce électronique modifiant le code civil, le nouveau code de procédure civile, le code de commerce, le code pénal et

transposant la directive 1999/93 relative à un cadre communautaire pour les signatures électroniques, la directive relative à certains aspects juridiques des services de la société de l'information, certaines dispositions de la directive 97/7/CEE concernant la vente à distance des biens et des services autres que les services financiers. URL: http://legilux.public.lu/eli/etat/leg/loi/2000/08/14/n8/jo

291. Loi du 21 juillet 2016 mettant en oeuvre et complétant le règlement (UE) № 910/2014 du parlement européen et du conseil du 23 juillet 2014 sur l'identification électronique et les services de confiance pour les transactions électroniques au sein du marché intérieur et abrogeant la directive 1999/93/CE, portant insertion du titre 2 dans le livre XII «Droit de l'économie électronique» du Code de droit économique et portant insertion des définitions propres au titre 2 du livre XII et des dispositions d'application de la loi propres au titre 2 du livre XII, dans les livres I, XV et XVII du Code de droit économique. URL: http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&table_name=loi&cn=2016072140
292. Loi du 25 juillet 2015 relative à l'archivage électronique et portant modification: 1. de l'article 1334 du Code civil; 2. de l'article 16 du Code de commerce; 3. de la loi modifiée du 5 avril 1993 relative au secteur financier. URL: http://legilux.public.lu/eli/etat/leg/loi/2015/07/25/n1/jo
293. Loi sur certains aspects juridiques des services de la société de l'information. URL: http://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&cn=2003031132&table_name=loi
294. Loi № 2004-575 du 21 juin 2004 pour la confiance dans l'économie numérique. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000801164
295. Loi № 2013-1005 du 12 novembre 2013 habilitant le Gouvernement à simplifier les relations entre l'administration et les citoyens. URL : https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000028183023&categorieLien=id

296. Longé-Maille Catherine. Réponses en ligne : un projet interministériel pour la gestion des courriels des usagers en relation avec les sites publics. *Droit de l'administration électronique* / ss. dir. Georges Chatillon. Paris : Bruylant, 2011. P. 203-218.
297. Massacci Fabio, Gadyatskaya Olga. How to get better EID and Trust Services by leveraging eIDAS legislation on EU funded research results. *Universita degli studi di Trento. White paper*. 2013. URL: http://www.cspforum.eu/ Seccord_eidas_whitepaper_2013.pdf
298. Montero Étienne. Definition et effets juridiques de la signature electronique en droit belge : appreciation critique. *Le droit des affaires*. 2002. № 61-62. P.13-27
299. Montero Étienne. Du recommandé traditionnel au recommandé électronique : vers une sécurité et une force probante renforcées. *Le commerce électronique : de la théorie à la pratique.* 2003. № 23. P. 69-79
300. Montero Étienne. L'introduction de la signature électronique sans le Code Civil: jusqu'au bout de la logique «fonctionnaliste»? *Mélanges offerts à Marcel Fontaine.* Bruxelles: Edition Larcier, 2003. P. 179-210
301. Mougenot Dominique. La preuve. Bruxelles: Edition Larcier, 2012. 298 p.
302. Mouton Dimitri. Securite de la dematerialization. Paris: Groupe Eyrolles, 2012. 314 p.
303. Ordonnance № 2014-1330 du 6 novembre 2014 relative au droit des usagers de saisir l'administration par voie électronique. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000029716839&categorieLien=id
304. Palasz Marie-Jose. Les droits des usagers de l'administration électronique. *Droit de l'administration électronique* / ss. dir. Georges Chatillon. Paris : Bruylant, 2011. P. 147-162
305. Rase Nicolas. Point de vue de droit luxembourgeois: panorama general du reglement eIDAS et focus sur l'archivage. *L'identification electronique et les services de confiance depuis le Reglement eIDAS* / ss. dir. Herve Jacquemin. Bruxelles: Edition Larcier, 2016. P. 299-320

306. Regulation (EU) № 910/104 of the European Parliament and the Council of 23 July 2014 on electronic identification and trust services for electronic transactions in the internal market and repealing Directive 1999/93/EC URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/ ?uri=uriserv%3AOJ.L_.2014.257.01.0073.01.ENG
307. Resolution of European Parliament of 21 September 2010 on completing the internal market for e-commerce. *Official Journal of the European Union*. 2012. CE 50 URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:C:2012:050E:TOC
308. Spyrelli Christina. Electronic Signatures: A Transatlantic Bridge? An EU and US Legal Approach Towards Electronic Authentication. *The Journal of Information, Law and Technology.* 2002. № 2. URL: https://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/law/elj/jilt/2002_2/spyrelli/
309. Vandendriessche Johan. Hybrid signatures under Belgian Law. *Digital evidence and electronic signature law review.* 2012. № 9. P. 79-80. URL: https://sas-space.sas.ac.uk/5298/1/1993-2849-1-SM.pdf
310. Verdure Christophe. Reglement eIDAS: quelles nouveautes en matiere d'horodatage et de recommande electroniques? *L'identification electronique et les services de confiance depuis le Reglement eIDAS* / ss. dir. Herve Jacquemin. Bruxelles: Edition Larcier, 2016. P. 203-214
311. Vulliet-Tavernier Sophie. La protection de la vie privée dans le cadre de l'administration électronique. *Droit de l'administration électronique* / ss. dir. Georges Chatillon. Paris : Bruylant, 2011. P. 163-170.

ДОДАТКИ.

ДОДАТОК А.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Білоцерковець Н. В. Технологічна нейтральність державного регулювання електронних довірчих послуг: способи імплементації. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 6. С. 7-13

2. Білоцерковець Н. В. Державне регулювання діяльності провайдера електронних довірчих послуг як суб'єкта правовідносин у сфері електронної ідентифікації. *Адміністративне право і процес*. 2018. № 2 (21). С. 42-51

3. Білоцерковець Н. В. Технологічна нейтральність та заборона дискримінації як ключові принципи державного регулювання електронних довірчих послуг: поняття та ознаки. *Підприємництво, господарство і право.* 2018. № 1. С. 103-109

4. Білоцерковець Н. В. Інструменти публічного адміністрування у сфері набуття права на здійснення діяльності з надання електронних довірчих послуг. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2019. № 2 (109). С. 5-9

5. Білоцерковець Н. В. Адміністративно-правове регулювання державного нагляду (контролю) у сфері надання електронних довірчих послуг та напрямки його вдосконалення. *Право і суспільство.* 2019. № 6 (2). С. 16-26

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Білоцерковець Н. В. Електронна ідентифікація та електронна автентифікація: співвідношення понять. *Актуальні питання державотворення в Україні:* Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Київ, 19 трав. 2017 р.). Київ, 2017. Т. 1. С. 255-256

7. Білоцерковець Н. В. Електронна печатка як один із видів електронних довірчих послуг: поняття, ознаки та функції. *Актуальні проблеми правових наук в*

євроінтеграційному вимірі: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 15-16 груд. 2017 р.). Харків, 2017. Ч. 2. С. 23-26

8. Білоцерковець Н. В. Проблемні аспекти співвідношення функцій та ознак електронного і власноручного підписів у доктрині інформаційного права / Н. В. Білоцерковець. *Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві:* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 29-30 груд. 2017 р.). Одеса, 2017. С. 115-118

9. Білоцерковець Н. В. Власник електронного підпису як суб'єкт правовідносин у сфері електронних довірчих послуг. *Сучасні наукові дослідження представників юридичної науки – прогрес законодавства України майбутнього*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 12-13 січн. 2018 р.). Дніпро, 2018. С. 51-53

10. Білоцерковець Н. В. Класифікація суб'єктів правовідносин у сфері електронної ідентифікації та надання електронних довірчих послуг. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики:* Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 18 трав. 2018 р.). Київ, 2018. Т. 1. С. 302-303

11. Білоцерковець Н. В. Електронна довірча послуга та цивільно-правова послуга: порівняльно-правовий аспект. *Збірник тез доповідей і наукових повідомлень учасників II Міжнародної науково-практичної конференції «Прикладні системи та технології в інформаційному суспільстві»* (м. Київ, 01 жовт. 2018 р.). Київ, 2018. С. 19-21

12. Білоцерковець Н. В. Право особи на електронні довірчі послуги як суб'єктивне публічне право: поняття та ознаки. *Актуальні питання розвитку правової держави в умовах сучасного становлення громадянського суспільства в Україні*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 14-15 черв. 2019 р.). м. Харків, 2019. С. 45-47

13. Білоцерковець Н. В. Окремі адміністративно-правові гарантії реалізації права особи на електронні довірчі послуги у правовідносинах з публічною адміністрацією. *Актуальні проблеми захисту інформаційних прав особи в умовах*

технологічних викликів та цифрової реальності: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 17-18. вер. 2019 р.). Херсон, 2019. С. 146-150

14. Білоцерковець Н. В. Деякі аспекти ефективності реалізації контрольно-наглядових повноважень у сфері надання електронних довірчих послуг. *Актуальні питання розвитку юридичної науки та практики:* Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених до Всесвітнього Дня науки (м. Київ, 15 лист. 2019 р.). Київ, 2019. С. 246-249

ДОДАТОК Б.

Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання правовідносин у сфері надання електронних довірчих послуг».

Верховна Рада України постановляє:

І. Внести до Закону України «Про електронні довірчі послуги» від 05 жовтня 2017 року (Відомості Верховної Ради України, 2017 р., № 45, ст. 2764 із наступними змінами) такі зміни:

1) слова «нагляд (контроль)» у всіх відмінках замінити словами «контроль, нагляд»;

2) пункт 24 частини першої статті першої викласти у новій редакції такого змісту:

«24) кваліфікований надавач електронних довірчих послуг - юридична особа незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, фізична особа - підприємець, відомості про яку внесені до Довірчого списку, а також органи державної влади, які мають право надавати одну або більше електронних довірчих послуг».

3) частину першу статті 7 викласти в новій редакції такого змісту:

«Головний орган у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері електронних довірчих послуг, щодо юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців, які мають намір надавати електронні довірчі послуги, виконує функції центрального засвідчувального органу».

4) абзаци другий, третій, четвертий, сьомий, тринадцятий, п’ятнадцятий, шістнадцятий, двадцять другий частини другої статті 7 виключити;

5) частину другу статті 8 доповнити новими абзацами п’ятим-дванадцятим такого змісту:

«розроблення нормативно-правових актів у сфері електронних довірчих послуг;

розроблення норм, стандартів у сфері електронних довірчих послуг;

надання адміністративної послуги шляхом внесення юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців, які мають намір надавати електронні довірчі послуги, до Довірчого списку;

ведення Довірчого списку;

погодження планів припинення діяльності кваліфікованих постачальників електронних довірчих послуг;

розгляду пропозицій (зауважень) суб'єктів відносин у сфері електронних довірчих послуг щодо удосконалення державного регулювання сфери електронних довірчих послуг;

надання суб'єктам відносин у сфері електронних довірчих послуг консультацій з питань, пов'язаних з наданням електронних довірчих послуг;

проведення оцінки стану розвитку сфери електронних довірчих послуг за результатами проведення аналізу інформації про діяльність постачальників електронних довірчих послуг та засвідчувального центру, наданої в порядку, встановленому головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері електронних довірчих послуг».

У зв'язку з цим абзаци п'ятий-дванадцятий частини другої статті 8 вважати абзацами дванадцятим-двадцятим відповідно.

6) частину третю статті 9 доповнити новим абзацом сьомим такого змісту:

«погодження регламентів роботи юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців, які мають намір надавати електронні довірчі послуги у банківській системі України».

7) абзац другий частини першої статті 12 викласти у новій редакції такого змісту:

«отримання електронних довірчих послуг та вільне використання результатів отриманих електронних довірчих послуг з урахуванням обмежень, встановлених законом».

8) частину першу статті 12 доповнити новим абзацом сьомим такого змісту:

«оскарження рішень, дій чи бездіяльності кваліфікованих надавачів електронних довірчих послуг до контролюючого органу або до суду».

9) абзац четвертий частини другої статті 13 викласти у новій редакції такого змісту:

«створення та функціонування свого веб-сайту з розміщенням на ньому інформації про порядок надання електронних довірчих послуг, види електронних довірчих послуг, що надаються, та обмеження у їх використанні (за наявності)».

10) абзац четвертий частини другої статті 13 Закону України «Про електронні довірчі послуги» викласти у новій редакції такого змісту:

«створення та функціонування свого веб-сайту з розміщенням на ньому інформації про порядок надання електронних довірчих послуг, види електронних довірчих послуг, що надаються, та обмеження у їх використанні (за наявності)».

11) статтю 30 викласти в новій редакції такого змісту:

«Стаття 30. Набуття статусу кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг

1. Статусу кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг юридичні особи, фізичні особи - підприємці набувають з дня внесення відомостей про них до Довірчого списку на підставі рішення контролюючого органу або засвідчувального центру (у разі надання електронних довірчих послуг у банківській системі України та при здійсненні переказу коштів).

2. Юридичні особи, фізичні особи - підприємці для внесення відомостей про них до Довірчого списку подають до контролюючого органу або засвідчувального центру:

1) заяву про внесення до Довірчого списку;

2) документ, що дає змогу однозначно ідентифікувати фізичну особу - підприємця або представника юридичної особи;

3) засвідчену в установленому законодавством порядку копію атестата відповідності комплексної системи захисту інформації вимогам нормативних документів у сфері захисту інформації із засвідченою в установленому законодавством порядку копією позитивного експертного висновку за

результатами державної експертизи у сфері криптографічного захисту інформації або засвідчену в установленому законодавством порядку копію документа про відповідність, складеного за результатами проведення процедури оцінки відповідності у сфері електронних довірчих послуг;

4) засвідчені в установленому законодавством порядку копії документів, які підтверджують право власності або право користування нежилими приміщеннями, які використовуватимуться для розміщення всіх складових програмно-технічного комплексу, що забезпечуватимуть надання кваліфікованих електронних довірчих послуг;

5) персональний та посадовий склад працівників, обов'язки яких будуть безпосередньо пов'язані з наданням кваліфікованих електронних довірчих послуг;

6) засвідчені в установленому законодавством порядку копії документів, які підтверджують освітньо-кваліфікаційний рівень та трирічний стаж роботи за фахом найманих працівників, обов'язки яких будуть безпосередньо пов'язані з наданням кваліфікованих електронних довірчих послуг;

7) засвідчені в установленому законодавством порядку копії документів, які підтверджують право власності або право користування засобами кваліфікованого електронного підпису чи печатки, які використовуватимуться для надання кваліфікованих електронних довірчих послуг;

8) засвідчену в установленому законодавством порядку копію договору страхування цивільно-правової відповідальності або засвідчені в установленому законодавством порядку копії документів, що підтверджують внесення коштів на поточний рахунок із спеціальним режимом використання у банку (рахунок в органі, що здійснює казначейське обслуговування бюджетних коштів) для забезпечення відшкодування збитків, які можуть бути заподіяні кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг користувачам електронних довірчих послуг унаслідок неналежного виконання своїх обов'язків;

9) засвідчену в установленому законодавством порядку копію регламенту роботи кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг (погодженого з засвідчувальним центром - для надавачів електронних довірчих послуг, що

вносяться до Довірчого списку за поданням засвідчувального центру), що відповідає вимогам до регламенту кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг;

10) копії документів, передбачених пунктами 1-9 цієї частини, в електронній формі.

У разі надання електронних довірчих послуг у банківській системі України та при здійсненні переказу коштів відомості до Довірчого списку вносяться за поданням засвідчувального центру.

3. У разі якщо юридична особа, фізична особа - підприємець має намір надавати кваліфіковані електронні довірчі послуги через відокремлені пункти реєстрації, разом із документами, передбаченими частиною другою цієї статті, до контролюючого органу або засвідчувального центру подаються відомості про відокремлені пункти реєстрації та їхніх працівників, обов’язки яких будуть безпосередньо пов’язані з наданням кваліфікованих електронних довірчих послуг.

4. Контролюючий орган або засвідчувальний центр за результатами розгляду поданих документів протягом 15 робочих днів з дня реєстрації заяви про внесення до Довірчого списку приймає рішення про внесення кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг або надсилає вмотивовану відмову у внесенні відомостей до Довірчого списку.

5. Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг на підставі прийнятого контролюючим органом або засвідчувальним центром рішення про внесення відомостей про нього до Довірчого списку засвідчує свій відкритий ключ у центральному засвідчувальному органі або засвідчувальному центрі відповідно до вимог регламенту роботи центрального засвідчувального органу або засвідчувального центру.

6. Контролюючий орган або засвідчувальний центр приймає рішення про відмову у внесенні відомостей до Довірчого списку в разі:

подання не в повному обсязі документів, передбачених частиною другою цієї статті;

виявлення в заяві про внесення до Довірчого списку та документах, що додаються до неї, недостовірної інформації, пошкоджень, які не дають змоги однозначно тлумачити зміст, виправлень або дописок.

Рішення контролюючого органу або засвідчувального центру у випадку його скасування вважається скасованим з моменту набрання судовим рішенням законної сили.

7. Зміна відомостей про кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг, що містяться в Довірчому списку, є підставою для внесення змін до Довірчого списку.

Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг у разі виникнення підстав для внесення змін до Довірчого списку зобов'язаний протягом п'яти робочих днів з дня настання таких підстав подати до органу, який приймав рішення про внесення відомостей про нього до Довірчого списку, заяву про внесення змін до Довірчого списку разом з документами, що підтверджують відповідні зміни.

Контролюючий орган протягом п'яти календарних днів з дня реєстрації заяви про внесення змін до Довірчого списку зобов'язаний внести відповідні зміни до Довірчого списку або надати вмотивовану відмову у внесенні до Довірчого списку.

Контролюючий орган або засвідчувальний центр надає вмотивовану відмову у внесенні змін до Довірчого списку в разі:

неподання документів, що є підставою для внесення відповідних змін до Довірчого списку;

виявлення в заяві про внесення змін до Довірчого списку та документах, що додаються до неї, недостовірної інформації, пошкоджень, які не дають змоги однозначно тлумачити зміст, виправлень або дописок.

8. Засвідчувальний центр протягом трьох робочих днів з дня прийняття рішення про внесення відомостей про кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг до Довірчого списку або отримання від такого надавача заяви про внесення змін до Довірчого списку повідомляє контролюючий орган, який протягом двох робочих днів з дня реєстрації повідомлення засвідчувального центру вносить відповідні зміни до Довірчого списку».

12) статтю 31 викласти у новій редакції такого змісту:

«Стаття 31. Припинення діяльності з надання кваліфікованих електронних довірчих послуг кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг

1. Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг припиняє свою діяльність з надання кваліфікованих електронних довірчих послуг у разі:

прийняття контролюючим органом рішення про виключення його з Довірчого списку;

прийняття ним рішення про припинення надання кваліфікованих електронних довірчих послуг, що зазначені у Довірчому списку;

2. Контролюючий орган приймає рішення про виключення кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг з Довірчого списку в разі отримання:

заяви кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг про виключення відомостей про нього з Довірчого списку;

за результатами перевірки відомостей про порушення законодавства у сфері надання електронних довірчих послуг, які не можуть бути виправлені кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг;

інформації про припинення діяльності кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг (державної реєстрації припинення підприємницької діяльності фізичної особи - підприємця чи припинення діяльності в установленому законодавством порядку юридичної особи);

інформації про смерть кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг (фізичної особи - підприємця);

інформації про набрання законної сили рішенням суду про виключення кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг з Довірчого списку, оголошення кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг померлим, визнання його безвісно відсутнім, недієздатним, обмеження його цивільної дієздатності, визнання кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг банкрутом.

3. Про прийняття рішення про припинення надання кваліфікованих електронних довірчих послуг кваліфікований надавач електронних довірчих

послуг зобов’язаний повідомити користувачам електронних довірчих послуг, центральному засвідчувальному органу або засвідчувальному центру та контролюючому органу не пізніше ніж через п’ять робочих днів з дня прийняття такого рішення.

4. Контролюючий орган або засвідчувальний центр зобов’язаний оприлюднити інформацію про рішення відповідно контролюючого органу або засвідчувального центру щодо припинення кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг надання кваліфікованих електронних довірчих послуг чи виключення кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг контролюючим органом з Довірчого списку не пізніше ніж протягом наступного робочого дня після прийняття такого рішення шляхом:

розміщення інформації про це рішення на своєму офіційному веб-сайті;

надіслання кваліфікованому надавачу електронних довірчих послуг повідомлення про це рішення із зазначенням підстав для скасування.

5. Контролюючий орган або засвідчувальний центр зобов’язаний опублікувати на своєму офіційному веб-сайті повідомлення про припинення надання кваліфікованих електронних довірчих послуг кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг не пізніше ніж протягом наступного робочого дня з дня одержання повідомлення про настання підстав, передбачених абзацами другим, четвертим-шостим частини другої цієї статті.

Повідомлення контролюючого органу або засвідчувального центру про припинення надання кваліфікованих електронних довірчих послуг кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг повинно містити дату опублікування.

6. Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг припиняє свою діяльність з надання кваліфікованих електронних довірчих послуг через три місяці з дня опублікування відповідно контролюючим органом або засвідчувальним центром на своєму офіційному веб-сайті повідомлення про припинення надання кваліфікованих електронних довірчих послуг кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг, а у випадку прийняття рішення про виключення

кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг з Довірчого списку – з моменту набрання чинності таким рішенням.

7. З моменту опублікування відповідно контролюючим органом або засвідчувальним центром на своєму офіційному веб-сайті повідомлення про припинення надання кваліфікованих електронних довірчих послуг кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг та до дня припинення надання кваліфікованих електронних довірчих послуг кваліфікований надавач електронних довірчих послуг зобов'язаний надавати електронні довірчі послуги, крім формування нових кваліфікованих сертифікатів відкритих ключів.

8. Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг зобов'язаний надіслати контролюючому органу або засвідчувальному центру план припинення діяльності з надання кваліфікованих електронних довірчих послуг протягом 15 робочих днів з дня опублікування на офіційному веб-сайті контролюючого органу або засвідчувального центру повідомлення про припинення ним надання кваліфікованих електронних довірчих послуг.

План припинення діяльності з надання кваліфікованих електронних довірчих послуг розглядається та погоджується контролюючим органом або засвідчувальним центром (у разі надання електронних довірчих послуг у банківській системі України та при здійсненні переказу коштів) протягом 15 робочих днів з дня його реєстрації.

У разі непогодження плану припинення діяльності з надання кваліфікованих електронних довірчих послуг контролюючим органом або засвідчувальним центром кваліфікованому надавачу електронних довірчих послуг надається вмотивована відмова.

У разі відмови кваліфікований надавач електронних довірчих послуг повинен повторно надіслати доопрацьований план припинення діяльності з надання кваліфікованих електронних довірчих послуг протягом 15 робочих днів з дня отримання такої відмови від контролюючого органу або засвідчувального центру.

9. Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг, що припиняє надання кваліфікованих електронних довірчих послуг, зобов'язаний забезпечити

захист прав користувачів шляхом повернення коштів за послуги, що не можуть надаватися в подальшому, якщо вони були попередньо оплачені.

10. Усі кваліфіковані сертифікати відкритих ключів, що були сформовані кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг підписувачам чи створювачам електронної печатки, скасовуються відповідно до вимог цього Закону у день, визначений відповідно до частини шостої цієї статті як дата припинення надання кваліфікованих електронних довірчих послуг, чи у день набрання законної сили відповідним рішенням суду.

11. Контролюючий орган у день, визначений відповідно до частини п’ятої цієї статті як дата припинення надання кваліфікованих електронних довірчих послуг, повинен внести відповідні зміни до Довірчого списку.

12. У разі припинення надання кваліфікованих електронних довірчих послуг кваліфікований надавач електронних довірчих послуг зобов’язаний передати контролюючому органу або засвідчувальному центру документовану інформацію (документи, на підставі яких користувачам надавалися кваліфіковані електронні довірчі послуги та були сформовані, блоковані, поновлені, скасовані кваліфіковані сертифікати відкритих ключів, усі сформовані кваліфіковані сертифікати відкритих ключів, а також реєстри сформованих кваліфікованих сертифікатів відкритих ключів), що забезпечить довгострокове збереження юридичної сили кваліфікованих електронних підписів та печаток, створених для пов’язаних з ними електронних даних користувачів електронних довірчих послуг, шляхом забезпечення можливості їх перевірки.

13. Порядок зберігання документованої інформації та її передавання контролюючому органу в разі припинення діяльності кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг встановлюється Кабінетом Міністрів України.

14. Порядок передавання документованої інформації до засвідчувального центру в разі припинення діяльності кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг встановлюється Національним банком України.

13) абзац перший пункту 3 частини п’ятої статті 33 викласти в новій редакції такого змісту:

«приймає рішення про виключення та виключає кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг з Довірчого списку в разі:».

14) абзаци четвертий-п’ятий пункту 3 частини п’ятої статті 33 виключити.

15) абзац другий частини шостої статті 33 викласти в новій редакції такого змісту:

«У разі виявлення порушень вимог, встановлених законодавством для центрального засвідчувального органу, контролюючий орган інформує Кабінет Міністрів України про виявлені порушення та видає обов’язковий до виконання центральним засвідчувальним органом припис щодо усунення цих порушень».

16) абзац третій частини першої статті 34 викласти у новій редакції такого змісту:

«у разі виявлення порушень вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг видавати обов’язкові для виконання центральним засвідчувальним органом, засвідчувальним центром, кваліфікованими надавачами електронних довірчих послуг приписи про усунення порушень і визначати строк усунення виявлених порушень».

II. Внести до Закону України «Про звернення громадян» від 02 жовтня 1996 року (Відомості Верховної Ради України, 1996 р., № 47, ст. 256 (з наступними змінами) такі зміни:

1) частину сьому статті 5 викласти у новій редакції такого змісту:

«У зверненні має бути зазначено прізвище, ім’я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги. Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. В електронному зверненні також має бути зазначено електронну поштову адресу, на яку заявнику може бути надіслано відповідь, або відомості про інші засоби зв’язку з ним. Застосування кваліфікованого електронного підпису при надсиланні електронного звернення не вимагається».

2) статтю 15 доповнити новою частиною п’ятою такого змісту:

«Відповідь за результатами розгляду заяв (клопотань) або рішення про відмову в задоволенні вимог, викладених у заяві (клопотанні) надсилається у письмовій (електронній) формі. У випадку надсилання відповіді за результатами розгляду заяв (клопотань) або рішення про відмову в задоволенні вимог в електронній формі вони мають бути підписані кваліфікованим електронним підписом уповноваженої посадової особи органу державної влади, місцевого самоврядування, керівника чи уповноваженої посадової особи підприємств, установ, організацій».

III. Внести до Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 року (Відомості Верховної Ради України, 2011, № 32, ст. 3114 з наступними змінами) такі зміни:

1) частину третю статті 19 викласти у новій редакції такого змісту:

«Запит на інформацію може бути індивідуальним або колективним. Запити можуть подаватися в усній чи письмовій формі на вибір запитувача. Письмовий запит може бути надісланий з використанням мережі Інтернет, інших засобів електронного зв’язку, в тому числі реєстрованою електронною доставкою (електронний запит)».

2) пункт 3 частини п’ятої статті 19 викласти у новій редакції такого змісту:

«підпис (власноручний або електронний) і дату за умови подання запиту в письмовій формі».

IV. Внести до Закону України «Про адміністративні послуги» від 06 вересня 2012 року (Голос України, 2012, № 188 з наступними змінами) такі зміни:

1) статтю 9 доповнити новою частиною дванадцятою такого змісту:

«12. Адміністративний акт, який видається в результаті надання адміністративної послуги в електронній формі, має бути підписаний уповноваженою особою суб’єкта надання адміністративної послуги за допомогою кваліфікованого електронного підпису з проставленням кваліфікованої електронної позначки часу».

V. Внести до Кодексу України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 року (Відомості Верховної Ради УРСР, 1984, додаток до № 51, ст. 1123 з наступними змінами) такі зміни:

1) частину першу статті 188-31 викласти у новій редакції такого змісту:

«Невиконання законних вимог посадових осіб органів Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України щодо усунення порушень законодавства про криптографічний та технічний захист державних інформаційних ресурсів, або інформації з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, та законодавства у сфері надання електронних довірчих послуг, а також створення інших перешкод для виконання покладених на них обов'язків - тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, фізичних осіб-підприємців, центральний засвідчувальний орган, засвідчувальний центр від п'ятдесяти до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян».

2) доповнити новою статтею 156-4 такого змісту:

«Стаття 156-4. Незаконна відмова у наданні публічної послуги.

Відмова посадових осіб підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності надати фізичній та (або) юридичній особі публічну послугу, якщо надання цієї послуги належить до повноважень такого підприємства, установи чи організації, з підстав, не передбачених законом – тягне за собою накладення на винних посадових осіб підприємства, установи чи організації штрафу у розмірі від двохсот до семисот тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Ті самі дії, вчинені повторно протягом року, в якому посадова особа піддавалася адміністративному покаранню, караються штрафом у розмірі від семисот до однієї тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян».

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Перший заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту інформатики і права Національної академії правових наук України,
доктор юридичних наук, професор
О.Д.Довгань
« 17 » квітня 2020 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Білоцерковця Н.В.

Комісія у складі: завідувача наукового сектора, доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника Золотар О.О.; ученого секретаря кандидата юридичних наук Беланюк М.В.; завідувача наукової лабораторії, кандидата юридичних наук, доцента Дороніна І.М. склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження на здобуття наукового ступеня доктора філософії у галузі юридичних наук за спеціальністю 081 – право Білоцерковця Назара Вікторовича на тему: «*Адміністративно-правове регулювання у сфері надання електронних довірчих послуг*», використані у науковій діяльності Інституту, а саме в рамках планової дослідницької теми «*Теоретико-правові основи захисту прав, свобод і безпеки людини в інформаційній сфері» (№ державної реєстрації 0117U007745)* у частині надання пропозицій щодо реформування механізму адміністративно-правового регулювання у сфері надання електронних довірчих послуг, зокрема, у частині використання підходу про те, що метою адміністративно-правового регулювання у сфері надання довірчих послуг має стати належна реалізація приватними особами права на електронні довірчі послуги як суб'єктивного публічного інформаційного права; реформування системи інституцій у цій сфері та включення надавачів кваліфікованих довірчих послуг до системи суб'єктів делегованих повноважень, а також частково при підготовці пропозицій щодо удосконалення законодавства в інформаційній сфері.

Члени комісії:

доктор юридичних наук, с.н.с. *О. О.Золотар*
кандидат юридичних наук *М.В.Беланюк*
кандидат юридичних наук, доцент *І. М. Доронін*

ЗАТВЕРДЖУЮ

Декан юридичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
доктор юридичних наук, професор

_____ **І. С. Гриценко**

«18» 06 2020 р.

АКТ

«18» 06 2020 р. м. Київ

Про впровадження у навчальний процес юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка основних результатів дисертаційного дослідження Білоцерковця Назара Вікторовича на тему «Адміністративно-правове регулювання у сфері надання електронних довірчих послуг» на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі права за спеціальністю 081 – право.

Результати дисертаційного дослідження безпосередньо використовуються при викладанні на юридичному факультеті спецкурсів: «Правові режими обігу інформації в Україні», «Право інформаційних технологій Європейського Союзу», «Захист інформаційних прав особи», «Теоретичні проблеми інформаційного права», «Інформаційна деліктологія».

Окремі результати дисертаційного дослідження включені до лекцій з нормативної дисципліни «Адміністративне право» та використовуються у навчальному процесі юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка під час проведення практичних занять.

Наукові публікації Білоцерковця Н. В. внесені до списків рекомендованих джерел робочих навчальних програм та лекцій з навчальної дисципліни «Адміністративне право» та спецкурсів: «Правові режими обігу

інформації в Україні», «Право інформаційних технологій Європейського Союзу», «Захист інформаційних прав особи», «Теоретичні проблеми інформаційного права», «Інформаційна деліктологія».

Голова комісії **Р. С. Мельник**

Члени комісії: **П.В. Діхтієвський**

Н. Ю. Задирака

Уклала комісія у складі:

Голови: Завідувача кафедри адміністративного права, доктора юридичних наук, професора
Мельника Романа Сергійовича;

Членів комісії: Професора кафедри адміністративного права, доктора юридичних наук, професора
Діхтієвського Петра Васильовича

Доцента кафедри адміністративного права, кандидата юридичних наук, доцента
Задираки Наталії Юріївни